

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

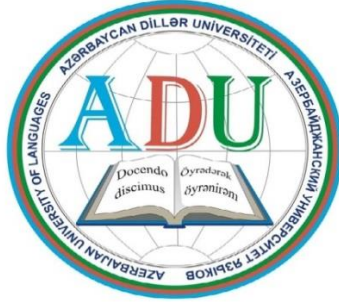
Elmi Xəbərlər
Research Papers
Вестник

№ 3-4, 2020

ISSN 2518-752X

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Elmi Xəbərlər

Research Papers

Вестник

№3-4, 2020

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.01.01-ci il tarixli 132 saylı əmri ilə
qıf verilmişdir.*

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

Abdullayev Kamal (baş redaktor)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

Hacıyeva Aytən (baş redaktorun müavini)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Abdiyeva Ədilə

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Əliyev Əzim

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Əliyev Məmməd

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Bəşirov Vidadi

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Cəfərov Amil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

İmanov Muxtar

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

İsmayilov Bilal

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Kunina İrina

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Qaziyeva Məsməxanım

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Sabitova Aynur

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Şahmuradov Aqil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d., dosent)

Veysəlli Fəxrəddin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Zeynalov Əsgər

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Məsləhətçi heyəti:

Bejenaru Lyudmila (Rumıniya)

(Yasski Universiteti, professor)

Bondarev Aleksandr (Rusiya)

(Moskva Dövlət Linqvistik Universiteti, professor)

Kovaşçev Zoltan (Macarıstan)

(Budapeşt Dövlət Universiteti, professor)

Hartman Ziqlinde (Almaniya)

(Osvalt fon Volkenştayn Cəmiyyəti, Azərbaycan
Dillər Universiteti, professor)

Qotsiridze David (Gürcüstan)

(Tbilisi Dövlət Universiteti, professor)

Nesterov Aleksandr (Rusiya)

(Ural Federal Universiteti, professor)

Taraseviç Larisa (Belarus)

(Minsk Dövlət Linqvistik Universiteti, professor)

Sertkaya Osman (Türkiyə)

(İstanbul Dövlət Universiteti, professor)

Məsul katib: **Musayeva Afət**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

Korrektor: **Əhmədova Solmaz**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

FOUNDER: AZERBAIJAN UNIVERSITY OF LANGUAGES

Editorial board:

Abdullayev Kamal (editor-in-chief)

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Hajiyeva Aytan (deputy editor)

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)
professor)*

Abdiyeva Adila

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Aliyev Azim

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Aliyev Mammad

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Bashirov Vidadi

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Jafarov Amlil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Imanov Mukhtar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Ismayilov Bilal

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Kunina Irina

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Gaziyeva Masmakhanum

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Sabitova Aynur

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Shahmuradov Agil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Veysalli Fakhraddin

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Zeynalov Asgar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Advisory Board:

Bejenaru Luidmila (Romania)

(Yassky University, professor)

Bondarev Aleksandr (Russia)

*(Moscow State Linguistic University, D.Sc.,
professor)*

Kovashech Zoltan (Hungary)

(Budapest State University, D.Sc., professor)

Hartmann Ziglinde (Germany)

*(Osvalt von Volkenstein, Azerbaijan University of
Languaged, D.Sc., professor)*

Gotsiridze David (Georgia)

(Tbilisi State University, D.Sc., professor)

Nesterov Aleksandr (Russia)

(Ural Federal University, D.Sc., professor)

Tarasevich Larisa (Belarus)

(Minsk State Linguistic University, D.Sc., professor)

Sertkaya Osman (Turkey)

(Istanbul State University D.Sc., professor)

Executive Secretary: **Musayeva Afet**

(Azerbaijan University of Languages)

Proofreader: **Ahmadova Solmaz**

(Azerbaijan University of Languages)

УЧРЕДИТЕЛЬ: АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

Редакционный совет:

Главный редактор

Абдуллаев Камал *д.ф.н., акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков*

Заместитель главного редактора

Гаджиева Айтген *к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Абдиева Адила *к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Алиев Азим *к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Алиев Мамед *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Баширов Видади *к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Вейселли Фахраддин *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Газиева Месмеханым *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Джафаров Амиль *к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Зейналов Аскер *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Иманов Мухтар *д.ф.н., акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков*

Исмаилов Биалал *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Куннина Ирина *к.с.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Сабитова Айнура *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Шахмурадов Агиль *к.и.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Экспертный совет:

Беженару Людмила *проф. Ясски Университет,
Румыния*

Хартменн Зигленде *проф.,
Витсбургский Университет, Германия
Азербайджанский Университет Языков*

Гоциридзе Давид, *проф. Тбилисского
государственного Университета, Грузия*

Нестеров Александр *проф., Уральский
Федеральный Лингвистический Университет,
Россия*

Серткая Осман *проф, доктор наук,
Стамбульский Университет, Турция*

Бондарев Александр *проф.,
Московский Государственный Лингвистический
Университет, Россия*

Ковашеч Золтан *проф., Будапештский
Университет, Венгрия*

Тарасевич Лариса *проф.,
Минский Государственный Лингвистический
Университет, Белоруссия*

Ответственный секретарь: **Мусаева Афет**
(Азербайджанский Университет Языков)

Корректор: **Ахмедова Солмаз**
(Азербайджанский Университет Языков)

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Fərəh Niftəliyeva (ADU)

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN YENİLƏŞMƏSİNƏ
TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR11

Nərgiz Məmmədova (DİN-in Polis Akademiyası)

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN
YARANMA YOLLARI15

Tofiq Quliyev (ADU)

İNGİLİS DİLİNDƏ İŞLƏNƏN İDİOMLARIN SİRLƏRİ VƏ ONLARIN
AÇILMASI YOLLARI19

Aytac Rüstəmli (ADU)

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNİN TƏDQIQINDƏ
FƏRHAD ZEYNALOVUN ROLU27

Aidə Mirzəyeva (Qərbi Kaspi Universiteti)

ABŞ ETNONİMLƏRİNİN ETNOLİNQVİSTİK XARAKTERİSTİKASI33

Məryəm İsgəndərli (AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu)

METONİMİYA MÜASİR AMERİKA SİYASİ DİSKURSUNDA POPULİZMİN
VERBALİZASİYA VASİTƏSİ METODU KİMİ38

ƏDƏBİYYAT

Nuranə Nuriyeva (ADU)

QƏRB ƏDƏBİ FİKRİNDƏ ORİYENTALİZM VƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI
ƏLAQƏ48

METODİKA

Elnarə Qənbərova (ADU)

DİL UNİVERSİTETİ TƏLƏBƏLƏRİNƏ ADEKVAT ÜNSİYYƏT
VƏRDIŞLƏRİNİ ÖYRƏTMƏK ÜÇÜN BƏZİ ADDIMLAR51

Elnurə Rəfiyeva (ADU)

XARİCİ DİLDƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ÜNSİYYƏTİN TƏDRİSİNİN
ƏHƏMİYYƏTİ HAQQINDA60

PEDAQOQİKA

Nərgiz İsmaylova (ADPU)

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBİNİN İDARƏ OLUNMASINDA İNFORMASIYA
DƏSTƏYİNİN ROLU68

Mehmet Ali Ceyhan (Bayburt Universiteti)

MEHMET AKİF ERSOY YARADICILIĞINDA GƏNC NƏSLİN
MƏNƏVİ VƏ VƏTƏNDAŞLIQ TƏRBİYƏSİ72

PSİXOLOGİYA

Nübar Əhmədova (ADU)

TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNSAN RESURSLARININ İDARƏ EDİLMƏSİNİN
SOSIAL-PSİXOLOJİ TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ81

Səbinə Budaqova (BDU)

ŞƏXSLƏR ARASINDA MÜNAQIŞƏLƏRİN HƏLL EDİLMƏSİNƏ ƏSAS
YANAŞMA PROBLEMI87

Ərəstun Baxşəliyev, Qulam Əzizov (ADPU)

ÖZÜNDƏRK VƏ ÖZÜNÜQIYMƏTLƏNDİRMƏNİN
ETNOPSİXOLOJİ MAHIYYƏTİ97

İCTİMAİ ELMLƏR

Nazilə Səfərova (ADU)

CƏMİYYƏTİN SOSIAL STRUKTURUNDA AİLƏNİN
KONFLIKTOLOJİ PROBLEMLƏRİ102

Reyhan Cəfərova (ADU)

RUSİYA FEDERASIYASININ HÜQUQİ SİSTEMİ:
ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ MÜHÜM PRİNSİPLƏRİ107

TİBBİ BİLİKLƏR

Ziyafət Rəfiyeva (ADU)

STRESS VƏ PSİXOSOMATİK XƏSTƏLİKLƏR112

Kamalə Yusifova, İlahə Qədirova (ADU)

BƏŞƏRİYYƏTİN PANDEMİYALARLA MÜBARİZƏ TARİXİNƏ NƏZƏR.....118

Aytən Quliyeva (ADU), Rəna Əhmədova(ADU)

ALZHEYMER XƏSTƏLİYİNƏ MÜASİR BAXIŞ.....125

CONTENTS

LINGUISTICS

- Farah Niftaliyeva (AUL)*
FACTORS CONTRIBUTING TO THE RENEWAL OF THE MODERN
AZERBAIJANI VOCABULARY11
- Nargiz Mammadova (Police Academy of the Ministry of Internal Affairs)*
THE WAYS OF FORMING COMPOUND WORDS IN AZERBAIJANI
AND ENGLISH LANGUAGES15
- Tofiq Guliyev (AUL)*
THE SECRETS AND TRANSLATION METHODS OF ENGLISH IDIOMS19
- Aytac Rustamli (AUL)*
FARHAD ZEYNALOV'S ROLE IN THE RESEARCH OF ANCIENT TURKISH
WRITTEN MONUMENTS27
- Aida Mirzayeva (Western Caspian University)*
ETHNOLINGUISTIC CHARACTERISTICS OF THE USA'S ETHNONYMS33
- Maryam Isgandarli (ANAS, Institute of Linguistics named after Nasimi)*
METONYMY AS A WAY OF VERBALIZING POPULISM IN
CONTEMPORARY AMERICAN DISCOURSE38

LITERATURE

- Nurana Nuriyeva (ADU)*
ORIENTALISM AND INTERCULTURAL RELATIONS IN WESTERN
LITERARY THEORY42

METHODICS

- Elnara Gambarova (AUL)*
METHODS OF TEACHING EFFECTIVE COMMUNICATION SKILLS
AT UNIVERSITIES FOR STUDYING A FOREIGN LANGUAGE51
- Elnura Rafiyeva (AUL)*
THE IMPORTANCE OF TEACHING INTERCULTURAL COMMUNICATION
IN THE TARGET LANGUAGE60

PEDAGOGICS

- Nargiz Ismayilova (ASPU)**
THE ROLE OF INFORMATION SUPPORT IN SCHOOL MANAGEMENT68
- Mehmet Ali Ceyhan (Bayburt University)**
MORAL AND CIVIC EDUCATION OF THE YOUNG GENERATION
IN MEHMET AKIF ERSOY'S POETRY72

PSYCHOLOGY

- Nubar Ahmadova (AUL)**
SOCIO-PSYCHOLOGICAL RESEARCH OF HUMAN RESOURCE
MANAGEMENT IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS81
- Sabina Budagova (BSU)**
THE PROBLEM OF BASIC APPROACHES TO RESOLVING CONFLICTS
BETWEEN INDIVIDUALS87
- Arastun Baxshaliyev, Gulam Azizov (ASPU)**
ETHNO-PSYCHOLOGICAL ESSENCE OF SELF-AWERENESS
AND SELF-ESTEEM97

SOCIAL SCIENCES

- Nazila Safarova (AUL)**
THE PROBLEMS OF FAMILY CONFLICTS IN THE SOCIAL STRUCTURE
OF THE SOCIETY102
- Reyhan Jafarova (AUL)**
THE LEGAL SYSTEM OF RUSSIAN FEDERATION:
MAIN FEATURES AND ESSENSIAL PRINCIPLES107

MEDICAL SCIENCES

- Ziyafat Rafiyeva (AUL)**
STRESS AND PSYCHOSOMATIC ILLNESS112
- Kamala Yusifova, Ilaha Gadirova (AUL)**
ABOUT THE HISTORY OF MANKIND STRUGGLE WITH PANDEMICS118
- Aytan Guliyeva (AUL), Rena Ahmadova (AUL)**
MODERN LOOK AT ALZHEIMER125

ОГЛАВЛЕНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

Фарах Нифталиева (АУЯ)

ФАКТОРЫ ВЛИЯЮЩИЕ НА ОБНОВЛЕНИЕ СЛОВАРНОГО СОСТАВА
СОВРЕМЕННОГО АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА 11

Наргиз Мамедова (Полицейская академия МВД АР)

СПОСОБЫ ОБРАЗОВАНИЯ СЛОЖНЫХ СЛОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ
И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ 15

Тофик Кулиев (АУЯ)

ТАЙНЫ АНГЛИЙСКИХ ИДИОМ И ПУТИ ИХ РАСКРЫТИЯ 19

Айтач Рустамли (АУЯ)

РОЛЬ ФАРХАДА ЗЕЙНАЛОВА В ИССЛЕДОВАНИИ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ
ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ 27

Аида Мирзаева (Западно-Каспийский Университет)

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЭТНОНИМОВ США 33

Марьям Искендерли (НАНА Институт языкознания имени Насими)

МЕТОНИМИЯ КАК СРЕДСТВО ВЕРБАЛИЗАЦИИ ПОПУЛИЗМА В
СОВРЕМЕННОМ АМЕРИКАНСКОМ ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ 38

ЛИТЕРАТУРА

Нурана Нуриева (АУЯ)

ОРИЕНТАЛИЗМ И МЕЖКУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ В ЗАПАДНОЙ
ЛИТЕРАТУРНОЙ МЫСЛИ 42

МЕТОДИКА

Эльнара Ганбарова (АУЯ)

НЕКОТОРЫЕ ПУТИ ОБУЧЕНИЯ АДЕКВАТНОЙ КОММУНИКАЦИИ
СТУДЕНТОВ ЯЗЫКОВОГО ВУЗА 51

Эльнура Рафиева (АУЯ)

О ЗНАЧЕНИИ ОБУЧЕНИЯ ИНТЕРКУЛЬТУРНОМУ ОБЩЕНИЮ
НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ 60

ПЕДАГОГИКА

Наргиз Исмаилова (АГПУ)

РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННОЙ ПОДДЕРЖКИ В УПРАВЛЕНИИ
ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ШКОЛАМИ68

Мехмет Али Джейхан (Байбуртский Университет)

НРАВСТВЕННОЕ И ГРАЖДАНСКОЕ ВОСПИТАНИЕ МОЛОДОГО
ПОКОЛЕНИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ МЕХМЕТА АКИФА ЭРСОЯ72

ПСИХОЛОГИЯ

Нубар Ахмедова (АУЯ)

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ
УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ
В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ81

Сабина Будагова (БГУ)

ПРОБЛЕМА ОСНОВНЫХ ПОДХОДОВ К РАЗРЕШЕНИЮ КОНФЛИКТОВ
МЕЖДУ ИНДИВИДАМИ87

Арастун Бахшалиев, Гулам Азизов (АГПУ)

ЭТНОПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ
САМОСОЗНАНИЯ И САМООЦЕНКИ97

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ

Назиля Сафарова (АУЯ)

ПРОБЛЕМЫ СЕМЕЙНЫХ КОНФЛИКТОВ В СОЦИАЛЬНОЙ
СТРУКТУРЕ ОБЩЕСТВА102

Рейхан Джафарова (АУЯ)

ПРАВОВАЯ СИСТЕМА РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ:
ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ И ВАЖНЕЙШИЕ ПРИНЦИПЫ107

МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

Зияфат Рафиева (АУЯ)

СТРЕСС И ПСИХОСОМАТИЧЕСКИЕ БОЛЕЗНИ112

Камалю Юсифова, Илаха Кадырова (АУЯ)

ОБ ИСТОРИИ БОРЬБЫ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА С ПАНДЕМИЯМИ118

Айтан Кулиева (АУЯ), Рена Ахмедова (АУЯ)

СОВРЕМЕННЫЙ ВЗГЛЯД НА БОЛЕЗНЬ АЛЬЦГЕЙМЕРА125

DİLÇİLİK

Fərəh Niftəliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN YENİLƏŞMƏSİNƏ TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR

Açar sözlər: *dilin lüğət tərkibi, söz yaradıcılığı, neologizm, alınma sözlər*

Keywords: *vocabulary, word formation, neologism, borrowed words*

Ключевые слова: *словарный состав языка, словообразование, неологизм, заимствованные слова*

XXI əsrdə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında gedən dəyişikliklər müasir Azərbaycan dilində də intensiv dinamik proseslərin inkişafına səbəb olmuşdur. Dilin mövcudluğunun bütün mərhələlərində dildə yeni sözlər yaranır. Bu qanunauyğun və tarixən şərtlənən hadisədir. Sosial stabillik dövründə dilin inkişaf prosesləri tədricən cərəyan edir, dildəki dəyişmələr sistemin ayrı-ayrı, əhəmiyyətsiz sahələrini əhatə edir. Sosial sarsıntı dövründə isə dilin inkişaf prosesləri sürətlənir; uyğunlaşmağa imkan tapmayan dil dəyişmələri yığılıb qalır və bu səbəbdən xaos və qeyri-stabillik təsəvvürü yaranır. Həmin ictimai inkişaf mərhələsində dildə baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsi elmi araşdırmaların əsas vəzifələrindəndir.

Son dövrün yeni yaranan sözləri kütləvi informasiya vasitələrinin dilində geniş təqdim olunur. Bu, kütləvi informasiya vasitələrinin gündəlik hadisələrə çevik reaksiyası və onları hərtərəfli əks etdirməsi ilə izah olunur. Cəmiyyətdə gedən sosial-siyasi, iqtisadi dəyişiklik proseslərinə həssas reaksiya kütləvi informasiya vasitələrinin dilinin tədqiq edilməsini müasir dilçiliyin perspektiv istiqamətlərindən birinə çevirmişdir.

Yeni sözlərin yaranmasında əsas faktor xarici (ekstralingvistik) təsir hesab olunur. Dilin inkişafının ekstralingvistik amillərinə, ilk növbədə, ictimai-siyasi faktorlar aiddir. İctimai situasiyanın dəyişməsi ilə əlaqədar dildə qanunauyğun dəyişikliklər baş verir. Lakin lüğət tərkibinin zənginləşməsi yalnız xarici deyil, həmçinin daxili faktorlarla da tənzimlənir. Daxili faktorlara əsaslanan yeniləşmələr yeni predmet və anlayışları deyil, bundan əvvəl başqa sözlə adlandırılan, artıq istifadədə olan realiləri adlandırmaq üçün istifadə olunur. Məhz bu səbəbdən həmin sözlərin yeniliyi nəzəri cəlb etmir.

Yeni sözlərin fəal istifadəsi müasir Azərbaycan dilində sosial əhəmiyyətli proseslərdən biridir. V.İ.Koduxov «Общее языкознание» əsərində qeyd edir ki, “Bilavasitə dilin lüğət tərkibi insanların müdaxiləsi üçün açıqdır, o, konkret vahidləri dəyişməyə, müxtəlif mənşəli və yaranma üsulları müxtəlif olan sözləri seçməyə imkan verir” [5, s.144]. Yeni adlandırılmalar dilin söz yaradıcılığı sisteminin ayrı-ayrı sahələrini fəallaşdırır.

Cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər nəticəsində yeni anlayışların adlandırılmasında söz çatışmazlığının yaranması həm məlum sözyaratma elementlərinin yeni birləşmələrindən, həm də köhnə sözlərdən istifadəni zəruri edir. Yeni realilər çoxdan məlum olan leksik vahidlərlə adlandırılır. İnnovasiyalar yeniləşmə prosesində iştirak edən dil elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində yaranır. Bu, leksik korpusun və bütöv dil sisteminin inkişafını təmin edir. Leksik yenilənmənin tədqiqi innovasiyanın dilin bütün səviyyələrini əhatə edən dil hadisəsi olduğu fikrini söyləməyə imkan verir.

Məlumdur ki, neologizmlər söz yaradıcılığı və semantik derivasiya, həmçinin başqa dillərdən alınmalar nəticəsində əmələ gəlir. Külli miqdarda alınmaların müasir Azərbaycan dilinə axını həmin sözlərin mənimsənilməsində müəyyən problemlərin yaranmasına səbəb olur. Hazırkı mərhələdə insan fəaliyyətinin demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edən ingilis mənşəli alınmalar dilimizdə üstünlük təşkil edir. Bundan əlavə, Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri çərçivəsində türk dilinin təsiri nəticəsində lüğət tərkibinin inkişafında yeni dil-danışıq vərdişləri və alınmaları müşahidə olunur. Son zamanlar ərəb və fars mənşəli sözlərin dildən çıxarılaq türk dilindən alınma sözlərlə əvəz edilməsi prosesində müəyyən ziddiyyətlər mövcuddur. Hər iki dildə ortaq işlənən bəzi söz və ifadələrdə mənə fərqlərinin olmasına baxmayaraq onların türk dilində daşdığı mənaya uyğun işlədilməsi hallarına rast gəlinir ki, bu da anlaşılmaqlığa gətirib çıxarır.

Neologizmlərin mənimsənilməsi ilə bağlı müəyyən işlər görülsə də, bəzən zərərli meyllər də özünü göstərir. Belə ki, uzun müddətdən bəri dilimizin lüğət tərkibində mövcud olub tələbatı ödəyən, hamı tərəfindən anlaşılan sözlər heç bir əsaslı səbəb olmadan dildə çətin mənimsənilən əcnəbi sözlərlə əvəz olunur, yaxud dilimizin lüğət tərkibində uzun müddətdən bəri hamı tərəfindən anlaşılan ərəb-fars mənşəli sözlərin mənimsənilməyən sözlərlə birgə dildən çıxarılması hallarına rast gəlinir. Həmin sözlər bəzən heç də Azərbaycan dilinin fonetik quruluşuna uyğun gəlməyən sözlərlə əvəz olunur. Doğrudur, sonradan bu sözlərin müəyyən qismi zərurət nəticəsində dilimizə qayıdır.

M.Şirəliyev göstərirdi ki, istilahlər xəlqi olmalıdır, mümkün olduğu qədər xalq dilindən alınmalıdır. Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibindəki neologizmlər artıq mənimsənilmişdirsə, dildə saxlanılmalıdır. Elmlə, mədəniyyətlə bağlı sözlər rus dilindən, eləcə də Avropa dillərindən alınma bilər, lakin bunlar xalqın başa düşəcəyi şəkildə və elmi əsaslar üzərində qurulmalıdır [3, s.168]. Əlbəttə, bu fikir əsasən keçən əsrdə yaranan yeni sözlərə aid idi.

Yeni əsrdə dilimizə neologizmlərin keçmə yolları da fərqlidir. “Müstəqillik illərində Avropa xalqları ilə yaxınlaşma, elmi, mədəni qarşılıqlı əlaqələr Azərbay-

can dilinin lüğət tərkibinə də öz təsirini göstərmiş, söz alınmasının vasitəsiz sistemi fəallaşmışdır. Əgər Sovet dönməndə Avropa alınmaları rus dili vasitəsilə keçirdisə, müstəqillik illərində Azərbaycanla Avropa arasında birbaşa əlaqələrin intensivləşməsi ilə əlaqədar Avropa dillərindən birbaşa Azərbaycan dilinə sözlər keçməyə başladı” [2, s.92].

Alınma sözlərdən dilin öz sözləri, həmçinin dildə olan başqa alınma sözlərlə paralel istifadə edilməsi, onların semantik eyniliyi ekstralinqvistik amillərlə bağlıdır. Belə işlənmə daha çox müvəqqəti səciyyə daşıyır. Zaman keçdikcə, paralel işlənmənlərdən biri köhnəlir, işləklilik dərəcəsini itirir (məsələn: olay-hadisə). Başqa bir hal da mümkündür. Paralel işlənmənlərdən birinin semantikasında dəyişmə baş verir. Semantik diferensiasiya hər iki sözün dildə qalmasına imkan yaradır.

Sözalma prosesi mürəkkəb və çoxcəhətli hadisədir. Bu prosesdə alınma sözlər dəyişməz qalmır, obyekt dilin fonetik, qrammatik və semantik sistemə tabe olur. Obyekt dil alınma sözləri qəbul edərkən onları özünəməxsus şəkildə mənimsəyir, bir növ həmin sözləri yenidən yaradır. Yeni alınan sözün mənimsənilməsi uzun müddətli proses kimi davam edir, mənbə və obyekt dillərin genetik qohumluğu, strukturu, alınma leksik vahidin işlənmə tezliyi, alınmanın dildə işlənmə müddəti kimi dil hadisələri süzgəcindən keçir. Qeyd etmək lazımdır ki, heç bir dilin ünsürü zorla digər bir dilə keçmir. Bu ünsürlər onlara tələbat olanda dildə özələrinə yer alır. Alınmalar dilin inkişaf prosesinin məhsuludur. Onlar dilin zənginləşməsi vasitəsi olsa da, alınmanın ədəbi dilə mənfi təsirləri də nəzərə alınmalı və bu cür təsirlər ya tamamilə aradan qaldırılmalı, ya da minimallaşdırılmalıdır. Unutmaq olmaz ki, dil tarixi inkişaf prosesində tənzimlənilir, zənginləşir və belə zənginləşmə prosesində ədəbi dil normaları da qorunur.

Lüğət tərkibinin inkişafını müxtəlif illərdə tərtib olunmuş lüğətlərin sözlüyünü müqayisə etməklə müəyyənləşdirmək olar. “Müstəqillik illərində çap olunmuş ilk orfoqrafiya lüğəti 2004-cü ildə nəşr olunmuşdur. Bu lüğət müstəqillikdən əvvəlki illərdə çap olunmuş sonuncu – 1975-ci ildə çap olunmuş “Orfoqrafiya lüğəti”ndən fərqli olaraq 80 minə yaxın sözdən ibarətdir və 30 minə yaxın yeni sözü əhatə etmişdir. Lüğətdə verilmiş sözlər bir çox xüsusiyyətlərinə görə əvvəlki ilin lüğətində verilmiş sözlərdən seçilir. Bu fərqlər yeni sözlərin yaranmasında, quruluşunda, mənasında, mənə qruplarında və s. formalarda özünü göstərir. Bu lüğətdə sözlərin sayı artdığından təbii olaraq yeni quruluşlu sözlərin də sayında artımı görmək mümkündür” [1, s.18]. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi qloballaşan dünyanın reallığını əks etdiriyindən yenilənmə prosesi köhnəlmə ilə əlaqəli şəkildə öyrənilməlidir. Yeni leksika dilin müəyyən inkişaf mərhələsində iki sinxron zaman kəsiyinin müqayisəsi yolu ilə yaranır.

Yeniləşmənin leksik, söz yaradıcılığı, frazeoloji, qrammatik səviyyələrin qarşılıqlı əlaqəsi kimi tədqiqi neologizmlər barədə olan fikirləri dərinləşdirir və elmdə yeni istiqamət formalaşmaşdırır və neologizmə ənənəvi olaraq dilin lüğət tərkibinin hadisəsi kimi deyil, daha geniş – bütövlükdə dil sisteminin fenomeni kimi yanaşılması fikrinin yaranmasına imkan yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Ağammədova F.R. Müstəqillik illərində dilimizə daxil olmuş yeni sözlərin quruluşca növləri (1991-2016-cı illər). Müasir dilçiliyin aktual problemləri. Beynəlxalq konfransın materialları. SDU, 2016.
2. Mahmudova Q.Ç. Türk dillərində söz və termin yaratma prosesinə bir nəzər. Terminologiya məsələləri. №1 «Elm və təhsil» Bakı-2014.
3. Şirəliyev M.Ş. İstilahlar yaradılmasında əsas prinsiplər. Dil institutunun əsərləri, B.,Azərbay. SSR EA nəş., I c., 1947.
4. Брагина А.А. Неологизмы в русском языке .М.,1973.
5. Кодухов В.И. Общее языкознание. М., 1974.

Summary

Factors Contributing to the Renewal of the Modern Azerbaijani Vocabulary

The paper examines the factors contributing to the creation of new words in the Azerbaijani language. External factors play an important role in vocabulary enrichment. New realities make new names in the language. It is mostly observed the flow of words of English origin, as well as Turkish. In the replacing process of Arabic and Persian words with Turkish, there are some inaccuracies, even though these languages have a common root, most words have semantic differences. It is stressed in the paper that new word, that appears at some point of language development should be studied synchronously.

Резюме

Факторы влияющие на обновление словарного состава современного азербайджанского языка

В статье рассматриваются факторы способствующие появлению новых слов в азербайджанском языке. Существенная роль в развитии словарного состава отводится влиянию внешних факторов. Новые реалии вносят в язык свои наименования. В основном, наблюдается поток слов английского происхождения, а также сильное влияние турецкого языка. В процессе замены слов арабского и фарсидского происхождения турецкими возникают некоторые неточности, так как несмотря на то, что эти языки имеют общий корень, многие слова имеют семантические различия. В статье подчеркивается, что новая лексика появившаяся на определенном этапе развития языка, должна рассматриваться путем сравнения двух синхронных срезов.

Rəyçi: prof. A.Y.Məmmədov

Nərgiz Məmmədova
DİN-in Polis Akademiyası

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN YARANMA YOLLARI

Açar sözlər: *mürəkkəb söz, söz forması, ünsiyyət sistemi, semantik yaxınlıq, morfoloji göstərici*

Keywords: *compound word, word formation, communication system, semantic similarity, morphological index*

Ключевые слова: *сложное слово, словообразование, система коммуникации, семантическое сходство, морфологический индекс*

Dilçilikdə mühüm məsələlərdən biri mürəkkəb sözlərin dilin leksik sistemindəki və lüğət tərkibində yerini müəyyən etməkdir. Dildə yaranan sözlər o qədər də asanlıqla qəbul edilib işlədilmir. Sözün yaranması geniş bir prosesdən keçərək işlədilir.

Mürəkkəb sözlərin yaranması da dilin leksik sistemini zənginləşdirir. Mürəkkəb sözlər dildə müəyyən məfhumu adlandırmaq ehtiyacından yaranmışdı. Belə sözlər əşyaların adını, əlamətini, hərəkətini və s. ifadə edə bilər. Mürəkkəb sözlərin səciyyəvi cəhətlərindən biri onun dildə mövcud olan sözlərdən yeni sözlər düzəltməsidir, yəni çoxlu sayda ifadələrin birləşməsindən mürəkkəb sözlər formalaşır. Məsələn, dağ və ətək, barama və qurd, göz və tox və s. kimi sözlərin hər biri dildə ayrı-ayrılıqda fərqli və ümumi ifadələrdir. Biz həmin ifadələri birləşdirməklə dağətəyi, baramaqurdu, gözütöx kimi mürəkkəb sözlər düzəldirik. Bu cür sözlər mürəkkəb sözlərin tərkibində konkretləşir və bitişik yazılır. Müasir ingilis dilində ear, ring, snow, man, butter, fly və s. kimi sözlər birləşərək earring, snowman, butterfly və s. kimi mürəkkəb sözlər yaradır.

S.Cəfərov və Ə.Abasov “Azərbaycan dilinin sərfi” adlı kitabda mürəkkəb sözlərə bu şəkildə tərif verirlər. “Bir neçə sadə yaxud da düzəltmə sözün birləşməsindən əmələ gələn sözlərə mürəkkəb sözlər deyilir” [2, s. 41].

H.Balıyev mürəkkəb sözlərlə bağlı araşdırmalarında mürəkkəb sözlərin yaranması yollarına toxunaraq qeyd edir ki, “mürəkkəb sözlər bir neçə yolla əmələ gəlir və müxtəlif şəkildə yazılır: mürəkkəb sözlər iki və daha artıq müxtəlif mənalı sözün birləşməsi yolu ilə əmələ gəlir. Belə mürəkkəb sözlər bir vurğu ilə tələffüz edildikdə bitişik yazılır” [1, s. 40].

Məsələn, qırxaacaq, suiti, sarıçiçək və s. İngilis dilində də iki müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsindən yaranan və bitişik yazılan mürəkkəb sözlərə rast gəlmək mümkündür. Spaceship, workbook, notebook, policeman, fireman və s.

H.Svit mürəkkəb sözü təşkil edən sözlər arasında əlaqənin daha möhkəm olduğunu qeyd edərək, o mürəkkəb sözlərin yaradılmasında məntiqi izolyasiya ilə bərabər forma xüsusiyyətlərini də nəzərə alınmasını tövsiyyə edir [6, s.24].

D.Conz “İngilis dilində mürəkkəb sözlərdə fonetik ünsürləri” üstün tutur: onlardan birini əsas vurğuya (primary stress) malik mürəkkəb sözlər, ikincisini isə iki əsas vurğuya (two primary stress) malik mürəkkəb sözlərə” bölür [7, s.237-241].

Mürəkkəb sözlərin müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsindən yaranan qrupu bir vurğu altında deyilməklə bərabər, eyni zamanda da bitişik yazılır. Belə mürəkkəb sözlər müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsindən yaransa da həmin sözlər yeni mənalı mürəkkəb sözlərin yaranması ilə nəticələnmişdi. Məsələn, sacayaq, ayaq-qabı kimi sözlərin komponentlərindən biri ayaq sözüdür.

Ənənəvi yolla yaranan mürəkkəb sözlərin müəyyən bir qismi iki sözün təkrarından meydana gəlməsinə baxmayaraq, a, ha, ba kimi bitişdirici ünsürlərin iştirakı ilə formalaşır və bitişik yazılır. Məsələn, gəlhogəl, dalbadal, qaçaqac, basabas və s. Mürəkkəb sözlərin müəyyən bir qismi də vardır ki, onlar defislə yazılır. Bu yolla yaranan mürəkkəb sözlər bunlardır: 1) eyni sözün təkrarından yaranan mürəkkəb sözlər: asta-asta, yavaş-yavaş, uzun-uzun, dadlı-dadlı və s.; 2) yaxın mənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər: güllü-çiçəkli, bağlı-bağçalı, yan-yörə, dost-aşna, qohum-qardaş və s.; 3) əksmənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər: acılı-şirinli, yer-göy, gediş-gəliş, azdan-çoxdan, irəli-geri və s.; 4) tərkib hissələrindən biri ayrılıqda işləmə bilməyən sözlərin yaranmasından yaranan mürəkkəb sözlər: əyri-üyrü, qarına-qarışıq, zir-zibil və s.

İngilis dilində mürəkkəb sözlər Azərbaycan dilində olduğu kimi müxtəlif yollarla və formalarla, defislə, bitişik və ayrı-ayrı yaranır. Məsələn, armchair, open-minded, battery charger və s. Mürəkkəb sözlərin yaranmasında müxtəlif nitq hissələri iştirak edir. 1) hər iki tərəfi isimlə ifadə olunan mürəkkəb sözlər: ayaq-qabı, qolbağ, boyunbağı, airplane (təyyarə), armchair (kreslo), bedroom (yataq otağı), basketball (basketbol) və s.; 2) hər iki tərəfi sifətlə ifadə olunan mürəkkəb sözlər: soyuqqanlı, açıqürəkli, qarabuğdayı, sarıköynək, bittersweet (qısqanan) və s. 3) bir tərəfi isim digər tərəfi sifət olan mürəkkəb sözlər. Bundan başqa ingilis dilində ənənəvi olaraq bəzi mürəkkəb sözlər vardır ki, onlar sözünü ilə işlədilir. Məsələn, mother-in-law (qayınana), merry-go-round (karusel) və s.

Y.Seyidov mürəkkəb sözlərin yaranmasından bəhs edərkən qeyd edir ki, “bütün qrammatik dəyişmələr əsasın deyil, sözün dəyişməsidir; düzəltmə sözlər əsasdan deyil, sözdən düzəlir; mürəkkəb sözlər, söz birləşmələri, cümlələr söz əsaslarının deyil, sözlərin əlaqələnməsinin, birləşməsinin nəticəsi hesab olunur” [3, s. 39].

Ənənəvi yolla yaranan mürəkkəb sözlərin bir qismi söz birləşmələrinin birləşərək vahid məna ifadə etməsindən yaranmışdır. Buna görə də hal-hazırda mürəkkəb sözlər və söz birləşmələri arasında müəyyən oxşarlıqlar vardır. Onlar arasında oxşar cəhətlər bunlardır: 1) Həm söz birləşmələri həm də mürəkkəb sözlər ən azı iki sözün birləşməsindən yaranır. Məsələn, alma ağacı, sərin hava, yağışlı hava və s. söz birləşmələri, meşəbəyi, suyuşirin, qırxayaq və s. kimi mürəkkəb sözlər də iki sözün birləşməsindən yaranmışdır. 2) Həm söz birləşmələrində həm də sözlərdə mütləq sözlərin sıralanması nəzərə alınır. Məsələn, tamaşaya gələn, yazı işi, sinif rəhbəri və s. kimi söz birləşmələrində komponentlərin yerini dəyişmək mümkün deyildir. Eyni sözləri mürəkkəb sözlərlə bağlı da söyləmək mümkündür. Mə-

sələn, hacıleylək, dilucu, həyətyanı və s. mürəkkəb sözlərin də komponentlərin yerini dəyişə bilmərik. Əgər dəyişsək onda onlar mürəkkəb söz olmaq funksiyasını itirəcəkdir.

Mürəkkəb sözlərin bu qisminə daxil olan tərkib hissələr öz leksik mənalərini qismən də olsa qoruyub saxlaya bilirlər. S.Cəfərov bu tipli mürəkkəb sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırır: “1) iki müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər; 2) eyni sözün təkrarından yaranan mürəkkəb sözlər; 3) sinonim sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər; 4) antonim sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər[4, s.180].” Eyni sözün təkrarından yaranan mürəkkəb sözləri də tədqiqatçı bu qrupa daxil edir. Məsələn, dizin-dizin, yorğun-yorğun, tez-tez və s. tipli mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri eyni mənanı ifadə edən sözlər olsalar da, birlikdə işləndikdə öz işləkliyini fərqli şəkildə ifadə edə bilir. Məsələn, “Onun üzü istidən qızarmışdı” cümləsində üz sözü isimdir və sadə sözdür. Onlar üz-üzə dayanaraq söhbət edirdilər. Bu cümlədə üz-üzə sözü zərfdır və tamamilə fərqli məna ifadə edir. Sinonim sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər iki müstəqil və yaxın mənalı sözlərin birləşməsindən yaranır. Məsələn, səs-küy, oğul-uşaq, dost-tanış və s. Belə sözlər ayrılıqda müstəqil şəkildə işlənən sözlərdir və onlar birlikdə mürəkkəb sözlər yaradırlar. Antonim sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözlər də tabesizlik əlaqəsi əsasında yaranmışdır, çünki bu tipli sözlərin hər biri ayrılıqda işlənməklə yanaşı eyni zamanda heç bir qrammatik göstərici olmadan bir-biri ilə birləşərək yeni mənalı mürəkkəb sözlər yarada bilir. Məsələn, pis-yaxşı, dost-düşmən, gec-tez və s.

H.Həsənov mürəkkəb sözlərin yaranmasından bəhs edərək onların yaranmasını maddi əsaslarla əlaqələndirir: “1) funksiyasına görə; 2) əlamətə görə; 3) bənzətməyə görə; 4) sözlərin təkrarlanmasına görə; 5) mənsubiyyətə görə; 6) ənənəyə görə; 7) hərfi tərcüməyə görə [5. s. 445].”

Ünsiyyət sistemi çoxşahəli bir prosesdir və müəyyən ünsürlərdən ibarətdir. Mürəkkəb sözlər də bu sistemin tərkib hissələrindən biridir. Deməli, mürəkkəb sözlər dildə ünsiyyətə olan tələbatı ödəmək ehtiyacından yaranmışdır. Ona görə də, mürəkkəb sözlər müxtəlif yollarla yaranır. Şübhəsiz ki, mürəkkəb sözlərin müxtəlif şəkildə formalaşması, onların da orfoqrafiyasına təsir göstərir.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, mürəkkəb sözlərin yaranması və dildə formalaşması tarixən baş verən bir prosesdir. Belə ki, müəyyən zaman kəsiyində sadə sözlərin birləşməsilə, daha sonra sadə və düzəltmə, eləcə də hər ikisi düzəltmə olan sözlərin birləşməsi ilə mürəkkəb sözlər yaranmışdır. Mürəkkəb sözlərin formalaşmasında əşyaların zahiri oxşarlığı, bənzərliyi, onların funksiyası da mühüm rol oynayır. Bununla yanaşı bir çox mürəkkəb sözlərin formalaşmasında sinonimlik və antonimlik də böyük rol oynamış və sözlərin semantik yaxınlığına və əksliyinə əsasən dildə mürəkkəb sözlər yaranmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Balyev H. Azərbaycan dili. Dərslik. / H.Balyev – Bakı: Maarif, – 1982. – 256 s.
2. Cəfərov S. Azərbaycan dilinin sərfi. I hissə. / S.Cəfərov., Ə.Abasov – Bakı: Azərənşr, – 1946. – 160 s.

3. Seyidov Y. Azərbaycan dilin qrammatikası. Monoqrafik dərs vəsaiti / Y.Seyidov – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2011. – 368 s.
4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika / S.Cəfərov – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 192 s.
5. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Dərslük / H.Həsənov – Bakı: Nurlan, – 2005. – 452 s.
6. Sweet H. A new English Grammar:Logical and Historical. In 2 parts. Part 1, Oxford: The Clarendon Press, 1900, 225 p.
7. Jones D. An outline of English Phonetics .Cambridge, 1947, -357 p.
8. <https://examples.yourdictionary.com/examples-of-compounds.html>.

Summary

The Ways of Forming Compound Words in Azerbaijani and English Languages

The article deals with the formation of compound words in different ways. Different ways of forming compound words are explained in details. Thus, after forming compound words from a combination of two simple words, compound words consisting of simple and corrective words are formed. Also, compound words are formed by combining words that are both corrections. In the article the different views of linguists on the origin and formation of compound words were noted. It also deals with compound words formed from antonyms and synonyms. In the article, compound words formed from the combination of synonymous words are noted as being formed from the combination of two independent and closely related words (noise, son-child, etc.). It is explained that compound words formed from the combination of antonyms are formed on the basis of coordination (bad-good, friend-enemy, etc.). The given examples coincide with the theoretical ideas mentioned in the article. In the article the views of Azerbaijani, European and Russian scientists are explained in detail. The examples given here in English and Azerbaijani, fully explain the essence of the topic.

Резюме

Способы образования сложных слов в азербайджанском и английском языках

В статье по-разному рассматривается образование сложных слов. Подробно объясняются различные способы образования сложных слов. Таким образом, после сложных слов, образованных из комбинации двух простых слов, образуются сложные слова, состоящие из простых и производных слов. Кроме того, составные слова образуются путем объединения слов, которые являются производными. В статье отмечаются различные взгляды лингвистов на происхождение и образование сложных слов. Также отмечается что, сложные слова могут формироваться из антонимов и синонимов. В статье сложные слова, образованные из сочетания синонимичных слов, отмечаются как образованные из сочетания двух независимых и близких по значению (сын-ребенок и т.д.). Сочетание антонимов объясняет образование сложных слов на основе сочинительного союза (зло-добро, друг-враг и др.) Приведенные примеры совпадают с теоретическими идеями, изложенными в статье. В статье разъясняются взгляды азербайджанских, европейских и российских ученых. Примеры, приведенные на английском и азербайджанском языках, полностью объясняют суть темы.

Rəyçi: dos. K.B.Nasıyeva

Tofiq Quliyev
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNGİLİS DİLİNDƏ İŞLƏNƏN İDİOMLARIN SİRLƏRİ VƏ ONLARIN AÇILMASI YOLLARI

Açar sözlər: *İngilis dili, idiomlar, sirlər, assimilyasiya, analog*

Keywords: *the English language, idioms, secrets, assimilation, analogue*

Ключевые слова: *английский язык, идиомы, секреты, ассимиляция, аналог*

İngilis dili minillik tarixə malikdir. Bu müddət ərzində dildə adamların uğurlu, dəqiq və obrazlı hesab etdikləri çox miqdarda ifadə toplanmışdır. Məhz bu yolla dilin xüsusi layı olan, müstəqil mənaya malik sabit söz birləşmələrinin məcmusu – idiomlar yaranmışdır.

İngilis dilində idiomlar müxtəlif mənalı hadisədir. Tərifə görə idiom bu və ya digər dilə məxsus, digər dilə tərcümə olunmayan, mənası onu təşkil edən elementlərinin mənasından alınmayan sabit, daşlaşmış birləşmədir.

İdiomlar hərfi tərcümə olunsa, mənasız bir şey alınar. Məsələn: “Skeleton in the cupboard”. Hər fən bu belə tərcümə olunur: “Şkafda skelet”, əslində dəqiq olaraq, bu belə səslənər “Ev bizim, sirr bizim”. Azərbaycan dilində də idiomlar vardır. Məsələn: “Gərçi oldun dəyirmançı, çağır gəlsin, dən Koroğlu”. Bu ifadənin nə bildirdiyini əcnəbi başa düşməyə bilər. Bu ifadənin ingilis dilində işlənən qarşılığı “In for a penny, in for a pound” idiomudur [1].

Digər dillərə məhz tərcümə olunmaması, həmçinin idiomatik ifadənin tərkibində işlənən sözlərin mənasının ümumi mənanı verməməsi bəzən xarici dili öyrənənləri qorxudur. Bəziləri pis vəziyyətə düşməmək üçün nitqdə idiomların işlənməsindən vaz keçirlər. Lakin heç bir dil bu ifadələrsiz keçinə bilməz. İngilis dilini mükəmməl bilmək istəyənlər, gec və ya tez bu sahəni də öyrənməli olacaqlar. Əvvəla, istənilən dilin öyrənilməsi o dilin daşıyıcılarının, qismən də olsa, mentalitetinin, onların obrazlılığının və mədəniyyətinin başa düşülməsi olmadan mümkün deyil. Bütün bunlar da öz əksini idiomatik ifadələrdə tapıb. İkincisi, idiomların işlənməsi nitqi zənginləşdirir, dili koloritli və canlı edir. Nəhayət, idiomatik ifadələrin işlənməsi nitqi dilin daşıyıcılarının nitqinə yaxınlaşdırır. İngilis dilini yüksək səviyyədə bilməyiniz haqqında ən yaxşı rəy növbəti ifadə ola bilər: “His/her English is very idiomatic”. Bu idiomatik ifadə “O, praktik olaraq ingilis kimi danışır” mənasını verir [2].

100-dən çox ingilis idiomunun tədqiq edilərək, üç qrupa bölünməsi məqsəduyğun hesab edilir:

1. Azərbaycan dilində tam analoqlu ingilis idiomları;

2. Azərbaycan dilində eyni struktura malik, lakin ifadə tərzləri müxtəlif olan ingilis idiomları;
3. Azərbaycan dilində uyğunsuz ingilis idiomları.

Azərbaycan dilində tam analoqlu ingilis dilində işlənən bəzi idiomları nəzərdən keçirək. Yüzdəliklər ərzində İncil İngiltərədə ən çox oxunan və istinad edilən kitabdır. Nəinki ayrı-ayrı sözlər, hətta bütöv idiomatik ifadələr İncil səhifələrindən ingilis dilinə keçmişdir. Məsələn: “keep one’s fingers cross” – barmaqları çarpazlaşdırmaq (uğur üçün). Bu ifadənin başlanğıcı erkən Xristianlığın vaxtından götürülüb. O vaxtlar adamlar təhlükəsizlikləri və qorunmaları ümidi ilə xristian xaçı ilə bağlı ilahi qüvvələri çağırmaq üçün barmaqlarını çarpazlaşdırırdılar.

“To bear one’s cross” – öz xaçını daşımaq; “the blind leading the blind” – kor koru aparır; “a wolf in sheep’s clothing” – qoyun dərisində canavar.

İncildən alınmış frazeologizmlərdən başqa, həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində qədim yunan və romalılarda yaranmış çoxlu obrazlı ifadələr vardır. Məsələn: “the golden age” – qızıl əsr, “Pandora’s box” – Pandora qutusu, “Achilles’ heel” – Axilles dabanı, “Augean stable(s)” – avqiyev tövlələri, “a labor of Sisyphus” – sizifus əməyi.

Bəzi ifadələr ingilis dilinə Amerikadan gəlib, sonra isə Azərbaycan dilində də assimilyasiyaya uğrayıb:

“The green light” – yaşıl işıq, azad hərəkət. Maraqlıdır ki, bu ifadə ilk dəfə XIX əsrin 30-cu illərində dəmir yolunda qatar bələdçilərinin leksikasında yaranmışdır.

“Look like a million dollars” – million dollarlıq görünmək, əla görünmək.

“Soap opera” – sabun operası, evdar qadınlar üçün sentimental melodrama: belə filmlərin çoxu sabun istehsal edən şirkətlər tərəfindən maliyyələşdirilirdi.

Bəzi idiomlar vaxtilə amerikan yazıçıları tərəfindən yaradılmış və müasir ingilis nitqində, sonra isə rus və Azərbaycan dillərində geniş yayılmışdır. F.Kuper: the last of the Mohicans – Mohikanlardan axırıncısı (eyni adlı roman üzrə). Mohikanlar şimali Amerika hindularının ölüb getmiş qəbiləsidir. Kuperin əsərlərinin populyarlığı hinduların həyatı ilə bağlı frazeologizmlərin ingilis dilində işlənməsinə yol açdı: “bury the hatchet” – müharibə baltasını torpağa basdırmaq, sülh bağlamaq, barışmaq, düşmənçiliyə son qoymaq (hindular sülh bağlayarkən tomaqavkı (baltanı) torpağa basdırırdılar) [3].

“An ugly duckling” – “eybəcər ördək balası” (ədalətsiz olaraq ləyaqətindən aşağı dəyərləndirilən adam). Bu ifadə Q.X.Andersenin böyüyüb gözəl qu quşu olan eybəcər ördək balası haqqında nağılın adı ilə ingilis, rus və Azərbaycan dilinə keçib.

Azərbaycan dilində tam analoqlu olan daha bir neçə idiomu nəzərdən keçirək:

“a dog’s life” – it həyatı; “early bird” – erkən quş; “in the same boat” – eyni qayıqda, eyni vəziyyətdə; “be born under lucky star” – xoşbəxt ulduz altında doğulmaq; “be green with envy” – paxıllıqdan göyərmək.

Müxtəlif xalqların idiomlarının müqayisəsi öz növbəsində qarşılıqlı anlaşma və yaxınlaşmağa kömək edən çox sayda eyni cəhətlərin olmasını göstərir. Bir çox sabit ifadələr Azərbaycan dilinə asanlıqla tərcümə olunur, digərlərinin izahata ehtiyacı olur. İngilis dilində elə idiomlara rast gəlmək olur ki, Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı başqa cür səslənir, lakin onların mənası eyni olaraq qalır. Məsələn:

“Between the devil and deep blue sea” idiomu hərfən “şeytanla dərin mavi dəniz arasında” tərcümə olunur, lakin bu ifadənin mənası “odla su arasında”dır.

“Get up on the wrong side of bed” hərfən “çarpayının səhv tərəfindən qalxmaq” tərcümə olunur, Azərbaycan dilində isə adekvat mənası olan “sol ayağı üstə durmaq” ifadəsidir.

“Carry coal to Newcastle” Nyukasla kömür daşımaq, yəni, nəyisə ondan kifayət qədər olan yerə daşımaq. Nyukas İngiltərədə daş kömür sənayesinin mərkəzi olan şəhərdir. Azərbaycan dilində ona uyğun olan “Naxçıvana duz daşımaq” ifadəsidir [1].

“Black sheep” (hərfən: qara qoyun) – naxırda qotur dana, ailənin üzünü qara edən şəxs. (Əfsanəyə görə qara qoyun şeytan tərəfindən damğalanıb). Bu idiomun yaranmasının digər variantı da vardır. İngiltərədə sənayeləşmə dövründən qabaq qara qoyunlar ağ qoyunlara nisbətən aşağı qiymətləndirilirdi. Bu onunla bağlı idi ki, ağ yunu qara yundan fərqli olaraq, istənilən digər rəngə boyamaq mümkün olurdu.

“Keep something for a rainy day” (Hərfən: “nəyisə yağışlı günə saxlamaq”) – “Nəyisə qara günə saxlamaq”.

“Cry over spilt milk” (dağıdılmış südün üzərində ağlamaq). Bu idiomun çox yaxın analoqu olmasa da, Azərbaycan dilində ona oxşar mənalı bir sıra ifadələr vardır. Məsələn: “Daldan atılan daş topuğa dəyər”, “Toydan sonra nağara” [4].

“Make a mountain out of a molehill” – hərfən “təpədən dağ düzəltmək” kimi tərcümə olunur. Azərbaycan dilində “dövədən fil eləmək” analoqu var.

Hər hansı gümana gəlməyən və ya çətin baş tutan işdən bəhs edilərkən ingilis dilində “when pigs fly”, “castles in the air”, “if ifs and ands were pots and pans” və “if the sky falls, we shall catch larks” idiomlarından istifadə edilir. Bu idiomları Azərbaycan dilinə hərfən müvafiq olaraq “donuzlar uçanda”, “qəsrlər havada”, “əgər əgərlər və vələr çaydan və qazan olsa”, “səma nə vaxt yerə enərsə, torağayları da o vaxt tutarıq” kimi tərcümə etmək olar. Lakin, göründüyü kimi, Azərbaycan dilində belə ifadə və ya idiom yoxdur. Həmin idiom Azərbaycan dilində onun semantikasına uyğun idiomla əvəz edilməlidir. Azərbaycan dilində bu məqamda “dövənin quyruğu yerə dəyəndə” idiomundan istifadə olunur [1].

“Cut from the same cloth” (hərfən: eyni parçadan kəsilmiş) – “bir bezin qırağı”. Belə idiomlar, bir qayda olaraq, yaxşı yadda qalır. Çünki ana dili və öyrənilən dildə işlənən ifadəni müqayisə edərkən onların arasında fərq üzə çıxır. Məhz bu fərq ifadəni yadda saxlamağa kömək edir.

İngilis dilində işlənən idiomların əksəriyyəti müəllifləri məlum olmayan sırf ingilis ifadələridir. Onlar danışıq dilində möhkəmlənib və ingilis mədəniyyətinin

xüsusiyyətlərini əks etdirən səciyyəvi ingilis koloritini əldə etmişdir. Onların hamısı ingilis xalqının ənənələri, adətləri və inancları, həmçinin əfsanə və tarixi faktları ilə bağlıdır və Azərbaycan dilində uyğunluğu yoxdur. Belə idiomları nəzərdən keçirək.

Şübhəsiz, iqlim xalqın mentalitetinə çox təsir edir və idiomatik ifadələri olan danışıq nitqində öz əksini tapır. İngiltərədə xoş havalar az olur. Ona görə bir kəsin İngiltərənin iqlimi haqqında təsəvvürü olması üçün heç də oraya səfər etmək mütləq deyil. Bu haqda aşağıdakı ifadələr xəbər verə bilər [3].

“It never rains but it pours” – hərfən: “heç vaxt yağış yağmır, lakin tökür”.

“Rain at 7, fine at 11” – hərfən: “7-də yağış, 11-də hava açılır”.

“It rains cats and dogs” – hərfən: “it və pişik yağışı yağır”. Azərbaycan dilində işlənən adekvat idiomlar “şıdırğı yağış yağır”, “elə yağış yağır, tut ucundan qalx göyə” ifadələridir. Bu ingilis idiomunun yaranması ilə bağlı bir çox ehtimallar vardır. Bunlardan bəzilərinə inanmaq olmur, digərləri hekayə həvəskarları tərəfindən uydurulub, 3-cü ehtimal isə həqiqətə yaxındır. Keçmiş 1500-cü illərdə, müasir memarlığın hələ uzaq olduğu bir dövrdə evlərin damlarını qalın küləş ilə örtürdülər. Bu isə it, pişik və digər xırda heyvanlar üçün xüsusilə cəlbədicilərin hesab edilirdi. Görünür, bu material istiliyi yaxşı saxlayırdı. Güclü yağış zamanı heyvanlar bəzən sürüşüb yerə düşürdülər. Buradan da “it’s raining cats and dogs” ifadəsi yaranmışdır [5].

Böyük Britaniyanın tarixi ilə bağlı maraqlı bir fakt vardır ki, bu da hollandiyalıları xoşagəlməz şəkildə təqdim edən frazeologizmlərin mövcud olmasıdır. Bunu onunla izah etmək olar ki, İngiltərə əsrlər boyu dünyanın birinci dəniz dövləti adı uğrunda Hollandiya ilə yarışdı. Bu iki dövlətin özünəməxsus qarşıdurması ingilis frazeologiyasında da öz əksini tapmışdır. Bu o dərəcəyə çatdı ki, XVII əsrdə “Dutch” (“holland”) sözü İngiltərədə “xarici” (“anlaşılmaz” mənasında) mənasını kəsb etdi. “Dutch” açar sözlü ingilis frazeologizmlərini nəzərdən keçirək:

“talk like Dutch uncle” – nəsihət etmək (hərfən: “holland dayı kimi danışmaq”).

“Dutch courage” – sərxoşun qoçaqlığı (hərfən: “holland cəsurluğu”).

İngilis ənənələrindən danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, İngiltərədə ən çox işlənən içki çaydır. İngilislər çayın hazırlanmasına və çay dəstgahına çox diqqətlə yanaşırlar. Bunun nəticəsində ingilis dilində “cup of tea” söz birləşməsi ilə işlənən bir neçə idiomatik ifadə vardır:

“cup of tea” (hərfən: “bir fincan çay”) – şəxs; “an old cup of tea” – qarı; “an unpleasant cup of tea” – xoşagəlməz adam; “to be one’s cup of tea” – xoşuna gəlmək.

Böyük Britaniya sakinlərinin həyatında idman həmişə əsas rol oynayıb. İngilislər fəxr edirlər ki, bir çox idman növləri onların ölkəsində yaranıb, sonra isə bütün dünyaya yayılıb. Bir çox frazeologizmlər cıdır, xoruz döyüşləri, futbol, boks ilə bağlıdır. İdman ilə bağlı bəzi idiomları nəzərdən keçirək:

“jump the gun” (hərfən: “pistoletin üzərindən atılmaq”). Bu ifadə qaçış ilə bağlıdır. Pistoletdən atəş açılmamışdan qabaq bəzi idmançılar qaçmağa başlayırdılar. Bu idiom “hadisəni qabaqlamaq, təyin edilmiş vaxtdan qabaq başlamaq”

kimi tərcümə olunur. Məsələn: When the test started, Peter jumped the gun and started early.

“Ball in your court” (hərfən “top sənin meydançanda” kimi tərcümə olunur. – Bu ifadə badminton və ya tennis kimi idman növləri ilə bağlıdır. Meydançalarda olanda oyunçular topu oyuna daxil etmək hüququ qazanırlar. Bu ifadə sizin qərar verməli olduğunuzu bildirir [6].

İngilis dilində pul ilə bağlı idiomlar işlənir. Məsələn:

“money for old rope” (hərfən: “köhnə kəndir üçün pul”). Zəhmət çəkmədən əldə edilən pul;

“be in the black” (hərfən: “qara içində olmaq”) – borc içində olmamaq;

“be in the red” (hərfən: “qırmızı içində olmaq”) – çətin maliyyə vəziyyətində olmaq. Bu iki idiomun yaranması balans tərtib edilərkən birbaşa qırmızı və qara mürəkkəbdən istifadə olunması ilə bağlıdır. Müştərilərinin borclarını və gəlirlərini hesablayarkən hesabdarlar borcu olmayanları qara, çətin maliyyə vəziyyətində olanları isə qırmızı mürəkkəblə qeyd edirdilər.

Daha bir neçə idiomu nəzərdən keçirək:

“be full of beans” (hərfən: “paxla ilə dolu olmaq”). Bu ifadə tam enerjili olmaq deməkdir. Hesab edilir ki, bu idiom vaxtılı atların paxla ilə yedizdirildikləri dövrdən qalıb. Ondan sonra atlar cəld və qızgın olurdular. Bu ifadə indi də fəal adamlar haqqında danışılarda işlənir.

“Put your foot in your mouth”. Hərfi tərcümə aydındır – ayağını ağzına qoymaq. Bu isə nəisə fikirləşmədən söyləmək, ağzından qaçıрмаq deməkdir.

“Face the music” (hərfən: “musiqi ilə üzləmək”) – hərəkətlərinə görə cavab vermək. Bu idiomun tarixçəsi çox sadədir və işlənməsi Britaniya ordusundan başlayır. Məsələ bundadır ki, hər bir hərbi məhkəmə hərbi orkestrin çalınması ilə müşayiət olunurdu. Beləliklə, müqəssir hesab edilən əsgər nəinki ona qarşı irəli sürülən ittihamlarla, təbillərin səsləri ilə də qarşılaşmalı olurdu. Buradan da bu idiom yaranmışdır.

“Be snowed under” (hərfən – üstü qarla örtülmək, qarın altında olmaq). Ümumiyyətlə, tez-tez elə hallar olur ki, siz işlə çox yüklənmiş olursunuz, vaxt isə azdır və siz həddindən artıq işləməli olursunuz. Bu vaxt kiməsə öz həyatınızdan şikayətlənmək və indi sizə necə çətin olduğunu bildirmək üçün məhz bu idiomdan istifadə etmək olar. Bu ifadə Azərbaycan dilinə “işə başdan aşmaq” tərcümə olunur.

“Hit the ceiling/roof” idiomu “çox qəzəbli olmaq və qəzəbindən qışqırmaq” mənasını verir. Bu idiom kimsə hədsiz qəzəblənəndə və emosiyalarını fəal ifadə edəndə işlənir. Hərfən bu ifadə “tavana/dama vurmaq” kimi tərcümə olunur.

Deyildiyi kimi, ingilis idiomları və frazeologizmlərinin əksəriyyətindən hərfi tərcümə olunanda baş açmaq olmur. Məsələn, “wear more than one hat” idiomunu əvvəlcədən hansı mənanı verdiyini bilmədən, ilk dəfə onu nitqdə eşidəndə və yazıda gördükdə və “birdən çox papaq geymək” kimi hərfi tərcümə olunmağa başladıda çətin vəziyyətə düşmək olar. Əslində bu ifadə “bir neçə iş məsuliyyət daşımaq” mənasını bildirir [6].

“Sunday driver” (hərfən: “Bazar günü sürücüsü”) – yolda çox yavaş sürərək digər sürücüləri qıcıqlandıran sürücü (bəzən təcrübəsiz). Ona yollarda nəqliyyatın az olduğu Bazar günü sürmək məsləhət olunur.

“Pull up one’s socks” – bu ifadə hərfən “corabları çəkmək” kimi tərcümə olunur. Lüğətdə isə bu idiom “make an effort to improve” – yaxşılaşmaq üçün səy göstərmək kimi izah edilir.

“Have rats in the attic” (hərfən: “çardaqda siçovul olmaq”) – “You have rats in the attic!” – Hər bir ingilis başı havalanmış adam haqqında belə deyər.

“Have a finger in the pie” (hərfən: “piroqda barmağı olmaq”) – hər hansı bir işlə əlaqəsi olmaq.

“Butterflies in one’s stomach” (hərfən: “qarnında kəpənəklər”) – have feili ilə bu ifadə “narahat olmaq, donub qalmaq” mənasını verir.

“An elephant in the room” (hərfən: “otaqda fil”). Bu ifadənin manası “hamıya məlum olan adi həqiqət”dir.

İngilis dilində üz/ sifət sözü ilə bağlı idiomlar da maraqlıdır. Məsələn:

“face like thunder” (hərfən: “ıldırım kimi sifət”). Bu ifadə kiminsə çox qəzəbli olduğu halda işlənir. Məsələn: When I am angry, I have a face like a thunder! Mən ac olanda çox qəzəbli oluram.

“Keep a straight face” (hərfən: “düz sifət saxlamaq”). Bu idiom gülmək istədiyiniz halda, şəraitdən asılı olaraq ciddi olmağa, ağıllı sifət göstərməyə çalışan zaman işlədilir. Məsələn: It’s so hard for me to keep a straight face when children are trying to talk about serious things. Uşaqlar ciddi məsələlər haqqında danışmağa çalışanda mən güclə təbəssümümü saxlaya bilirəm.

“Put on a brave face” (hərfən: “cəsur sifət almaq”). Nə vaxt bu idioma müraciət olunur? Çətinliklərlə üzləşərkən. Yəni, ləyaqəti, nüfuzu saxlayaraq çətinliyə sinə gərmək.

“Have a big mouth” (“böyük ağız olmaq”). Kimin böyük ağız olur? Əlbəttə, dedi-qodu ilə məşğul olanın.

“Have a sweet tooth” (“şirin diş olmaq”). Şirin diş isə şirni sevəndə olur.

“Apple in one’s eyes” (hərfən: “kiminsə gözlərində gözbəbəyi”). Lüğətdə bu ifadə “someone who is the favourite among all others” (digərlər arasında ən sevimli olan) kimi izah olunur. Məktəbdə ən sevimli şagirdi apple (alma) adlandırır-dılar. Sonradan bu söz apple of someone’s eye ifadəsinə daxil oldu. Məsələn: Maxim was the apple of his mother’s eye. (Maksim anasının gözünün işığı idi).

“Born with a silver spoon in one’s mouth” (hərfən: “ağzında gümüş qaşıqla doğulmaq”). A silver spoon ifadəsi ingilis dilində wealth (var-dövlət) sözünün sinonimidir. Ona görə zəngin ailədə doğulanlar haqqında born with a silver spoon in one’s mouth” deyirdilər.

“To live in clover” – cah-calal içində yaşamaq (hərfən: “yoncalıqda yaşamaq”). Bu idiomun yaranması o faktla əlaqələndirilir ki, yonca otlaqlarında otlayan mal-qara tez bir zamanda çəki yığır və özünü yaxşı hiss edir.

“Hit the nail on the head” (hərfən: “başına mıx vurmaq”) – hədəfə dəymək.

İngilis dilində “to pull someone’s leg” kimi adi bir ifadə vardır. Bu idiom kiminsə ayağını dartmaq deyil, kimisə ələ salmaq mənasını verir [6]. Bu ifadənin yaranması XVIII əsrə aiddir. O dövrdə Londonun və digər böyük şəhərlərin küçələri palçıqlı olurdu və ingilislərin populyar bir “zarafatı” var idi. Onlar ucunda qarmaq olan çubuqla hər-hansı bir xoşagəlməz adamın ayağından dardırdılar. O da üzü üstə palçıqın içinə yığılırdı. Bax belə bir ingilis yumoru.

“Polish the apple” (hər fən: “almanı parıldatmaq”) – yaltaqlanmaq.

“Spill the beans” (hər fən: “lobyaları dağıtmaq”) – sirri açmaq.

Bu idiomun yaranmasının səbəbi ingilis klubuna yeni üzvün qəbul edilməsi ənənələrindən biri olmuşdur. Rəvayətə görə tarixən səsvermə zamanı lobyalardan istifadə edirdilər. Yeni namizəd nəzərdən keçiriləndə klubun üzvləri fincana iki rəngli lobyaya atırdılar. Ağ rəngli lobyaya “lehinə”, qara rəngli lobyaya isə “əleyhinə” bildirirdi.

“Have ants in the pants” (hər fən: “şalvarda qarışqalar olmaq”) – hövsələsizlik etmək.

“A hot potato” (hər fən: “isti kartof”) – incə məsələ.

Ədəbiyyat:

1. Quliyev T.S. Müxtəlif sistemli dillərdə idiomatik birləşmələr. – Bakı: Mütərcim, 2016. - 168 s
2. Kirkpatrick E.M., Schwarz C.M. Chamber Idioms. Edinburgh: Chambers, 1982, 432 p.
3. Mustafayeva S.B. İngilis dilində işlək idiomlar və onların Azərbaycan dilində qarşılığı. Bakı: “Letterpress”, 2008, 344 s.
4. Longman Dictionary of English Idioms. London. 1980.
5. Шитова Л.Ф., Брускина Т.Л. English Idioms and Phrasal Verbs. Англо-русский словарь идиом и фразовых глаголов. - 2-е издание, исправленное. - СПб.: антология, 2004. - 256 с.
6. <https://www.pinterest.com/english-and-american-idioms-meaning-and-origins/>

Summary

The Secrets and Translation Methods of English Idioms

The article deals with the secrets of English idioms and the ways of their revealing. The English language has got a hundred years of history. In this period number of expressions have been piled that people found lucky, keen and good. Thus there has been a specific layer of the language – idioms, a combination of set expressions having independent meaning.

English idioms are an ambiguous phenomenon. According to the definition, it is an untranslatable combination of expressions inherent to the given language. If the idioms are to be translated literally, it will be absurd. For example, “You are pulling my leg!” word for word sounds like: “You’re drawing my leg!” in fact, it is “You’re fooling my head”.

This untranslatability and the impossibility of understanding the meaning of words consisting of idiomatic phrases frighten those who learn a foreign language. Some people intentionally avoid using idioms, in order not to be confused. However, language cannot do without these phrases. If we want to improve our English, then sooner or later have to learn them.

Резюме **Тайны английских идиом и пути их раскрытия**

В статье рассматриваются тайны английских идиом и пути их раскрытия. Английский язык имеет тысячелетнюю историю. За это время в нем накопилось большое количество выражений, которые люди нашли удачными, меткими и красивыми. Так и возник особый пласт языка – идиомы, совокупность устойчивых выражений, имеющих самостоятельное значение.

Идиомы в английском языке – явление неоднозначное. Согласно определению, – это присущий только данному языку и не переводимый на другие языки устойчивый оборот речи, значение которого не вытекает из суммы значений составляющих его элементов. Если переводить идиомы дословно, получится бессмыслица. Например: “You are pulling my leg!” Дословно это будет переводиться так: “Вы дергаете меня за ногу!”, но на самом деле правильно это будет звучать так “Вы морочите мне голову!».

Именно эта “непереводимость” на другие языки, а также невозможность понять значение по словам, из которых состоит идиоматическое выражение, иногда пугает изучающих иностранный язык. Некоторые, чтобы не попасть впросак, намерено избегают употребления идиом в речи. Однако не один язык не может обойтись без данных оборотов и, если мы хотим совершенствоваться в английском языке, то рано или поздно нам придется осваивать и эту область.

Rəyçi: prof. M.Y. Qaziyeva

Aytac Rüstəmli
Azərbaycan Dillər Universiteti

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNİN TƏDQIQİNDƏ FƏRHAD ZEYNALOVUN ROLU

Açar sözlər: *Fərhad Zeynalov, türkologiya, Qədim türk yazılı abidələri, “Kitabi-Dədə Qorqud”, Mahmud Kaşğari*

Keywords: *Farhad Zeynalov, turkology, ancient turkic written monuments, “Kitabi-Dada Gorgud”, Mahmud Kashgari*

Ключевые слова: *Фархад Зейналов, тюркология, древнетюркские письменные памятники, «Китаби-Дада Горгуд», Махмуд Кашгари*

Fərhad Zeynalov orta türk dövrünə aid olan abidələrin yaranma tarixindən, onların dil xüsusiyyətlərindən, orta q xüsusiyyətlərindən və s. xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir. Fərhad Zeynalov Mahmud Kaşğarının uyğur olmadığını, divanın isə uyğur dilində yazılmadığını elmi dəlillərlə sübut etmişdir. Eyni zamanda burada prof. Fərhad Zeynalovun Saməd Əlizadə ilə birgə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının tərtib işini, transkripsiyasını, müqəddiməsini və sadələşdirilmiş mətnini hazırladığından bəhs olunur. Fərhad Zeynalovun mənbəşünaslıqla bağlı fikirlərinin türk dillərinin tarix boyu inkişaf perspektivlərinin üzə çıxarılmasında əvəzsiz rola malik olduğu nümunələrlə məqalədə diqqətə çatdırılır.

Professor Fərhad Zeynalovun türkoloji fəaliyyətinin əsaslandırılması qədim türk yazılı abidələri ilə bilavasitə bağlıdır.

XI-XV əsrlər Azərbaycan üçün (habelə digər türk xalqları üçün) mürəkkəb bir dövr olmuşdur. Həmin dövr alimlərinin əsasən farsca (qismən də ərəbcə) yazıb-yaratdığını nəzərə alsaq, Azərbaycan dilində yazılmış orta əsr abidələrinin həmin dövrü səciyyələndirməsində, qədim Azərbaycan dilinin spesifik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində, müasir dilimizin inkişaf tarixinin araşdırılmasında misilsiz əhəmiyyətə malik olduğunu görürük. Təbii ki, türk dillərinin tarixi köklərini araşdırmamış bu dillərin fonetik, leksik, qrammatik quruluşundan bəhs etmək mümkün deyil.

Fərhad Zeynalovun mətnşünaslıq sahəsində apardığı tədqiqatlar elm aləmində böyük əhəmiyyətə malikdir. O, xüsusilə, Yusif Balasaqunlunun “Qutadqubilik”, Mahmud Kaşğarının “Divanü-lüğət-it türk”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Oğuz-Səlcuq abidələri”, “Dastani-Əhməd Hərəmi”, Qul Əlinin və Şəyyad Həmzənin “Yusif və Züleyxa”, Qütbün “Xosrov və Şirin”, “Ət-töhfət-üz-zəkiyyə fil-lüğət-it türkiyyə” kimi orta türk dövrünə aid olan abidələrin yaranma tarixindən, onların dil, orta q xüsusiyyətlərindən və s. cəhətlərindən geniş bəhs etmişdir. Orta q türk yazılı abidələrinin dil xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən geniş həcmli “Türk

dillərinin yazılı abidələri” və Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” əsərləri isə təəssüflər olsun ki, həmin dövrdə hələ nəşr olunmamışdı.

Dünya türkologiyasında “Qutadqu-bilik” əsəri üzərində R.R.Arat, V.V.Bar-told, A.Dilaçar, A.N.Kononov, A.M.Şerbak, N.A.Baskakov və digər türkoloqlar müəyyən qədər tədqiqatlar aparmışdılar. Lakin nisbətən ətraflı məlumat Aqob Dilaçarın “Kutadğu Bilig İncelemesi” monoqrafiyasında öz əksini tapmışdır. Monoqrafiyada “Qutadqu Bilik”in Türkiyə Türkçəsində ilk tərcüməsini edən prof. Rəhməti Aratın kitabına, fundamental dəyişiklik edilməmişdir. Mətn tərcü-mələrinin sonuna əlavə edilmiş lüğətlərdə oxu fərqləri göstərilir və tərcümədə sözlərin dəqiq ekvivalentləri verilmişdir. “Oxucunun rahatlığı üçün lüğət hissəsi kollektiv olaraq əsərin sonunda qoyulmamışdır, hər tərcümə hissəsinin sonunda hissə-hissə əlavə edilmişdir. Əsərin sonuna bir bibliografiya, xəritə və Qaraxanlı dövlət xronologiyası əlavə edilmişdir[8].”

O zaman Azərbaycanda bu əsərin tədqiqinə çox da diqqət ayrılmamışdır. Görkəmli alimlərin - Fərhad Zeynalovun və Əliyar Səfərlinin apardığı tədqiqatlar olduqca əhəmiyyətlidir.

Bildiyimiz kimi, “Qutadqu bilik” əsərinin elmə 3 nüsxəsi bəllidir: Vyana, Qahirə və Fərqanə (Nəmənqan) nüsxələri. Bu nüsxələrdən ən qədimi, tam formada mühafizə olunanı ərəb əlifbası ilə yazılmış Fərqanə nüsxəsi olmuşdur. Fərhad Zeynalov əsərin dil xüsusiyyətlərini araşdırarkən bu nüsxəni əsas götürmüşdür. Digər nüsxələrdən fərqli olaraq bu nüsxədə nəsr formasında giriş olmasa da, nəzmdən ibarət girişdən müəllif haqqında məlumat əldə etmək olur. Fərhad Zeynalov bu hissənin sonradan əlavə olunması barədə mülahizə irəli sürmüşdür. Çünki giriş hissədə “Qutadqu bilik” əsərinin artıq dünya miqyasında tanındığı aydın şəkildə görünməkdədir.

Fərhad Zeynalov əsərin dil xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən səs əvəzlənməsi, isimlərdə kəmiyyət kateqoriyası, hal şəkilçiləri, feilin zaman şəkilçiləri, say kateqoriyası, leksik şəkilçilər və s. ilə bağlı məqamlara toxunmuşdur.

Məlumdur ki, türk mənşəli sözlərin araşdırılmasında Mahmud Kaşğarının “Divanü-lüğət-it türk” əsərinə mütəmadi olaraq müraciət olunur. Əsərdə müəllifin özü haqqında demək olar ki, məlumatın olmaması araşdırmalar zamanı bir sıra şübhəli məqamlara yol açmışdır. Türk dilçisi Katib Çələbinin yaradıcılığında qismən rast gəlinən məlumatlar sonrakı araşdırmalar üçün açar rolunu oynamışdır. “Qutadqu bilik” əsərinin uyğur dilində yazıldığını iddia edən bəzi türkoloqlar bu əsərin də eyni dildə, yəni uyğur dilində yazıldığı fikrini irəli sürməkdədirlər.

Fərhad Zeynalov əsəri tədqiq edərək, belə nəticəyə gəlmişdir ki, əsərin uyğur dilində yazılması mümkünsüzdür. Bu faktı onunla əlaqələndirmişdir ki, divanda verilən şərhlər yalnız islam dinini qəbul etmiş türk xalqları ilə bağlı olmuş, əsərdə uyğurlar “tat” adlandırılmış, bəzi məqamlarda hətta uyğurlara qarşı “soyuqluq” müşahidə olunmuşdur.

Həmin məqamlardan birini nəzərdən keçirək:

*Kemi içre olturup,
İla suvın keçtimiz,*

*Uyğur tapa başlanup,
Mınqlak ilin açtımız* [6, s. 21] .

Misralarda uyğurlara qarşı döyüş səhnəsi təsvir olunmuşdur.

Bir sözlə, Fərhad Zeynalov Mahmud Kaşğarının uyğur olmadığını, divanın isə uyğur dilində yazılmadığını elmi dəlillərlə sübut etmişdir[6].

Divanın hansı xalqa məxsus olması barədə hər zaman fikirlər fərqli olmuşdur. Fərhad Zeynalov əsərin Xaqaniyyə türkcəsində yazılmasına rəğmən qeyd etmişdir ki, bu dilin daşıyıcıları müxtəlif tayfalar olmuş, tarix boyu bu tayfaların parçalanması, birləşməsi, bəzi tayfaların ümumiyyətlə yer üzündən silinməsi Mahmud Kaşğarının hansı qəbiləyə mənsub olmasının müəyyənləşdirilməsinə əngəl törədir. Məhz bu səbəbdən o, Mahmud Kaşğarını ortağ türk dünyasının alimi kimi qələmə vermişdir.

Fərhad Zeynalov “Divan”ın leksik tərkibini, əsasən də oğuz dillərini əks etdirən sözlərin müasir dildə işləkliyini araşdırmışdır. Həqiqətən də burada işlənən sözlər müasir dövrdə türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində fəal işlənir: *erkək, boğaz, baş, ət, oğul, axsamaq, uşaq, iki, yaman, ata, dədə, ayran* və s. Fərhad Zeynalov əsərdəki morfonoloji hadisələri (səsdüşümü, səsartımı, səs əvəzləməsi), ad və hərəkət bildirən sözləri, nitq hissələrinin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini, əsasən də isimlərin hallanması (yönlük hal-ka/ke, qa/qe, ar/ər; təsirlilik hal - *i⁴, iq⁴*; çıxışlıq hal – *dan, den, don, dön, dın, din, tan, ten, ton, tön, tın, tin*) kimi filoloji məsələləri qabartmışdır.

Professor Fərhad Zeynalov mənbəşünaslığa dair tədqiqatlarında “Divan”ın təhlilini yığcam formada versə də, əsas və köməkçi nitq hissələrinin təsnifində dəfələrlə əsərə müraciət etmişdir. Əsərin tədqiqata cəlb olunmasına yenə də ehtiyac duyulurdu. 2017-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” kitabında (müəllif: Əzizxan Tanrıverdi) “Divan”ın dil xüsusiyyətləri daha geniş şərh olunmuşdur.

Türk dünyasının ən misilsiz abidələrindən biri orta türk dövrünə aid “Kitabi-Dədə Qorqud Əla Lisani-Taifeyi-Oğuzan” dastanıdır. Dastan bir çox türkololoqlar kimi Fərhad Zeynalovun da diqqətindən yan keçməmişdir. Prof. Fərhad Zeynalov Saməd Əlizadə ilə birgə dastanın tərtib işini, transkripsiyasını, müqəddiməsini və sadələşdirilmiş mətnini hazırlamışdır.

Fərhad Zeynalova qədər abidənin tədqiqində Drezden və Vatikan nüsxələrinə fərqli münasibət, bəzi sözlərin nəşirin milliyətindən asılı olaraq özünəkiləşdirilməsi, eyni zamanda bir sözün nəşirlər tərəfindən fərqli anlaşılması kimi hallara rast gəlinirdi. Fərhad Zeynalov Samət Əlizadə ilə birgə hazırladığı elmi-tənqidi mətnin əsasını dastanın dini-mifoloji təsəvvürlər əsasında formalaşması və real olaraq əks etdirdiyi dövrləri, Qorqudun yaradıcı şəxsiyyət kimi təqdim olunan boylarının təşəkkül tapması və s. mövzular təşkil etmişdir.

Fərhad Zeynalovun “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı fikirləri ona görə əhəmiyyətlidir ki, bu fikirlərin formalaşmasında həm Drezden, həm Vatikan nüsxələrinin (dil xüsusiyyətlərini üstün saydığına görə daha çox Drezden) rolu vardır. Əsas məqam da odur ki, bu zaman əlyazma nüsxələrinə uyğun fonetik və orfo-

qrafik xırdalıqlara (fonetik hadisələr, durğu işarələri və s.) xəttər gətirilməmişdir. Elmi-tənqidi mətnədə London nəşrinə (“The book of Dede Korkut”), o cümlədən Kilisli Rifat, Muharrem Ergin, Orkan Şaiq Gökyay, Aleksandr Kononov kimi alimlərin eyniadlı əsərlərinə istinad olunmuşdur.

“Tükənməz xəzinə” adlanan giriş hissədə abidənin tədqiqi, nəşrləri, müxtəlif dillərə tərcüməsinə dair araşdırmalardan bəhs olunur. Fərhad Zeynalov Məhərrəm Ergin və Orxan Şaiq Gökyayın bu sahədə tədqiqatlarına xüsusi diqqət yetirmişdir. Prof.F.Zeynalov onların tədqiqatlarını müqayisə etmiş və haqlı olaraq Məhərrəm Erginin fikirlərini müdafiə etmişdir. Dastanın yazıya alındığı dövrdə Azərbaycan dilinin mövcud olmaması və onun Azərbaycan dilində yazılmadığını iddia edən O.Ş.Gökyayın fikirlərini təkzib edən Fərhad Zeynalov qeyd edir ki, bu fikirlə razılaşmaq doğma dilimizdə yazıb-yaratmış Yunus İmrə, İzzəddin Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi kimi dahilərin əsərlərinin, “Dastani Əhməd Hərəmi” kimi abidələrin dilini şübhə altına almaqdır.

“Kitabi Dədə-Qorqud” dastanını digərlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyət onun həm əsli, həm də müasir mətn formasında verilməsidir. Məhz buna görə də, dastan olduqca rahat başa düşülür. Məsələn, Fərhad Zeynalov dastanın birinci boyunu “Dirse xan oğlu Buğac xan boyunu bəyan edər, xanım hey” adı ilə, mətnin müasir şəklini isə “Dirse xan oğlu Buğac xan boyu” kimi sadə formada vermişdir. Muharrem Ergin isə bu boyu “Dirse han oğlu Buğac Han boyunu beyan ider, hanum hey” kimi vermişdir.

Dastanın birinci boyunda mətnin əsli ilə müasir şəkli arasında fərqi nümunə ilə şərh edək:

1. *Xanlar xanı xan Bayındır yildə bir kərrə toy edib, Oğuz bəglərin qonaqlardı. Genə toy edib, atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı* [3, s.24].

2. *Xanlar xanı Bayındır xan ildə bir dəfə şadlıq edib, oğuz bəylərini qonaq edərdi. Yenə şadlıq məclisi qurub atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı* [3, s.176].

Göründüyü kimi, ikinci variantda verilən cümlə daha sadə və müasir dil qaydalarına uyğun verilmişdir.

Dastanda izahı verilən sözlər arasında əsasən yer almışdı:

Ad bildirən sözlər:

1. Heyvan adı bildirən sözlər: *qazlıq atı (Qafqaz atı), keyik (cüyür), qulan (çöl eşşəyi), buğur (erkək dəvə)*;

2. Yer adı bildirən sözlər: *Amit (Türkiyədə Diyarbəkır), Ayğürgözlü (Araz çayının bir qolu), Göycə dəniz (Sevan gölü), Əmman (Hind okeanı), Əmiraxur (Mesopotomiyada şəhər), Başı açıq (Gürcüstan), Ərafat (Məkkə yaxınlığında qurban kəsilən yerin adı), Talı saz (Kür çayı ətrafında qamışlıq)*;

Ölçü vahidləri: *ağac (səkkiz kilometr), batman (səkkiz kiloqram)*;

Hərəkət bildirən sözlər: *boy boyladı (əhvalat danışdı), soy soyladı (mahnu qoşdu)*.

Dastanda elə sözlər var ki, işləndiyi məqama görə maraq kəsb edir. Məsələn, “divan” sözü bir neçə mənada işlənir. Müasir Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu sözün 4 mənası əks olunub:

- 1) məhkəmə, tribunal;
- 2) klassik ədəbiyyatda şeirlər məcmuəsi;
- 3) yumşaq taxt;
- 4) Türkiyə sultanlığında məşvətçi orqan [2, s.651].

Fərhad Zeynalovun Samət Əlizadə ilə birgə tərtib etdiyi dastanın sözlüyündə “divan” sözü hüquqları nizamlayan idarə kimi (yalnız bir mənada) izah olunsa da, mətn daxilində müxtəlif məqamlarda istifadə olunmuşdur. “İç Oğuzla Dış Oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy”da “divan” sözünün işlənməsi məqamlarına baxaq: “Qazan bu xəbəri eşitdi, divanda oturub zarıldı.” və ya “Qazan getdi öz evinə girdi. Yeddi gün divana çıxmadı, oturub ağladı.” Birinci məqamda yumşaq taxt mənasını ifadə edərsə, ikinci məqamda böyükklərin toplanacağı məkan, məclis mənasını ifadə edir.

Abidənin leksikası əsrdən-əsrə keçdikcə müəyyən dərəcədə dəyişmiş, tarixi məqamlarla bağlı olaraq IX-XV əsrlərdə müəyyən sayda fars, ərəb və monqol mənşəli sözlər (*ətər (səs-soraq), xarc (xərc) və s.*) daxil olmuşdur. Həmin sözlər sırasında elələri var ki, bu gün də ədəbi dilimizdə fəal işlənir: *alim, can, əlbəttə, halal, qadir, hörmət, meydan, qurban, namərd və s.* Qeyd edək ki, dastanda işlənən alınma sözlərin bir qisminin sinonimi də işlənir: *tanrı-Allah, səs-avaz, son-axır, us-ağıl və s.*

Abidənin leksik tərkibindəki bir sıra sözlər ədəbi dildə sıradan çıxmışdır, bu səbəbdən də arxaik sözləri araşdırarkən dastana müraciət olunur: *tanıq-şahid, quvanmaq-güvənmək, ulaşmaq-birləşmək, qancaru?-haraya?, öksüz-yetim, altun ayaq-qızıl cam və s.* Hətta bəzi arxaik sözlər başqa abidələrdə rast gəlinməyən sözlərdir və bu sözlərin mənasını araşdırmaq çətinlik törədir. Məsələn, dastanda işlənməmiş “çöhrə” feilinə digər abidələrdə isim kimi dövrə, övrə, yörə formasında rast gəlinərsə də, bu abidədə “mühafizə etmək”, “əhatə etmək” mənasında işlənməmişdir.

Azərbaycan Respublikasının mərhum Prezidenti Heydər Əliyev 1999-cu il 16 fevral tarixində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyi ilə əlaqədar Prezident sarayında keçirilən Dövlət Komissiyasının iclasındakı giriş nitqində Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadənin müəllifliyi ilə nəşr olunmuş bu kitabın abidənin tədqiqi və təbliğində yüksək dəyəərə malik olduğunu vurğulamışdır.

Milli-mədəni mədəniyyətimizin üstünlüklərini, qədim dil tariximizi özündə əks etdirən bu dastan əsrlər boyu tədqiq olunsa da, bu gün də elmi yeniliyi ilə seçilir. Görkəmli türkoloq Ramiz Əskər “Kitabi-Dədə Qorqud”un 2019-cu ildə elmə aşkar olunan üçüncü əlyazmasının Azərbaycanda nəşrini həyata keçirmişdir. Oğuz türkcəsində yazılmış bu əlyazma yeni iki boyun mövcudluğu ilə seçilir: “Qazan xanın yeddi başlı əjdahanı öldürdüyü boy” və “Salur qazanın Araz suyu ilə Qars qələsini alması boyu”. Zəngin leksik tərkibi ilə seçilən bu əlyazmada xeyli sayda Azərbaycan dilində işlənən sözlər (daş, duz, paltar, oğru və s.) müşahidə olunur. Əlyazma həm də Azərbaycanla bağlı onomastik vahidlərlə (Təbriz,

Ərdəbil, Şamaxı, İrəvan, Dərbənd şəhərləri, Kür, Araz, Qarasu, Samur çayları və s.) olduqca zəngindir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev K.M., Xudiyev N.M. Fərhad Zeynalov. Türkologiyanın əsasları // “Советская тюркология” jurnalı. Bakı-1982, № 4, səh. 98-100
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
3. Əlizadə S.Q. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
4. “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması. Bakı-2019, 160 s.
5. Zeynalov F.R. Şəyyad Həməzənin “Yusif və Züleyxa” əsəri. // Elmi əsərlərin tematik toplusu. Bakı: ADU, 1982, s. 17-30
6. Zeynalov F.R. Qədim türk yazılı abidələri. Orta türk dövrü. Bakı: ADU, 2009, 110 s.
7. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə. Bakı: MBM, 2008, 354.
8. Dilâçar A. “Kutadgu Bilig İncelemesi” Ankara: Türk tarih kurumu basım evi, 1988, 106 s.

Summary

Farhad Zeynalov’s Role in the Research of Ancient Turkish Written Monuments

The article highlights Farhad Zeynalov’s studies in the field of textual criticism. He described the history of the origin of monuments in the medieval Turkic period, their linguistic characteristics, common and other features. Farhad Zeynalov scientifically proved that Mahmud Kashgari was not Uyghur and the divan was not written in the Uyghur language. Along with this, it is reported here that prof. Farhad Zeynalov, together with Samed Alizadeh, prepared the composition, transcription, introduction and simplified text of the epic “Kitabi-Dede Korkut”. The article underlines by examples the irreplaceable role of Farhad Zeynalov’s views on primary source study to reveal the prospects of developing the Turkic languages throughout history.

Резюме

Роль Фархада Зейналова в исследовании древнетюркских письменных памятников

В статье подчёркиваются исследования Фархада Зейналова в области текстологии. Он описывал историю происхождения памятников средневекового тюркского периода, их языковые особенности, общие черты и другие особенности. Фархад Зейналов научно доказал, что Махмуд Кашгари не был уйгуром, и что диван был написан не на уйгурском языке. Наряду с этим, в статье отмечается, что профессор Фархад Зейналов совместно с Самедом Ализаде подготовили работу по составлению эпоса «Китаби-Деде Коркут», его транскрипцию, вступление и упрощенный текст. В статье примерами подчёркивается незаменимая роль взглядов Фархада Зейналова на источниковедение в раскрытии перспектив развития тюркских языков на протяжении истории.

Rəyçi: dos. S.Qafarova

Аида Мирзаева
Западно-Каспийский Университет

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЭТНОНИМОВ США

Açar sözlər: *əhali, mühacir, stereotip, etnonim*

Key words: *population, immigrant, stereotype, ethnonym*

Ключевые слова: *население, иммигрант, стереотип, этноним*

Исторически можно выделить 4 иммиграционных периода в США: колониальный период, середина XIX в., конец XIX – начало XX вв. и вторая половина XX века. Между 1619 (когда в США были завезены первые африканцы) и 1865 (годы отмены рабовладения) сотни тысяч рабов пополнили население английских колоний, а затем и нового государства, возникшего на их месте [10, с.3].

К 1900 г. состав иммигрантов изменился: в первые годы XX в. Большинство «новых американцев» прибывали из Италии, России и центрально-европейских стран. Среди мигрантов из Центральной и Восточной Европы было много евреев, бежавших от религиозных преследований. В дальнейшем значительную долю иммигрантов составили переселенцы из Южной Америки [2, с.135-137].

В 1920-е и 1950-е годы в США иммигрировало много канадцев, мексиканцев и пуэрториканцев. В целом 45 млн. иммигрантов, въехавших в США между 1820 и 1969, 80% составляли переселенцы из стран Европы, преимущественно из Германии, Италии, Великобритании и Ирландии. Во второй половине XX в. иммигрировали в основном жители стран Латинской Америки, Ближнего Востока и Азии [4, с.1].

На данный момент население страны составляет 329, 403, 690 человек по данным worldometers.info на 03.09.2019. В целом число иммигрантов в США продолжает расти, но с более медленной скоростью, чем до спада 2007-2019 годов. В настоящее время больше иммигрантов из Азии, чем из Мексики, и большинство с высшим образованием [8, с.2].

По статистике American Community Survey (ACS) 2017 г. более 44.5 млн. иммигрантов переселились в США. Каждый седьмой житель штатов является иммигрантом, что составляет 13.7% всего населения. В период с 2016-2017 годы число уроженцев других стран выросло на 787.000 человек, составляя 2% всего населения. В 2017 году мексиканцы составляли приблизительно 25% иммигрантов США. Следующие 2 группы составляли индийцы и китайцы, каждая по 6 %, и вслед за ними филиппинцы- 5%. Затем Эль

Сальвадор, Вьетнам, Куба и Доминиканская Республика – по 3% каждая, и Южная Корея и Гватемала - около 2%. В целом все эти страны составляли 57% иммигрировавшего населения США в 2017 г.

С конца XX в. до середины XXI в. большинство иммигрантов были из Латинской Америки и Азии, в то время как в середине 1900-х они были в основном из Европы. В 1960 г. доминировали эмигранты из Италии (13%), Германии (10%) и Канады (10%). Расовый состав иммигрантов США за 2017 г. выглядит следующим образом: 46%- белые, 27%- азиаты, 9%- чернокожие и 16% из других рас. 2% имеют 2 или более рас. [5, с.1].

Согласно исследованию социологического центра PewResearch, если нынешняя тенденция роста населения США сохранится, то к 2050 г. оно достигнет 438 млн. человек. Это произойдет за счет высокой рождаемости иммигрантов из Азии и Латинской Америки. Это изменение отразится на этническом составе населения страны, по прогнозам составляя 47% белокожих [6, с.3].

С одной стороны, американская нация представлена коренными племенами, которые отражены в этнонимии, в основном с негативным значением. Примером могут служить следующие этнонимы:

Redskin- это расистский термин, относящийся к цвету загорелых коренных американцев *Gievsummon*- термин, обозначающий коренных американцев, произошедший от слова “*giafsoomon*” на языке Сиу, что означает “*leather skin*”, то есть кожанно-кожий.

Hative- коренной американец, который ненавидит свою культуру, нацию, предпочитает ассимиляцию.

Apple- американский индеец, который красный снаружи, но белый внутри. Так характеризуют американского индейца, потерявшего связь со своей культурой

Glonni- означает «пьяный» на языке Навахо [7, с.47].

С другой стороны, США часто ассоциируют с понятием «Американской мечты», связанной с иммигрантами, прибывшими в США в поисках лучшей жизни. Впервые это словосочетание появилось в историческом трактате Джеймса Адама «Эпос Америки» (*The Epic of America*, 1931), американская мечта о стране, где жизнь каждого человека будет лучше, богаче и полнее, где у каждого будет возможность получить то, чего он заслуживает. Страна, в которой население состоит в основном из иммигрантов, где каждый ищет себе возможность, процветание и успех. Все эти социальные условия не прошли бесследно в языке. В пример можно привести следующие этнонимы:

Fob – обозначает эмигрантов вне зависимости от национальной принадлежности, недавно прибывших в США.

Chinkifornian – азиат, родившийся и выросший в Калифорнии

Masaca – этноним оскорбительного характера, обозначающий американца азиатского происхождения

Meatball – итальянский эмигрант

Поток в США латиноамериканцев тоже не прошел стороной этнонимии. Например,

Esse – произошедший от первой буквы слова *Surreno*, который читается как «эсэ» и обозначает «южный гангстер», другими словами « латинский бандит».

Но существует и ряд нейтральных этнонимов, обозначающих латиноамериканцев в США. Это *Hispanics*, *Latinos*, *laRaza*, *Chicanos*, *Borucua*.

Hispanic – обозначает людей испанского происхождения

Latino – оказывает принадлежность к странам Латинской Америки

La Raza – мексиканцы, индейцы и мексиканские индейцы

Spanish – обозначает испаноязычного человека

Mexican Americans – гражданин США с мексиканскими корнями

Chicano – родившийся в США, но чьи родители эмигрировали из Мексики [3, с.72-75].

Американский вариант английского включает много этнонимов, обозначающих евреев:

1 *Bagel Dog* – этноним, произошедший от любимой еды евреев Северной Америки-бейглов. Компонент *Dog* придает этнониму резко отрицательную окраску.

2 *Big Nose*, *Knife Nose*, *Hook Nose*- этнонимы, связанные с внешностью евреев, а именно с внушительным размером носа

3 *Jewop* – итальянский еврей в США

4 *Abbie* – еврей, слово, образованное от имени собственного *Abraham*.

Что касается других наций,

ABC – китаец, рожденный в Америке. Термин имеет отрицательную окраску со стороны жителей Китая, в связи с утратой связи с Китаем, но положительную коннотацию, воспринимаемыми гражданами Америки

Alligator bait – чернокожий ребенок. В основном используется в штатах, где обитают аллигаторы, в особенности во Флориде. Термин произошел с того факта, что во время работ торговли чернокожих детей и младенцев использовали как приманку для ловли аллигаторов[8, с.2].

Banana – азиат, живущий в Америке, который желтый снаружи, но белый внутри, т.е. потерял связь с своей культурой.

Bluegum – афро-американец, воспринимаемый как лентяй, нежелающий работать

Groid – чернокожий (от слова негроид)

Hajji, *Hadji*, *Haji* – люди из Ближнего Востока

Jap – японский солдат или любой японского происхождения

Portagee – человек из Португалии или с португальскими корнями

Как видно из вышеприведенных примеров этнонимов, независимо от содержания формируемых стереотипов процесс стереотипизации реализуется на любом уровне межгруппового взаимодействия. Несмотря на то, что

социальные стереотипы неизбежно упрощают, схематизируют, а то и прямо искажают видение социальной реальности, стереотипизация выполняет объективно необходимую и полезную функцию, поскольку само это упрощение объективно необходимо и полезно в общей психической регуляции деятельности. На психофизиологическом и общепсихологическом уровне эти процессы изучены достаточно основательно, и их целесообразность ни у кого не вызывает сомнения[1, с.100].

Таким образом, бытующие в США этнические стереотипы являются отражением межкультурного и межэтнического общения и отношения. В результате исследования этнонимов становится ясным положение людей в обществе и отношение к ним. Лишь при условии взаимного уважения этносов друг другу можно искоренить расизм во всех его проявлениях.

Литература:

1. Агеев В.С Психологическое исследование социальных стереотипов. Вопросы психологии, 1986.- №1- С.100.
2. Горшунова Е.Ю. Этнические стереотипы, прозвища и ярлыки американских индейцев на основе антропологических характеристик // Известия РГПУ им. А.И.Герцена. - № 12 (90): Общественные и гуманитарные науки. - СПб, 2009. - С.135-137.
3. Цебровская Т.А.-Структурно-семантические и этнолингвистические характеристики дерогативно маркированных этнонимов современного английского языка. Диссертация. Симферополь, 2016. 200 с.
4. Электронный ресурс <http://www.krugosvet.ru>
5. Электронный ресурс <http://www.migrationpolicy.org>
6. Электронный ресурс <http://www.rbc.ru>
7. Электронный ресурс <http://www.urbandictionary.com>
8. Электронный ресурс <http://www.worldometers.info>
9. Электронный ресурс <http://https://en.wikipedia.org/wiki/List-of-ethnic-slurs>
- 10.Электронный ресурс [http\(www.wikipedia.org\)](http://www.wikipedia.org)

Xülasə

ABŞ etnonimlərinin etnolinqviistik xarakteristikası

Bu məqalədə ABŞ-ın linqvistik mədəniyyətindəki etnonimlərin tematik xüsusiyyətləri təhlil edilir. Amerikalılar dünyanın müxtəlif bölgələrindən gələn mühacirlərin qarışığı kimi təsvir edilə bilər ki, bu da ölkənin etnik və irqi quruluşundakı böyük müxtəlifliyi izah edir. ABŞ-dakı etnik stereotiplər mədəniyyətlərarası və millətlərarası ünsiyyətin və münasibətlərin bir əksidir.

Bir tərəfdən, Amerika etnonimləri qırmızı dərilili və digər stereotiplərə istinad edərək mənfi mənası olan yerli insanları təmsil edir. Digər tərəfdən, Amerika xəyalların gerçəkləşdiyi bir yer kimi təqdim olunur. 20-ci əsrin əvvəllərinə aid bir çox etnonim ölkəyə dünyanın dörd bir yanından gələn immiqrantlarla əlaqələndirilir. Onların əksəriyyəti qaradərili Afrikalılar, Latinolar və Avropalılardır.

Summary

Ethnolinguistic Characteristics of the USA's Ethnonyms

The article analyzes thnonyms and their thematic characteristics in the linguistic culture of the United States. In the modern world, the American nation has described as a mixture of immigrants, which explains the great diversity in the ethnic and racial composition of the country. Ethnic stereotypes are a reflection of intercultural and interethnic communication and attitudes in the United States.

On the one hand, American ethnonyms represent indigenous people with negative connotations, referring to skin colour and other stereotypes. America has presented itself as a place where dreams come true. The majority of ethnonyms are associated with immigrants who came from over the world in the early 20th century. Most of them are black Africans, Latinos and Europeans.

Rəyçi: prof., f.ü.e.d.Ç.Qaraşarlı

Марьям Искендерли
НАНА Институт языкознания имени Насими

МЕТОНИМИЯ КАК СРЕДСТВО ВЕРБАЛИЗАЦИИ ПОПУЛИЗМА В СОВРЕМЕННОМ АМЕРИКАНСКОМ ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Açar sözləri: *populizm, siyasi diskurs, metonimiya, media*

Keywords: *populism, political discourse, metonymy, media*

Ключевые слова: *популизм, политический дискурс, метонимия, медиа*

Язык политики – явление сложное и неоднозначное. Движущей силой современного политического процесса является борьба за власть. Эта борьба ведётся по своим законам и жанрам, которые требуют постоянного участия не только политтехнологов, психологов и социологов, но и квалифицированных филологов. В этой связи изучение языка политики является востребованным. И здесь встаёт целый ряд вопросов: какие приёмы используют политические деятели, чтобы донести нужную им информацию; какие языковые средства наиболее частотны в речи политиков; как воздействуют на массовое сознание избирателей посредством языка. Эти вопросы волнуют отечественных и зарубежных лингвистов уже не одно десятилетие. Предметом политической филологии является политический дискурс, который, исходя из широкого понимания, включает «любой материал в СМИ, в котором речь идёт о политике и автором которого является политик, или, наоборот, адресованный политику» [11, с.26]. Заметим, что по сравнению с метафорой, использование метонимии менее частотно [6, с. 281].

Несмотря на то, что метонимия не является ведущей составляющей политического дискурса, тем не менее, она выступает средством привлечения внимания, несёт часть экспрессии и оценочности, которые являются неотъемлемой составляющей частью политического дискурса. Проанализировав имеющиеся работы, мы пришли к выводу, что в большинстве исследований метонимию рассматривают с двух основных позиций: либо в параллели с метафорой (Е.И.Шейгал, Т.М.Грушевская и др.), либо как отдельное языковое явление (А.А.Карамова, В.В.Михайлов и др.). Это обусловлено, как нам видится, меньшей частотностью употребления метонимии в политическом дискурсе. Тем не менее, интерес к проблеме метонимии не угасает.

Так же, как и метафоры, метонимии - это не просто фигуры речи, но то, как мы думаем, действуем и говорим, т.е. они концептуальны по своей природе. Денрош пишет, что «метонимия играет фундаментальную роль как в концептуализации, так и в коммуникации [2, с.1]. Метонимия - это несколько иное понятие, чем метафора. По сравнению с метафорой, метони-

мия, по Кёвечес и Радден [8, с. 39] «представляет собой когнитивный процесс, в котором одна концептуальная сущность, оболочка (vehicle), обеспечивает ментальный доступ к другой концептуальной сущности, цели (target)». [8, с. 39]. Перефразируя, две ассоциированные сущности совпадают по опыту и принадлежат к одной и той же семантике.

Исходя из понятия смежности, элементы метонимического отношения принадлежат к одной области. Как утверждает Кёвечес [7, с.148], основная функция метонимии заключается в обеспечении «ментального, когнитивного доступа к целевому объекту. Иными словами, метонимия ре-ференциальна по своей природе, т.е. выражения, определяющие сущности с целью их обсуждения, таким образом, выполняют иную функцию, нежели метафора.

Способность метонимии - влиять на понимание слушателем чего-либо. Беард приводит пример [1, с. 26]: *“Белый дом сегодня угрожал Саддаму Хусейну”* (*“The White House today threatened Saddam Hussein ...”*). Белый дом здесь относится к президенту и его команде, а Саддам Хусейн относится к стране Ирак. Этот пример показывает, как использование метонимии помогает президенту обезличить данное высказывание, поскольку выпад в сторону иностранного государства не является позитивным моментом. Использование имени Саддама Хусейна предполагает, что только Хусейн испытывает пагубные последствия этого обращения.

Враг в Ираке - это комбинация отвергающих, саддамистов и террористов. (Президент Буш, 30 ноября 2005 г.)

The enemy in Iraq is a combination of rejectionists, Saddamists and terrorists. (President Bush, November 30, 2005)

Этим заявлением администрация Буша создает определенные рамки для категории врага, которой раньше не было. Первой интересной особенностью этого отрывка является использование метонимии для сокращения одного сегмента более крупной области (иракский народ) наряду с другими выбранными стратегическими характеристиками. Руис де Мендоса Ибаньес и Диес Веласко [10] называют это сокращением домена (domain reduction), или метонимией “целью в источнике” (target-in-source metonymy).

Раймонд Гиббс показывает, что метонимия может использоваться в дискурсе для понимания тавтологии, косвенной речи и лучшего понимания контекстно определяемых отсылок. Другие ученые также обсуждали метонимию. Жиль Фоконье и Марк Тернер (2002) показывают, что однонаправленная модель метонимии Лакоффа (та, в которой метонимия основывается на определенных когнитивных правилах) не работает в некоторых высказываниях. Они приводят следующий пример: “Дым, идущий из ее ушей” (*“Smoke is coming out of her ears”*), в котором значение может быть распознано только посредством смешения источника и цели.

Даже в тех случаях, когда метонимия не используется самими политиками, журналисты прибегают к ней в своих статьях. Нередко можно прочитать такие строки, как: “Белый дом отверг обвинения; Сенат обсуждает зако-

нопроект и т.д.”. Это не значит, что политики совсем не прибегают к метонимии в своих речах. Например, мы все помним, как Рональд Рейган произнес: “Мистер Горбачев, снесите эту стену” (“Mr Gorbachev, turn down this wall”).

Американский политик Митт Ромни также использует в своей речи разные метонимические выражения. “Вашингтон сильно разбит. Я думаю, мы признаем это. Вашингтон не занимался проблемами нации”. “Washington is badly broken. I think we recognize that. Washington has not dealt with the problems that we have in this nation”. Правительство Соединенных Штатов Америки находится в Вашингтоне. Здесь мы видим ситуацию, когда город, являющийся местонахождением учреждения, обозначает это учреждение и т. д. В то время республиканцы имели большинство мест в правительстве, поэтому, чтобы не обвинять свою собственную партию перед его сторонниками, Ромни решил использовать метонимию, возлагая вину на правительство, однако не виня при этом конкретно ответственных лиц.

Литература:

1. Beard, A. (2000). *The language of politics*. London: Routledge.
2. Denroche Charles (2014) *Metonymy and language: A New Theory of Linguistic Processing*, Oxon: Routledge, Francis and Taylor
3. Fauconnier, Gilles; Turner, Mike. 2002. *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*. Berlin: Mouton de Gruyter.
4. Грушевская Т.М. Политический газетный дискурс: Лингвопрагматический аспект. Диссертация ... доктора филологических наук. Краснодар, 2002: 256.
6. Карамова А.А. Современный политический дискурс (конец XX – начало XXI вв.). Уфа, 2013: 411.
7. Kövecses, Z. (2002). *Metaphor: A Practical Introduction*, Oxford: Oxford University Press.
8. Kövecses, Z. and Radden, G. (1998). Metonymy: developing a cognitive linguistic view. *Cognitive Linguistics*, 9 (1), 37–77.
9. Михайлов В.В. Средства реализации образности в институциональном политическом дискурсе (на материале немецкого и русского языков). Тамбов, 2006: 220.
10. Ruiz de Mendoza Ibañez, F. and Díez Velasco, O. (2002) Patterns of conceptual interaction. In R. Dirven and R. Porings (eds.), *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*. Berlin: Mouton de Gruyter. pp.489-532.
11. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. Москва: ИТДГК Гнозис, 2004: 326
12. <http://dx.doi.org/10.1080/10926488.2013.768498>

Xülasə

Metonimiya müasir Amerika siyasi diskursunda populizmin verbalizasiya vasitəsi metodu kimi

Məqalədə siyasi diskursda metonimiyanın müxtəlif formalarının istifadəsi problemindən bəhs olunur. Tədqiqatda metonimiya siyasi diskursun mühüm elementi komponent kimi nəzərdə keçirilir. Aparılmış təhlil metonimiyanın müasir siyasi diskursun nitqin ayrılmaz hissəsi olduğu və diskursda ömümlü funksiya yerinə yetirdiyi nəticəsinə gəlməyə əsas verir. Məsələn, metonimiya diskursiv situasiyanı qiymətləndirməyi mümkün edir və fərqli şəkillərdə şərh edilə bilər. Metonimiya siyasi nitqdə istifadə olunan ritorik vasitə kimi oxucuya və ya dinləyiciyə “sətirlərarası oxumağa” imkan yaradan stabil obraz qazandır. Başqa sözlə, metonimiya ifadənin ona həqiqətən oxşar olan bir anlayışla əvəzlənməsidir. Metonimiya siyasi obrazların qavranılmasına kömək edir və onların mənasını geniş anlamda əks etdirir. Bununla da, siyasi obrazla bağlı əsas ideya kontekst vasitəsilə oxucuya və ya dinləyiciyə çatdırılır.

Summary

Metonymy as a Way of Verbalizing Populism in Contemporary American Discourse

The article deals with the problem of using various metonymic forms in political discourse. The author of the article focuses on political discourse and metonymy as important components of this discourse. The presented research allows us to deduce that metonymy is an integral part of modern political discourse, since it has the necessary parameters for inclusion in the context, makes it possible to assess the situation and can be interpreted in different ways. Metonymy is a rhetorical device based on a certain similarity between two events. As a means of creating an image, it should be recognized that the metaphor is aimed at specific objects used in a general way. Metonymy as a rhetorical tool used in political discourse acquires a stable image that allows the reader or listener to “read between the lines”. In other words, metonymy is the replacement of an expression with a truly similar concept. Metonymy promotes the perception of political images and expresses their meaning in an extended sense, and the main idea of the image is conveyed to the reader or listener through the context.

Rəyçi: prof.A.Y.Məmmədov

ƏDƏBİYYAT

Nuranə Nuriyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

QƏRB ƏDƏBİ FİKRİNDƏ ORİYENTALİZM VƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ƏLAQƏ

Açar sözlər: *oriyentalizm, mədəniyyət, sivilizasiya, Osvald Şpenqler*

Keywords: *orientalism, culture, civilization, Oswald Spengler*

Ключевые слова: *ориентализм, культура, цивилизация, Освальд Шпенглер*

Şərqi Qərb elmi-nəzəri fikrində dəyərləndirilməsinə əsaslanan oriyentalizm, xüsusilə ədəbiyyat, sənət, siyasət, mədəniyyət, din və bir çox digər sahələrdə inkişaf etmiş, alimlər və yazıçılar tərəfindən tədqiq edilmişdir. XIX əsrdən etibarən ABŞ ədəbiyyatı forma və məzmun baxımından Avropa ədəbiyyatından uzaqlaşaraq öz milli müəyyənliyini ortaya çıxarır. Belə ki, bu yeni dünyagörüşü yaşamasının təsiri nəticəsində tarix, ədəbiyyat, fəlsəfə və elm anlayışları başqa bir müstəviyə keçmişdir. Təbii ki, belə bir böhranın siyasi, sosial və mədəni nəticələri uzun illər ərzində bir çox sahələrdə müzakirə edilmiş və bu günə qədər müxtəlif elmi nəticələr əldə olunmuşdur. Amerikan ədəbiyyatı da bu cəmiyyətin Qərb və Şərq sivilizasiyaları arasında tərəddüd etdiyi bir zaman kəsiyinin məhsulu olan “mədəniyyət böhranının” nəticəsində ortaya çıxmışdır. Bu baxımdan amerika ədəbiyyatı XIX yüzilin əvvəllərindən yalnız təmiz milli ədəbiyyatla məhdudlaşan bir hadisə deyil, bütövlükdə ABŞ dövlətinin sosial-siyasi müəyyənlik kəsb etməsi ilə də əlaqədar bir hadisə idi. Cəmiyyətdəki köklü dəyişikliklərin məhsulu olan amerika ədəbiyyatı Vaşinqton İrvinq yaradıcılığı ilə başlayaraq Edqar Allan Po, Ceyms Fenimor Kuper, Henri Vordsvort Lonqfello kimi yazıçı və şairlərin ədəbi fəaliyyəti ilə davam və inkişaf etmişdir.

Bu gün oriyentalizmin təşəkkülü və Qərb ədəbiyyatında Şərq mədəniyyətinin öyrənilməsinin əhəmiyyəti baxımından müasir dünyanın iki böyük filosofunun Osvald Şpenqler və Edvard Saidin məşhur əsərlərinin tipoloji müstəvidə təhlilinə ehtiyac duyulur. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, Oriyentalizm və ya Şərqşünaslıq dilimizdə “Şərq elmi ilə məşğul olmaq” anlamını versə də, mövzunun bu sahənin mütəxəssislərinin fikirləri ilə izah olunması daha məntiqli yanaşmadır. ABŞ ədəbiyyatında yaranmış oriyentalizmin təşəkkülü, mərhələləri və tipologiyasını araş-

dırmaq və dəyərləndirmək baxımından mədəniyyətlər və sivilizasiyaların yaranması və tənəzzülünün səbəblərinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Avropa mədəniyyəti üzərində qurulan Amerika mədəniyyəti və ədəbiyyatı Qərb mədəniyyətinin özü ilə gətirdiyi Şərq fəlsəfə və mədəniyyətini də tanımaq və öyrənmək ehtiyacı duyurdu. Bu baxımdan da alman filosofu Osvald Şpenqlerin “Qərbin tənəzzülü” əsərinin Edvard Saidin “Orientalizm” əsərinin yaranmasında mühüm rolunu qeyd etmək lazımdır.

Qərblə Şərq arasındakı çoxəsrlik münasibətlərə əsaslanan oriyentalizm, Qərbin Şərqə baxışına əsaslanan bir bilik sahəsidir. Əvvəllər Şərq təfəkkürünə əsaslanan ənənəvi bir bilik sahəsi olan oriyentalizm, Edvard Saidin “Orientalizm” (*Orientalism*, 1978) kitabı ilə nəzəri əsas qazanaraq bir diskursa çevrilmişdir. Mişel Fukonun “Arxeologiya bilikləri” (*L’Archéologie du savoir*, 1969) və “Həbsxananın yaranması” (*La naissance de la prison*, 1975) kitablarından ilham alan Edvard Said, biliklərin obyektiv deyil, yaradıcı bir fenomen kimi güclə sıx əlaqədə olduğunu qəbul edərək, humanist yanaşma vasitəsilə təxəyyülə əsaslanan mətnlər vasitəsilə formalaşdırılmış bir diskursa çevirmişdir [3].

Mühüm tarixi mərhələlərdən keçən fəlsəfi fikrin təşəkkülü və təkamülündə ümumiyyətlə, elmin bütün sahələrinin, ədəbiyyatın, incəsənətin meydana gəlməsində həm Şərq, həm də Qərb filosoflarının mühüm rolu danılmaz bir həqiqətdir. Fəlsəfə təbiət və cəmiyyətdə baş verən hadisələri öyrənən və dəyərləndirən bir dünyagörüşüdür. Hər bir dövrün tələblərinə uyğun olaraq yaranan fəlsəfi ideyalar tarixi köklərə sıx bağlıdır. Mədəniyyət və sivilisasiyanın tarixi kökləri qədim Şərq dünyası ilə bağlı olsa da, mədəniyyətin müəyyən zaman kəsiyindəki inkişafı həm Şərqdə, həm də Qərbdə təzahür etmişdir. Belə ki, ilk teoqonik və kosmoqonik fəlsəfi baxışlar Misirdə və Babilistanda, fəlsəfi məktəblər isə Hindistanda və Çində təşəkkül tapmışdır.

Onu da qeyd edək ki, şərqin məşhur filosoflarının yaradıcılığından bu gün də geninə-boluna bəhrələnən qərb mütəfəkkirləri, Şərq xalqlarının mədəni irsinə mənfi münasibət bəslədiklərini də gizlətmirlər. Alman filosofu G.V.F. Hegel özünün “Fəlsəfə tarixinə dair mühazirələr” əsərində şərq peripatetiklərinin (Əl-Fərabî, İbn Sina, İbn Rüşd, Bəhmənyar və digərləri) Aristotel yaradıcılığından yararlandığını və yalnız onun əsərlərinin şərhini verməklə məşğul olduqlarını iddia etmişdi. Hegelə görə adı keçən müsəlman filosoflar “fəlsəfə tarixinin inkişafı üçün heç bir iş görməmişlər. Bu səbəbdən də “şərq” anlayışını fəlsəfə anlayışı ilə birlikdə işlətmək doğru deyil və həmin anlayışı fəlsəfə tarixindən çıxarmaq lazımdır” [7, s.30].

İlk dəfə mədəniyyət və sivilisasiyanın fərqli anlayışlar olduğunu alman filosofları iddia etmişlər. İmmanuel Kanta görə (1724-1804) sivilisasiya – cəmiyyət və şəxsiyyət həyatının xarici tərəfini, mədəniyyət – onların mənəvi mahiyyətini nəzərdə tutur. Alman idealist filosofu Osvald Şpenqler (1880-1936) isə hesab edirdi ki, “hər bir mədəniyyətin öz sivilisasiyası olur” [5, s.7]. O, həmçinin iddia edirdi ki, sivilisasiya əsas mahiyyəti etibarlı ilə beynəlmiləldir və sivilisasiyanın əsasında millət deyil, mədəniyyət durur.

Alman tarixçisi və fəlsəfə tarixi mütəxəssisi olan Osvald Şpenqler hələ orta məktəbdə riyaziyyat müəllimi olaraq çalışdığı illərdə tarixlə bağlı çoxsaylı araşdırmalar apararaq tarix filosofu olmuşdur. Onun 1918-ci ildə nəşr olunan “Qərbin tənəzzülü” (*Der Untergang des Abendlandes, 1918-1922 (The Decline of the West)*) adlı əsəri, antik dünyadakı tarixə spiralvari bir baxış olub, Romanın süqutu və Qərbin o zamankı vəziyyəti arasında paralellik yaratmışdır. Osvald Şpenqler hamının dünyanın sülh və demokratiyaya doğru irəliləməsini, müharibələrin, böhranın və Sezarist diktatorluğun Birinci Dünya Müharibəsi səbəbi ilə bir müddət təxirə salacağını düşündüyü bir dövrü əvvəlcədən təxmin etmişdi. O, gözləri önündə çökən müasir mədəniyyəti pisləyirdi. Filosof bu fikirini daha aydın şəkildə 1933-cü ildə nəşr olunan “Qərar anı” (*Jahre der Entscheidung, 1933*) kitabında daha dəqiq ifadə etmişdir.

Osvald Şpenqler Otto Zeekin altı cildlik “Qədim dünyanın tənəzzülü tarixi” əsərindən (*Geschichte des Untergangs der antiken Welt (History of the Decline of the Ancient World)*) təsirlənərək kitabının adını ona bənzətmişdir. 1914-cü ildə əsər tamamlansa da, Birinci dünya müharibəsinin başlaması səbəbindən kitabın nəşri yubanmışdı. Səhhətində anadangəlmə ciddi problemi olan Osvald Şpenqler isə hərbi xidmətə çağrılmamışdı.

Osvald Şpenqler “Qərbin tənəzzülü” kitabının birinci cildini yazmağa başlayanda hər şeydən əvvəl Avropa ölkəsi olan Almaniyanın tarixi-siyasi müstəvidə yerini müəyyənləşdirərək təhlil etmək istəyirdi. Lakin İkinci Mərakeş Böhranından təsirlənən yazıçı tədqiqat sahəsini daha da genişləndirərək bütün Avropanın tarixini nəzərdən keçirməyi vacib bilir.

Tarixi qlobal təbiət kataklizmaları ilə müqayisə edən və tarixdə bir məqsəd axtarmağın boş səy olduğunu bildirən Osvald Şpenqler, dünya tarixinin morfoloqiyasını fəlsəfi və bioloji prinsiplərə görə izah etməyə çalışmışdır. XIV əsr filosofu İbn Haldunun yaratdığı “Dövlət nəzəriyyəsi”ni dəstəkləyən Osvald Şpenqlərə görə mədəniyyətlər təsadüfi olaraq doğulur, inkişaf edir və ölür. Sələflərindən danışarkən isə o, I.V. Götedən başqa, hər şeyə görə F.Nitsşeyə borclu olduğunu bildirir. O qeyd edir ki, Götedən ictimai həyatın üzvi təbiəti və Qərb mədəniyyətinin təcəssümü olaraq Faust obrazını əxz etmişdirsə, Nitsşedən də iqtidara gəlmə ideyasını mənimsəmişdir [5].

Osvald Şpenqlerin ən mühüm əsəri olan “Qərbin tənəzzülü” dünya düşüncə tarixinə, xüsusən də qərb mütəfəkkirlərinə böyük təsir göstərmişdir. Onun Avropa və Amerika sivilizasiyasının hərbi diktatorluq rejimindən sonra süqutunu qabaqcadan xəbər verməsi “Qərbin tənəzzülü” kitabının dünya ziyalıları arasında böyük uğur qazanmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, o bu əsərində “son sivil mədəniyyət” olaraq qəbul etdiyi Qərb mədəniyyətinin tənəzzülə uğramaq ərafəsində olduğunu iddia etmişdir. Osvald Şpenqlerin ilk irəli sürdüyü digər maraqlı fikir isə böyük şəhərlər və əyalətlər arasında mədəniyyət və sivilizasiyanın köklü bir şəkildə fərqlənməsi qənaətidir. Belə ki, bu ikisi arasındakı fərq ölkələr arasındakı fərqdən daha böyükdür.

Hər mədəniyyətin özünəməxsusluğu onun “ruhunun” orijinallığı ilə müəyyən edilir: Qədim yunan mədəniyyətinin mərkəzində “Apollon” ruhu, Şərqdə ərəbin “sehrli” ruhu, Qərbdə isə “Faustsayağı” ruh hakimdir. Lakin hər hansı bir mədəniyyətin məhvi, istər Misir və ya “Faustsayağı” (yəni XII-XVIII əsrlərdəki Qərb mədəniyyəti) olsun, mədəniyyətdən sivilizasiyaya keçid ilə xarakterizə olunur. Beləliklə, onun konsepsiyasındakı əsas məqam “olmaq” (mədəniyyət) və “təşəkkül tapmaq” (sivilizasiya) müqayisəsidir.

Osvald Şpenqler “Qərbin tənəzzülü” kitabında, mədəniyyətin öz qanunları ilə mütərəqqi bir inkişafı olmadığını, yalnız yerli (qapalı) mədəniyyətlərin dövrüyyəsi olduğunu düşünür. Mədəniyyətləri canlı orqanizmlərlə müqayisə edən filosof, onları daha yüksək dərəcəli canlılar kimi başa düşür, onların anidən törədiklərinə, çiçəklər kimi böyüdüklərinə, geniş əlaqələrdən məhrum olduqlarına inanır.

Osvald Şpenqler, tarixin xətti olaraq inkişaf etməsi düşüncəsini rədd etdi. Bunun əvəzinə o, fərqli mədəniyyətlərə orqanizm kimi baxaraq, təbii böyümə (mədəniyyət) və parçalanma (sivilizasiya) dövrlərinə malik olduğu fikrini irəli sürdü. Osvald Şpenqlərə görə sivilizasiya ilə mədəniyyətin fərqi ondadır ki, mədəniyyət dini mahiyyət daşıyır, sivilizasiya isə dinsizdir. Osvald Şpenqler üçün əsas fərq də məhz elə bundan ibarətdir.

Bəlkə elə özünün də dinsiz olması səbəbindən o, özünü bir sivilizasiya adamı hesab edir və qeyd edir ki, mədəniyyət bir kultdan gəlir, əcdadların kultu ilə əlaqələndirilir və müqəddəs ənənələr olmadan da mümkün deyil. O, mədəniyyət dövrünün başa çatmasından danışarkən hər mədəniyyətin yaşam dövrünün ölümlə bitməsinin qaçılmaz olduğunu da vurğulayır. Osvald Şpenqler öz dövrünü bitirmiş səkkiz mədəniyyət növünü sadalayır: Çin, Babil, Misir, Hindistan antik dövr (Yunan-Roma), magik (Bizans-Ərəb), Faustsayağı (Qərbi Avropa) və Maya mədəniyyəti. Doqquzuncu mədəniyyət olaraq isə yeni yaranmaqda olan Rus-Sibir mədəniyyətinin adını çəkir.

Bir mədəniyyətin digərini sıxışdırması, özgə dəyər və adət-ənənələrin tətbiqi, istila olunmuş mədəniyyətin tarixində dönüş yaratmağa təhrik edir. Belə ki, o anti-milli ünsürləri aşaraq daha da güclənir və itaət edərsə, hakim mədəniyyətin miskin surəti kimi psevdomorfoz olur. Osvald Şpenqler qeyd edir ki, “Başqa mədəniyyətlərin fenomeni fərqli bir dildə danışır. Çünki başqa mədəniyyətlər üçün başqa həqiqətlər mövcuddur” [5, s.155]. Filosofun fikrincə, bir mədəniyyətin öz dəyərlərini başqalarına tətbiq etmək cəhdləri, fəda olunmuş mədəniyyətlər üçün fəlakətli dəyişikliklərə gətirib çıxara bilər və bu səbəbdən də o, bunu psevdomorfoz adlandırır. Məhz bu baxımdan Ərəb mədəniyyəti İslamın yaranması ilə psevdomorfozdan azad olmuşdur. Osvald Şpenqlərə görə 1917-ci il Rus İnqilabı da, elə psevdomorfoza qarşı bir qiyam idi.

Osvald Şpenqler, Nitsşenin üstün insan növü ilə bağlı söylədiyi fikrindən rəğbətlə sitat gətirərək qeyd edir ki, “İradə, bilik, zənginlik və təsir üstünlüyü sayəsində, yer kürəsinin taleyini öz əlinə almaq üçün o bir sənətkar olaraq, itaətkar və mobil vasitə kimi demokratik Avropadan “insan” materialı üzərində işləmək məqsədilə istifadə edəcəkdir. İndi insanların bu növünü Üstüngüç adlandırırlar.

Nitsşeyə görə, hakimiyyətə gəlmək iradəsini həyata keçirmək “ağaların əxlaqını” tələb edərsə, onun həyata keçirilməsindən imtina edilməsi isə “qulların əxlaqını” xarakterizə edir. Nitsşe buraya həmçinin xristianlığı da aid edir” [6, s.535].

Hakimiyyət iradəsi ilə bir arada Osvald Şpenqlər “güc” və “məkan” anlayışlarından da istifadə edir. Belə ki, güc doqması həm təbiətdə, həm də cəmiyyətin tarixində olsa da, lakin məkan ekspansiyasına meyl isə hakimiyyətə can atmaqla müəyyən edilir. O, bunu belə izah edir: “Biz görəcəyik ki, məkan və gücün eyniyyətinin təzahürü Kopernik və Kolumbun işlərində olduğu kimi dünya ərazilərini fəth edən Hohenştaufenlər və Napoleonun işlərində də eyni bənzər şəkildədir” [5, s.401]. Osvald Şpenqlər Qərbi Avropa sivilizasiyasını “Faustsayağı” adlandırır: “...Faustsayağı mədəniyyət istər siyasi və iqtisadi, istərsə də mənəvi cəhətdən genişlənməyə yönəlmişdir. O coğrafi cəhətdən bütün maddi əngəlləri aşaraq sonunda, yer üzünü bütöv bir müstəmləkə bölgəsi və iqtisadi sistemə çevirə bildi” [5, s.422].

Osvald Şpenqlərə görə düşüncənin mərkəzində, hər mədəniyyətin məhdud bir yaşama sahib olması gerçəyi yer alır. Osvald Şpenqlər mədəniyyətə verdiyi tərifdə “Mədəniyyətlər orqanizmlərdir” kimi izah edir [5, s.111-115]. Belə ki, onların taleyi insanların taleyinə bənzəyir: doğulur, böyüyür, inkişaf edir, yetkinləşir, durğunlaşır və ölürlər. Öldükləri vaxt, yəni insanlıq adına heç bir şey edə bilmədikləri zaman “sivilizasiya” olurlar. Prosesi Qərbin izlədiyi bu kontekstdə dəyərləndirmək lazımdır. Qərb əlbəttə ki, bu dinamizmi yaxın gələcəkdə itirəcəkdir [6].

Osvald Şpenqlər I.V.Gotenin “Bitki metamorfozu ilə bağlı təcrübə” əsərindən mədəniyyətin ümumi mövzudan başladığı ideyasını əxz etmişdir. Belə ki, mədəniyyət fitridir və memarlıqdan başlayaraq musiqi və fəlsəfədə, pul vahidi formasından tutmuş riyaziyyat, siyasət, elm və ölümlər kultuna qədər hər sahədə və hər bir insanın fəaliyyətində ifadə olunur. Məsələn, coğrafi kəşflər; sonsuz kəmiyyətlərin hesablanması; klassik musiqi; Heliosentrizm; inkvizisiya və qlobal prozelitizm; Enerji və entropiya haqqında miflər (paradiqlər) və s.

Osvald Şpenqlər “Faustsayağı” adlandırdığı Qərbin sonsuz bilik və güc xəsisliyi baxımından Mefistofellə müqavilə bağladığı fikrini irəli sürür. Bu mövzunu o, metafizik adlandırmış və onun “əsas simvol”u (ur-simvol) olduğunu qeyd etmişdir. Hər mədəniyyət gənclik mərhələləri, orta yaş irəliləyişi və yaşlılıqdan ölmək kimi metafizik, ilkin fenomen vasitəsilə simvollarını inkişaf etdirir. O, Qərb mədəniyyətinin German-Kelt tayfalarından yarandığını və “ilkin simvolu”nun – sonsuzluq olduğunu yazır. Bu anlamda Faustsayağı mədəniyyət güclü şəkildə sonsuzluğu hiss edərsə də, arzuların əlçatmaz olduğunu tragik şəkildə xarakterizə edir. Osvald Şpenqlərin qənaətinə görə, Qərb mədəniyyəti ölüm qorxusuna məqsədyönlü fəaliyyətlə üstün gəlir. Çünki Qərbin din anlayışı başqalarını öz inancına yönəltməyi tələb edir və elmə obyektləri hərəkətə gətirən bir qüvvə kimi, təsviri incəsənətə isə perspektiv bir istiqamət kimi baxır.

Faustsayağı ruhun başlanğıc nöqtəsini təşkil edən bu Alman-Viking düşüncəsi və ruhunda yaradılışından mövcud olan vandallıq, sosial Darvinist düşüncənin tarixi təzahürü olaraq ortaya çıxmışdır. Bu baxımdan dünyanı dəyişdirmək

cəhdi Qərb üçün anadangəlmə bir keyfiyyətdir. Qərb bu cəhdi iradə, güc və fəaliyyət adlandırır. Qərbin mədəniyyət forması kilsə ibadətində etirafdan keçir. Onun Məbəd forması: Qotik kafedral baş kilsə; Sivilizasiya forması: başgicəlləndirən göydələnlər; Qloballaşma; Kredit pullar – qismən bank rezervi; Qərb mühəndisliyi əbədi hərəkət etməyə çalışır. Sonda Faustun yaradıcı gücü tükənir, çünki onun bu yoldakı cəhdləri bitmişdir. Faustun sonsuz ümidlərini Mefistofel boşa çıxarır, belə ki, hər şey bir illüziyadan ibarət imiş.

Osvald Şpenqlerin əsəri təhrikedici olsa da, maraqlı və aydın bir erudisiyadır. O, çıxardığı nəticələrə o qədər əmin idi ki, növbəti Qərb mədəniyyətinin 500 illik inkişafını proqnozlaşdırdığına inanmışdır. Ona görə sivilizasiyanın öz məzmunu var. Belə ki, sivilizasiya sonu olan, öz ölümünü etiraf edən - siyasi müxalifət, ya iqtisadi böhran, ya da ekoloji fəlakət və ya da mədəni bir metadili (məyyən bir sivilizasiyanın dilini özünə baxma və özünü tənqid vasitəsi kimi istifadə edərək) qəbul edən bir mədəniyyətdir [2; 5; 6].

Onu da qeyd edək ki, hələ də nəcib ruha sahib olan və həyatda bir məqama nail olmaq əzmində olanlar üçün Osvald Şpenqlerin fatalizmi ilhamverici ola bilər. Osvald Şpenqlər hələ də bizə mövcud olan böyük yaradıcılıq imkanlarından faydalanmaq inamı təlqin edir, məhdud həyatımızın hər anını dəyərləndirmək və mümkün qədər ehtiraslı və tam şəkildə yaşamaq ümidi vəd edir. Tarixi prosesləri və yaradıcı ifadə imkanlarını dərk edərək insanlar öz həyatlarından şah əsərlər yaratmağa çalışa bilər. Maraqlıdır ki, Osvald Şpenqlər bir mədəniyyətin yaşam dövrünə ilin fəsilləri kimi baxırdı:

Bahar - Mədəniyyət prinsiplərinin mənşəyi. İnsanlar torpaqla sıx bağlıdır. Dərin dini və qəhrəmanlıq dövrü.

Yay - Mədəniyyətin ən yüksək formasına çatdığı vaxt. Kənddəki və şəhərdəki həyatın fərqli təsirləri var. Zövq, davranış və siyasətdə artan bir incəlik. Ənənələr aydın və aşkar görünür.

Payız - Mədəniyyət prinsipləri pozulmağa başlayır. Meqapolisin yüksəlişi. Şəhər rəşonalizmi mədəniyyəti tənqid yolu ilə sterilizasiya edir. Siyasət getdikcə iqtisadi narahatlıqlardan təsirlənir.

Qış - Mədəniyyətin son halı daşlaşmaqdır. Şəhərlərin azalması. Despotlar cəmiyyəti idarə edir. Sənət keçmiş əsərlərin yeknəsəq təqlidinə çevrilir və s.

Fəlsəfəyə qədər mövcud olmuş ibtidai din formaları, magiya, mifologiya əsasında fəlsəfi ideyalar meydana gəlməyə başlamışdır. Məhz Şərqdə yaranan miflər, əsatirlər fəlsəfi fikrin yaranmasında rol oynamış qədim Misir, Şumer, Akkad, Babil və digər miflərində dünyanın mənşəyi, mahiyyəti və fəvqəltəbii qüvvələr haqqında fikirlər öz əksini tapmışdır. Həmin mif və əsatirlərin əsasında da Qədim Şərq fəlsəfəsi formalaşaraq Hindistanda və Çində fəlsəfi məktəblərin yaranması üçün zəmin hazırlamışdır. Zəngin fəlsəfi fikirləri ilə dünya xalqlarının diqqətini cəlb etmiş Şərq dünyası və Şərq fəlsəfəsi Qərb dünyasının fəlsəfi düşüncə tərzinə təsir etmişdir. Osvald Şpenqlər də Tanrını hiss etmək anlamında yeni ifadənin yaranması fikrinə məhz Şərq fəlsəfi düşüncəsindən yanaşaraq Avropanın mif və əsatirlərinin, həmçinin digər tarixi və mədəni abidələrinin rolunu göstər-

mişdir. Bu sıradan Skandinaviya mifləri (Edda), Cəngavərlik eposu (Qədər), Ziqfrid, Beovulf, Vikinqlərin erkən tədqiqatları və fəthləri, Roma və Gotik memarlığı, vitraj pəncərələr, musiqidəki kontrapunkt, dəzgah rəssamlığı (Yan van Eykdən tutmuş Hans Holbeynə (gənc) qədər), zadəganların səlib yürüşü, İmperiya və Katolik Papaları, İlahi Komediya (Aligyeri Dante), Akvinalı Foma, Sxolastika və Mistikanı sadalayaraq geniş siyahı vermişdir [5; 6; 9].

Onu da qeyd edək ki, Şərq fəlsəfəsində ənənəçilik üstünlük təşkil edirdi və bu baxımdan da Qərb həmin ənənəçilik üzərində öz nəzəriyyəsini yarada bildi. Lakin Qərbdən fərqli olaraq Şərq fəlsəfəsi poeziya və musiqinin vəhdətində formalaşaraq inkişaf etmişdir.

Osvald Şpenqlər fəlsəfəsindən təsirlənən ingilis tarixçisi Arnold Toynbi (1889-1975) də mədəniyyət və sivilizasiya anlayışları üzərində düşüncələrini Şərq fəlsəfəsi əsasında qurmuşdur. Arnold Toynbinin tipoloji yanaşması müqayisəli təhlilə əsaslanır. Onun nöqtəyi-nəzərindən bəşəriyyətin tarixi varlığı, sivilizasiyalar adlandırdığı müstəqil diskret vahidlərə parçalanır. Bu meyarlara uyğun olaraq o, məsələyə Osvald Şpenqlərdən fərqli yanaşır və iyirmi bir sivilizasiyanı müəyyənləşdirir. Bunlar arasında: Misir, And, Çin, Mino, Şumer, Maya, Hindistan, Yunan, Qərb, Pravoslav Xristian (Rusiyada), Uzaq Şərq (Koreya və Yaponiya), İran, Ərəb, Hindu, Meksika, Yukatan və Babil mədəniyyətləri vardır. Arnold Toynbinin 1934-1961-ci illərdə nəşr edilmiş ən məşhur əsəri olan “Tarix araşdırması” (*A Study of History*) əsəri həm ticari, həm də elmi bir fenomendir.

Bu əsərində Arnold Toynbi əsas diqqəti sonrakı cəmiyyətlərə yönəlmişdir və qeyd edir ki, sivilizasiyalar bərabər olmaqla yanaşı hər biri özünəməxsusdur və onları mənəvi ənənələri və ortaq bir ərazisi olan “yerli sivilizasiyalar” adlandırır. Sivilizasiyaların növlərini ayırd edən Arnold Toynbi ən çox yayılmış dinə görə Xristian, İslam, Buddist, Konfutsi sivilizasiyalarını qeyd edir və təsərrüfat – iqtisadi əlamətə görə sivilizasiyaları aqrar, sənaye, postindustrial olaraq seçir. Arnold Toynbi Şpenqlərdən fərqli olaraq qeyd edir ki, mədəniyyətlər ölüm qorxusundan doğulur və hər bir mədəniyyətin bu qorxunu dəf etmək üçün istifadə etdiyi rəmzlər yalnız bu xüsusi mədəniyyət üçün məna daşıyır. Bu vəziyyətdə dünya sivilizasiyaları, bəzən miqyasına görə bir millətdən və ya dövlətdən daha geniş olan daha böyük mədəniyyət modelləridir. Arnold Toynbinin sivilizasiyaları daha çox mədəni “birliyin” bir variantıdır. Onlar təbii mühitin və ya insan mühitinin təsiri altında yarana bilər. Orta dərəcədə düşmənçilik mühiti davamlı olaraq cəmiyyətə “yaradıcı azlıqların” səyləri ilə ortaya çıxan problemləri həll edən bir “problem” qoyur. Beləliklə, cəmiyyət davamlı hərəkətdə olur və bu da onu sivilizasiya vəziyyətinə gətirir. Sivilizasiyaların böyüməsi, tərəqqisi həm xarici dünyanın mənimsənilməsində, həm də cəmiyyətin özünütəşkilində ortaya çıxır [8, s.16].

Göründüyü kimi, qədim tarixlə yanaşı ənənələrdən çox nəzəri düşüncəyə önəm verən Qərb dünyası təmsilçilərinin digər sivilizasiyalarla dialoqu geniş mənada bəşər sivilizasiyasının formalaşması və inkişafında mühüm rol oynadığı qədər də ziddiyyətli olmuşdur. 1936-cı il may ayının səkkizində Osvald Şpenqlər

Münxendəki evində ürəktutmasından dünyasını dəyişəndə tabutuna iki kitab qoymuşdular: “Zərdüştbə dedisi” və “Faust”.

Artıq Osvald Şpenqlərin adı və ideyaları fəlsəfə tarixinin dərin və zəngin mirasına çevrilmişdir. Bununla bərabər, onun “Qərbin tənəzzülü” əsəri çoxlu mübahisə və tənqidlərə də məruz qalmışdır. Osvald Şpenqlərin irəli sürdüyü tarix və mədəniyyət fəlsəfəsi bir sıra alimlər tərəfindən bəyənilsə də, ciddi tənqidlərə də məruz qaldı ki, onu tənqid edənlər arasında P.Sorokin, A.Toynbi və R.C.Kollinqvud kimi tanınmış tarixçilər də vardır [8; 13].

Beləliklə, fəlsəfə tarixçisi Osvald Şpenqlərin “Qərbin tənəzzülü” əsəri, keçmişdən günümüzə sivilizasiya və mədəniyyətlərə əlaqələrlə bağlı həyata keçən hadisələrə nəzər salmaq üçün əhəmiyyətli mənbədir. Birinci dünya müharibəsi Osvald Şpenqlərin 1918-22-ci illərdə yazdığı adı keçən əsərinin yaranmasına səbəb olmaqla yanaşı onun fikirlərinə də istiqamət vermiş, onun dünyagörüşünə ciddi təsir etmişdir. İki dünya müharibəsini yaşamış Arnold Toynbidə də bu travmatik fatalizm görünür. Bu da Osvald Şpenqlərin baxışları və proqnozları üzərində tarixin təkrarlanmasına inam doğurduğunun açıq sübutudur. Bu baxımdan da oriyentalizmə qarşı oksidental bir münasibət yaradarkən oriyentalistlərin etdikləri səhvləri təkrarlamamaq baxımından oriyentalizmlə bağlı mübahisələri doğru bir müstəvidə ələ ala bilmək üçün Edvard Saidin “Orientalizm” əsərinin də diqqətlə araşdırılmasına və təhlilinə hər zaman ehtiyac duyulur.

Ədəbiyyat:

1. Barry P. *Beginning Theory: An Introduction to Literary and Cultural Theory*. Second Edition. Manchester, 2002.
2. Cihan Mustafa Oswald Spengler'də Tarih ve Kültür Felsefesi. Pegem Akademi, Ankara, 2017, 176 s.
3. Foucault, Michel: *The Birth of the Prison* / Hapishanenin Doğuşu, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara, 1992. 394 s.
4. Said, Edward. “Orientalism,” New York: Vintage Books, 1979. p. 364.
5. *Spengler, Oswald (1918). The Decline of the West, v. 1: Form and Actuality*. Windham Press, 2013, 462 s.
6. *Spengler, Oswald (1922). The Decline Of The West v.2: Perspectives Of World-History*. Windham Press, 2013, 459 s.
7. Şükürov A. Şərq fəlsəfəsi və filosofları. Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğullar, 2005, 668 s.
8. Toynbee J., Arnold. *A Study of History*, (Oxford University Press 1954) 402 p. 2 Volume Set: [Abridgement of Volumes 1 to 6, Abridgement of Volumes 7 to 10 by D.C.], 1979.
9. Thornton, L. *The Orientalists: Painter-Travellers, 1828-1908*, Paris 1983, 272 p.
10. Вебер М., Работы М. Вебера по социологии, религии и культуре / АН СССР, ИНИОН, Всесоюз. межвед. центр наук о человеке при президиуме. Вып. 2. — М.: ИНИОН, 1991.
11. Мукгерджи, Арун П. Чей постколониализм и чей постмодернизм? / Арун П. Мукгерджи // Антология мировой литературно-критической мысли XX в. ; под ред. М. Зубрицкой. — Львов : Летопись, 1996. — С. 562–565.

12. Саид, Э. Культура и империализм / Э. Саид. – Киев : Критика, 2007. – 608 с.
13. Сорокин П. Социальная и культурная динамика: Исслед. изм. в больших системах искусства, истины, этики, права и обществ. отношений = *Social & Cultural dynamics: A Study of Change in Major Systems of Art, Truth, Ethics, law and Social Relationships* / Питирим Сорокин; Пер. с англ. В. В. Сапова. – Санкт-Петербург: Изд-во Рус. Христиан. гуманитар. Ин-та, 2000. – 1054 с.

Summary

Orientalism and Intercultural Relations in Western Literary Theory

This paper analyzes Edward Said's ideas about Orientalism and Oswald Spengler's concept of the decline of the West, the contrasts between culture and civilization, the metropolis and the provinces, East and West, so the meaning and role of American Orientalism in this concept.

Since the XIX century, American literature moved away from Europe in terms of form and content and revealed its national identity. Thus the influence of this new worldview, the concepts of history, literature, philosophy and science moved to another level. The political, social and cultural implications of crisis have been discussed in many fields of science for many years, and various scientific results obtained to date. American literature is a consequence of a "cultural crisis" that aroused from fluctuations between Western and Eastern civilizations. Edward Said's Orientalism strongly influenced by Spengler's work "Decline of the West".

Резюме

Ориентализм и межкультурные связи в западной литературной мысли

В данной статье анализируются ориентализм Эдварда Саида и концепция Освальда Шпенглера об упадке Запада, контраст между культурой и цивилизацией, между метрополией и провинциями, между Востоком и Западом, а также значение и роль американского ориентализма в этой концепции.

Начиная с XIX века, американская литература отошла от европейской по форме и содержанию, и раскрыла свою национальную идентичность. Таким образом, в результате влияния этого нового мировоззрения концепции истории, литературы, философии и науки перешли на другой уровень. Безусловно, политические, социальные и культурные последствия такого кризиса обсуждаются во многих областях науки в течение многих лет, и к настоящему времени были получены различные научные результаты. Американская литература также возникла в результате «культурного кризиса», который явился результатом периода колебаний между западной и восточной цивилизациями. На формирование ориентализма Эдварда Саида сильнее всего повлиял труд О.Шпенглера «Закат Европы».

Rəyçi: dos. H.Ə.Əliyeva

METODİKA

Эльнара Ганбарова
Азербайджанский Университет Языков

НЕКОТОРЫЕ ПУТИ ОБУЧЕНИЯ АДЕКВАТНОЙ КОММУНИКАЦИИ СТУДЕНТОВ ЯЗЫКОВОГО ВУЗА

Açar sözlər: *ünsiyyət bacarığı, dil daşıyıcısı, təkrarlama, innovativ fikirlər, təhsil ünsiyyəti, motivasiya, funksionallıq*

Ключевые слова: *коммуникативная компетенция, носитель языка, повторяемость, инновационные идеи, учебное общение, мотивация, функциональность*

Keywords: *communicative competence, native speaker, repetition, innovative ideas, classroom interaction, motivation, functionality*

В эпоху глобализации проблема повышения эффективности процесса обучения английскому языку приобретает особую актуальность, в значительной степени обусловленную особой ролью английского языка как языка международного общения. Одним из наиболее оптимальных путей повышения качественного уровня владения английским языком является совершенствование методов и приёмов обучения английскому языку как специальности в языковом педагогическом вузе. Сегодня одной из основных целей обучения английскому языку в языковом педагогическом вузе является подготовка высококвалифицированных педагогических кадров, владеющих языком на уровне, предполагающем формирование у студентов коммуникативной компетенции на уровне, в максимально возможной степени приближенном к уровню лингвистически образованных носителей языка [7].

Сегодня одной из основных коммуникативных целей обучения иностранному языку в языковом педагогическом вузе является формирование у студентов основных компонентов коммуникативной компетенции-лингвистической, дискурсивной, социокультурной и стратегической компетенций [3]. Прагматическая направленность методики преподавания иностранных языков как науки подразумевает постоянный поиск более эффективных, более совершенных путей обучения. Внедрение инновационных идей в практику преподавания иностранных языков как специальности в языковом педагогическом вузе является необходимым условием повышения уровня подготовки специалистов в сфере преподавания языков.

Формирование коммуникативной компетенции у будущих учителей является одним из важнейших условий для внесения изменений в существующую систему обучения иностранным языкам. В эпоху глобализации необходимость формирования у студентов специального вуза навыков адекватной речевой коммуникации на английском языке в контексте формирования коммуникативной компетенции представляется совершенно очевидной. Формирование навыков адекватной речевой коммуникации в контексте формирования компонентов коммуникативной компетенции предполагает способность передавать и адекватно воспринимать сообщения, а также обмениваться идеями и мыслями с партнёрами в процессе реального речевого общения как с носителями языка, так и с представителями других культур, использующими английский язык для достижения тех или иных коммуникативных целей [2].

Профессиональные задачи в области обучения иностранному языку как специальности требуют, чтобы студенты языкового педагогического вуза, изучающие английский язык в профессиональных целях, имели представление о трудностях и проблемах, которые могут гипотетически возникнуть в процессе овладения навыками речевой коммуникации.

Формирование коммуникативной компетенции на изучаемом иностранном языке у студентов языкового педагогического вуза – будущих учителей – предполагает формирование лингвистического (грамматического, дискурсивного, социокультурного и стратегического) компонентов коммуникативной компетенции на уровне лингвистически образованных носителей языка [1].

Лингвистический компонент коммуникативной компетенции непосредственно ассоциируется с совершенствованием лингвистического кода языка, дискурсивный компонент предполагает способность соединять предложения в процессе речевой коммуникации, соединяя высказывания в единое смысловое целое. В современных условиях обучение английскому языку приоритетными являются функциональные аспекты коммуникации. Социокультурный компонент коммуникативной компетенции предполагает знание социокультурных правил функционирования языка в том или ином социуме и овладение вербальным и невербальным поведенческим кодом на нормативном уровне. Стратегический компонент коммуникативной компетенции ассоциируется со способностью использовать различные коммуникативные стратегии для успешной реализации своих коммуникативных интенций. Вне зависимости от контекста, в котором происходит обучение иностранному языку и его изучение, приобретение лингвистических знаний становится совершенно бессмысленным и безрезультатным, если изучающие иностранный язык не могут пользоваться средствами языка для достижения коммуникативных целей [7].

Одна из проблем обучения иноязычноречевому общению в языковом педагогическом вузе, которая привлекает внимание исследователей в последнее время, связана с вопросом о необходимости обучать устной речи,

аудированию, чтению и письму, ориентируясь на основные принципы коммуникативного подхода – принцип коммуникативности, принцип интерактивности, принцип ориентации на интересы и потребности студентов. Одним из наиболее целесообразных путей коммуникативно-направленного обучения иноязычноречевой деятельности является интеграция в процессе формирования коммуникативной компетенции на изучаемом языке.

Разработка оптимальных приёмов коммуникативно-направленного обучения иностранному языку как специальности не может быть успешной без наличия модели, адекватной тому или иному виду речевой деятельности. Проблема создания адекватной модели коммуникативно-направленного обучения различным видам речевой деятельности весьма актуальна как в теории, так и в практике обучения иностранному языку. При этом следует отметить, что ни одна из существующих моделей не может быть полностью принята в качестве базисной для обучения иноязычноречевой деятельности в языковом педагогическом вузе, поскольку любая модель обучения должна разрабатываться с учётом специфики контекста, в котором происходит обучение языку [5]. В исследованиях по проблеме указывается на то, что процесс обучения иностранному языку как специальности не может быть эффективен без учёта потенциальных трудностей и проблем, обусловленных интерферирующим влиянием родного языка и культуры.

Лингвистической основой обучения иностранному языку как специальности в целом, и иноязычноречевой деятельности, в частности, является одна из социально-функциональных разновидностей английского языка как общедоступное средство речевой коммуникации внутри данной языковой формации. Деятельность по обучению иностранному языку как средству речевого общения должна проводиться на коммуникационно-функциональной основе. Это непосредственным образом обусловлено базисной по отношению к иноязычноречевой деятельности ролью функции. При этом следует подчеркнуть, что последнее в значительной степени связано с тем, что участник процесса общения оценивает функцию как желательный коммуникативный результат своей деятельности в процессе речевой коммуникации. Модель обучения и методика обучения иноязычноречевой деятельности в контексте обучения языку как специальности должна разрабатываться с учётом лингвистического аспекта. При отсутствии иноязычноречевой среды, в условиях интерферирующего влияния родного языка на структурном и системном уровне обучение лингвистическому аспекту речевой деятельности на изучаемом иностранном языке в контексте формирования коммуникативной компетенции должно стать одной из первоочередных задач профессионально-ориентированного обучения в языковом педагогическом вузе. В соответствии со спецификой языкового педагогического вуза обучение умению оперировать лингвистическим материалом в процессе использования языка в различных ситуациях речевого общения должно быть предметом целенаправленного обучения и должно быть интегрировано в процесс обу-

чения языку как специальности в качестве одного из необходимых профессиональных умений будущих учителей иностранного языка.

Обучение иностранному языку как специальности носит, в значительной степени, искусственный характер, обусловленный искусственностью условий, в которых происходит учебный процесс. Вполне объяснимым следствием является то, что в условиях языкового педагогического вуза реальная коммуникация вырастает в сложнейшую проблему, поскольку реальное общение возможно лишь при условии наличия реальной, субъективно ощущаемой потребности в обмене информацией. Для того, чтобы стало возможным естественное речевое общение необходимо наличие естественной речевой интенции. Последнее, самым непосредственным образом, связано с наличием реальной проблемы, подлежащей обсуждению и решению. Проблема служит стимулом для участия в речевой коммуникации, а наличие соответствующей ситуации создаёт условия для использования усвоенного и подлежащего активизации лингвистического материала в целях решения проблемы и реализации собственных коммуникативных интенций.

В условиях языкового педагогического вуза к формам организации иноязычноречевой деятельности обучаемых в контексте формирования коммуникативной компетенции приобретает особое значение, поскольку к речи выпускников языкового педагогического вуза предъявляются достаточно высокие требования. При этом следует отметить, что соотношение подготовленной и неподготовленной речи будет варьироваться на разных этапах обучения речевой деятельности на иностранном языке. Однако, вне зависимости от этапа обучения, речь студентов на изучаемом языке должна быть лишь частично подготовленной с целью постепенного выведения в условия, в максимально возможной степени приближенные к естественному речевому общению. Стимулом, отправным пунктом, в наибольшей степени соответствующим требованиям для организации речевого общения является коммуникативная ситуация, ориентирующая на решение той или иной проблемы в процессе иноязычноречевой коммуникации. Одним из необходимых условий, содействующих оптимизации процесса коммуникативно-направленного обучения иноязычноречевой деятельности. Является обеспечение речевой реальности, т.е. условий, максимально приближенных к естественным, для активизации усвоенных и подлежащих активизации лингвистических единиц – лексических единиц, грамматических и интонационных структур. Следует отметить, что на продвинутом этапе обучения речевые функции участников коммуникации могут быть заданы в самом общем виде. В процессе творческого речевого общения заданные параметры уточняются и реализуются. При формулировке проблемы преследуется цель ориентации участников процесса речевого общения в их коммуникативных намерениях. Таким образом становится возможным в той или иной степени ориентировать поведение участников процесса общения.

Одной из проблемных задач, которые возникают в контексте обсуждения данного вопроса, является степень реальности предлагаемых условий, помещение в которые, по мнению исследователей, является одной из возможностей стимулирования мотивационно-интенциональной сферы иноязычноречевой деятельности студентов (4). Следует отметить, что проблема мотивации в обучении иностранному языку в целом, и речевой деятельности на изучаемом иностранном языке, в частности, является достаточно сложной. Процесс организации речевого общения в условиях, которые рассматриваются как предлагаемые обстоятельства, требует определённой подготовки в плане создания у обучаемых стимулов для участия в процессе коммуникации в качестве заинтересованных, мотивированных участников данного процесса. В условиях специального вуза проблема создания мотивации к усвоению иностранного языка как средства коммуникации приобретает особую актуальность в силу специфики обучения иностранному языку как специальности. Деятельность по обучению иностранному языку как средству речевого общения и вовлечению студентов в процесс усвоения языка в качестве сознательных, инициативных его участников, самым непосредственным образом заинтересованных в его результатах, должна проводиться на всех этапах обучения языку как специальности в языковом педагогическом вузе. Проблема обеспечения мотивации на разных этапах обучения иностранному языку должна носить целенаправленный, системный, последовательный характер и должна непременно соответствовать целевым установкам каждого этапа обучения. Конечная цель состоит в создании у студентов потребности в использовании усвоенных лингвистических единиц и речевых моделей для достижения своих коммуникативных целей [6].

Структура иноязычноречевой деятельности и условия её реализации в тех или иных условиях неразрывно связаны между собой, что непосредственно обусловлено этапом обучения языку в языковом педагогическом вузе. На начальном этапе обучения иностранному языку в языковом педагогическом вузе основное внимание должно быть направлено на формирование основ речевой деятельности на изучаемом языке. На последующих этапах происходит дальнейшее развитие навыков речевого общения. На продвинутом этапе обучения основное внимание сконцентрировано на коммуникативно значимом содержании речевой деятельности. Принципиальное значение в данном контексте приобретают условия реализации речевой деятельности.

Общеизвестно, что одной из основных коммуникативных целей обучения иностранному языку как специальности в языковом педагогическом вузе является доведение уровня владения коммуникативными возможностями на изучаемом языке до уровня владения языком лингвистически образованным носителем языка. Одним из основных условий, способствующих оптимизации процесса обучения иноязычноречевой деятельности в контексте формирования у студентов коммуникативной компетенции на изучаемом языке, является наличие чётко сформированных целей и задач обучения

языку как специальности на каждом этапе. С сожалением следует отметить, что часто в процессе подготовки учителей иностранного языка отсутствуют достаточно однозначно сформулированные цели и задачи для каждого этапа работы в направлении формирования адекватных навыков иноязычноречевой деятельности. В ряде случаев подобная неопределённость может быть связана с неопределённостью в вопросах этапизации процесса обучения иностранному языку как специальности в языковом педагогическом вузе.

Мы присоединяемся к мнению исследователей, которые полагают, что в процессе обучения различным видам актуализации иностранного языка должна быть обеспечена преемственность основных целей и задач обучения иностранному языку как специальности. Мы полагаем, что процесс обучения иноязычноречевой деятельности в контексте коммуникативно-направленного обучения языку как специальности, может быть условно подразделен на два этапа. На первом, начальном этапе (I курс) происходит обучения основам иноязычноречевой деятельности. На втором, продвинутом этапе (II и III курсы), должно происходить дальнейшее развитие и совершенствование навыков иноязычной речи в контексте формирования коммуникативной компетенции у будущих учителей иностранного языка. Таким образом, можно говорить о том, что целью первого этапа является овладения основами речевой деятельности на изучаемом языке путём создания прочных и лабильных речевых навыков в условиях преобладания подготовленного речевого общения. На начальном этапе основное внимание сосредоточено на формальном аспекте иноязычноречевой деятельности студентов. На начальном этапе устойчивость навыков речевой деятельности формируется в единстве с содержательным аспектом, в значительной степени, в результате осознанного, неоднократного выполнения элементов речевой деятельности в контексте речевого высказывания. На начальном этапе у обучаемых формируются прочные нормативные навыки использования усвоенных и подлежащих актуализации лингвистических единиц в контексте речевой деятельности на изучаемом языке.

На продвинутом этапе преследуется цель дальнейшего формирования, развития и совершенствования навыков и умений иноязычной речи в контексте формирования коммуникативной компетенции. Если на начальном этапе преобладает подготовленное речевое общение, то на продвинутом этапе преобладает неподготовленное, творческое речевое общение в условиях коммуникации, в максимально возможной степени приближенный к естественным и постепенно переходящих в условия реального речевого общения. Цель продвинутого этапа заключается в развитии и совершенствовании сформированных на начальном этапе навыков и умений. На данном этапе предполагается увеличение функциональной направленности речевой деятельности на изучаемом иностранном языке. Отличительной чертой продвинутого этапа является то, что сформированные на начальном этапе навыки и умения выводятся на уровень реальной творческой речевой комму-

никации. Если на начальном этапе основное внимание сосредоточено на формальном аспекте иноязычноречевой деятельности, то на продвинутом этапе, где происходит коммуникативно-функциональная дифференциация лингвистического и речевого материала, подлежащего актуализации в условиях реального речевого общения, объектом целенаправленного внимания является совершенствование содержательного аспекта.

Одной из основных коммуникативных задач, которые преследуются на данном этапе, является перестановка акцентов в процессе обучения иноязычноречевой деятельности с формально на содержательный аспект. Чрезвычайно важным является правильное планирование и организация процесса обучения речевой деятельности на иностранном языке, в результате чего становится возможным обеспечить постепенный переход от выполнения элементарных речевых действий, являющихся компонентами иноязычноречевой деятельности к речевым действиям на гораздо более высоком уровне, уровне реального речевого общения на изучаемом иностранном языке.

На первом, начальном этапе обучения иноязычноречевой деятельности в языковом педагогическом вузе одной из приоритетных задач является формирование у студентов элементарных коммуникативных навыков. На втором, продвинутом этапе одной из целевых установок является дальнейшее развитие и совершенствование приобретённых ранее навыков и умений и формирование у студентов основных компонентов коммуникативной компетенции-лингвистической (грамматической), дискурсивной, социокультурной и стратегической компетенций. Речевая деятельность студентов продвинутого этапа обучения в языковом педагогическом вузе обладает значительными отличиями качественного уровня от соответствующего уровня речи студентов начального этапа. Это обусловлено спецификой продвинутого этапа, целевые установки которого в значительной мере отличаются от установок начального этапа как в качественном, так и в количественном отношении. На втором этапе обучения иноязычноречевой деятельности в контексте формирования у студентов-старшекурсников происходит постепенное выравнивание акцента с формальной стороны на содержательную за счёт постепенного усложнения последней. Возрастающая неподготовленность речевой деятельности студентов-старшекурсников как в плане оформления, так и в плане содержания создаёт благоприятные условия для совершенствования сформированных на первом этапе навыков и умений путём выведения их в условия реального речевого общения, где участники коммуникации должны решать те или иные проблемы в контексте постепенно усложняющейся речемыслительной деятельности.

Обучение иноязычноречевой деятельности в контексте формирования у студентов коммуникативной компетенции предполагает количественно-качественные изменения в индивидуально-речевом опыте обучаемых (термин С.Ф.Шатилова) в сфере реального речевого общения. Эти изменения проявляются как в увеличении объёма лингвистического и речевого материала,

так и в повышении качественного уровня владения усвоенным материалом. Речевые навыки и умения, рассматриваемые в качестве структурных компонентов речевой деятельности на иностранном языке, на продвинутом этапе должны быть постепенно трансформированы в умения высшего уровня. Последние предполагают возможность управлять речевой деятельностью на изучаемом языке в условиях реального речевого общения на уровне адекватном уровню лингвистически образованного носителя языка. Основными показателями форсированности у студентов языкового педагогического вуза адекватных навыков и умений творческого речевого общения на иностранном языке, являются адекватность условиям и целям общения, коммуникативная значимость, неподготовленность. На формальном уровне речевая подготовленность предполагает правильное, адекватное и творческое использование накопленного лингвистического и речевого материала на уровне, соответствующем речевой деятельности носителя языка.

Подитоживая вышесказанное, следует отметить, что проблема обучения неподготовленной, творческой иноязычно-речевой деятельности в контексте формирования у студентов, изучающих язык в профессиональных целях коммуникативной компетенции приобретает особую актуальность в эпоху глобализации. Расширение международных связей, возросшие возможности общения с людьми различных национальностей, делает проблему овладения навыками речевого общения в различных коммуникативных ситуациях крайне актуальной. Особую значимость данная проблема приобретает в условиях языкового педагогического вуза, где основной целью обучения иностранному языку как специальности является подготовка высококвалифицированных педагогических кадров, компетентных в коммуникативном отношении.

Рассмотрение различных аспектов проблемы обучения иноязычно-речевой деятельности в контексте формирования коммуникативной компетенции будет способствовать повышению качественного уровня подготовки квалифицированных специалистов в сфере преподавания языков, владеющих изучаемым иностранным языком на уровне лингвистически образованных носителей языка.

Литература:

1. Barton, D. & M. Hamilton (2005). Literacy, reification and the dynamics of social interaction. In D. Barton and K. Justing (eds), *Beyond Communities of Practice: Language Power & Social Context*, Cambridge: Cambridge University Press, 14-35.
2. Blum-Kulka, S. & J. House (1989). Cross-cultural & situational variation in requesting behavior. In S. Blum-Kalka, J. House & G. Kasper (eds), *Cross-Cultural Pragmatics: Requests and Apologies*. Norwood, N.J.: Ablex Publishing, 123-54
3. Brumfit, C.J. (1979) "Communicative" language teaching: An educational perspective. In C.J. Brumfit and K. Johnson (eds). *The Communicative approach to Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press, 183-91.

4. Bygate M. (1996). Effects of task repetition, Appraisinf learners performances on tasks. In D.Willis and J.Willis (eds), Challenge & Change in Language Teaching. London: Heinemane, 136-46.
5. Chesire, J. (2007) Discourse variation, grammaticalisation& stuff like that Journal of Sociolinguistics, 11 (2): 155-93
6. Duff, P.A. (2000). Repetition in foreign language classroom interaction. In J.K.Hall and L.S.Korplactse (eds), Second & Foreign Language Learning through Classroom Interaction Mahwah, N. J.: Lawrence Erlbawm, 91-108
7. Гусейнзаде Г.Д. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку: Мутарджим, с. 10-14

Xülasə

Dil universiteti tələbələrində adekvat ünsiyyət vərdişlərini öyrətmək üçün bəzi addımlar

Dil universiteti məzunları öyrənilən xarici dildə adekvat və inamlı ünsiyyət qurmağı bacarmalı və ünsiyyətini həyata keçirmək üçün dildən uğurla istifadə etməlidirlər. Şifahi və yazılı nitq fəaliyyətinin tədrisinin əsas ünsiyyət məqsədlərindən biri də tələbələrin ingilis dilində ünsiyyət sahəsində biliklərini formalaşdırmaqdır.

Xarici dildə adekvat ünsiyyət tədrisinin məzmunu və metodları tələbələrin təməl bilikləri, ehtiyacları, problemləri və üstünlükləri nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici dil tədrisinin məzmunu və metodları çox vaxt hədəflərə uyğun gəlmir. Tələbələrin çoxunun ünsiyyət bacarıqları meyarlara cavab vermir. Tələbələrin xarici dildən uğurla istifadə etmək bacarıqlarının formalaşmasını təşviq etmək, üçün yalnız sinif daxilində deyil, sinif xaricində də şərait yaradılmalıdır. Müəllimlər şagirdləri dil öyrənmə prosesində bilavasitə fəal iştirakını stimullaşdırmaq üçün hədəf dilin funksional tərəfləri ilə tanış etməlidirlər.

Summary

Methods of Teaching Effective Communication Skills at Universities for Studying a Foreign Language

Graduates of the Universities for Studying a Foreign Languages should communicate adequately and effectively in the target language without feeling embarrassment and frustration. One of the main aims of teaching spoken and written language is the formation of communicative competence in English language learners.

The content and the method of effective teaching should involve language background, needs, lacks and preferences of the target language learner.

In most cases, the content and methodology of foreign language teaching do not meet the requirements. The communication skills of some students do not meet the criteria of the target language. We should provide opportunities to use language not only in the classroom also outside the classroom activities to help students develop language communication competence. Teachers should demonstrate the functionality of the target language for students to encourage them in learning.

Rəyçi: p.f.d., dos. Ə.Ş.Şirəliyev

Эльнура Рафиева
АУЯ

О ЗНАЧЕНИИ ОБУЧЕНИЯ ИНТЕРКУЛЬТУРНОМУ ОБЩЕНИЮ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ

Açar sözlər: *mədəniyyətlərarası ünsiyyət, tədris materialları, dil daşıyıcıları, kommunikativ kompetensiya, nitq davranışı, multikulturalizm, qloballaşma*

Ключевые слова: *интеркультурное общение, учебные материалы, носители языка, коммуникативная компетенция, речевое поведение, мультикультурализм, глобализация*

Keywords: *intercultural communication, teaching materials, native speakers, communicative competence, verbal behavior, multiculturalism, globalization*

Курс обучения иностранному языку как специальности в языковом педагогическом вузе подразделяется на этапы, каждый из которых имеет свои, присущие данному этапу, целевые установки. В языковом педагогическом вузе можно условно выделить три этапа – начальный, промежуточный и продвинутый. На каждом из указанных этапов обучения иностранному языку преследуются практические цели. Однако вышеупомянутые этапы в значительной степени отличаются в плане используемых в процессе обучения учебных материалов, методов и приёмов работы, объёма лингвистического и речевого материала, подлежащего усвоению. Специфика каждого этапа обучения иностранному языку определяется задачами, которые выдвигаются на данном этапе в соответствии с его целевыми установками. Следует отметить, что на разных этапах обучения различным будет взаимодействие доминирующих факторов, таких как последовательность формирования, развития и совершенствования, а также соотношения навыков и умений, составляющих основу иноязычноречевой деятельности студентов, роль и место самостоятельной работы, соотношение подготовленной и творческой речи. По мере усложнения задач, которые предстоит решать на каждом из этапов обучения языку усложняется лингвистический и речевой материал, подлежащий активному усвоению студентами [2, с. 472-473]. Общим для взаимосвязанных этапов обучения языку как специальности является необходимость формирования не только качеств, свойственных соответствующему виду иноязычноречевой деятельности носителей языка, но и качеств, профессионально необходимых будущим учителям иностранного языка [7, с. 167].

Как известно, в настоящее время одной из основных целей обучения иностранному языку как специальности в языковом педагогическом вузе является формирование у студентов-будущих специалистов в сфере пре-

подавания языков – коммуникативной компетенции на изучаемом иностранном языке, что предполагает целенаправленное, последовательное обучение лингвистическому (грамматическому), дискурсивному, социокультурному и стратегическому компонентам коммуникативной компетенции на изучаемом языке на всех этапах обучения.

Формирование социокультурной компетенции предполагает в качестве необходимого условия обучение культуре речевого поведения [3].

В настоящее время актуальность проблемы обучения культуре носителей языка, теоретическая и практическая значимость данной проблемы являются совершенно очевидными. В эпоху глобализации, когда приоритетной задачей обучения иностранному языку является овладение умением адекватного речевого общения на изучаемом языке, знание условностей (норм), принятых в обществе естественно говорящих на данном языке людей, в том числе и правил, регулирующих их вербальное общение приобретает особое значение [1, с. 408-409].

Студенты, обучающиеся в языковом педагогическом вузе, должны овладеть как вербальными, так и невербальными аспектами речевой коммуникации на уровне, в максимально возможной степени приближена к уровню лингвистически образованных носителей языка [8, с. 39]. Не менее очевидной является значимость проблемы усвоения вербального и невербального поведенческого кода, свойственного носителями языка как одного из весьма важных показателей повышения качественного уровня владения языком.

Следует отметить, что в силу многофункциональности самого феномена иноязычноречевой деятельности наиболее оптимальной формой его исследования является комплексный подход. Овладение поведенческим кодом речевого поведения должно происходить поэтапно, от простого к сложному. Так, работа в этом направлении должна проводиться на начальном этапе, где предполагается обучение элементарным нормам речевого поведения. На последующих этапах обучения иностранному языку как специальности, по мере накопления студентами лингвистического потенциала, а также увеличения речевых возможностей, в условиях постепенного усложнения речемыслительной деятельности студентов и формирования у них умения креативно мыслить на изучаемом языке, работа в этом направлении должна быть продолжена на материале усложняющихся, как в лингвистическом, так и в содержательном плане, материалов.

Овладение поведенческим ходом непременно предполагает самую непосредственную связь с культурой носителей языка, поскольку, говоря о правилах адекватного речевого поведения в том или ином социуме, невозможно не затронуть тему культуры, включая культуру речевого поведения. Усвоение правил и норм поведения, принятых в обществе, где данный язык используется в качестве естественного средства речевого общения, является одной из важных составляющих процесса обучения иностранному языку в

эпоху глобализации. В процессе обучения иностранному языку как специальности в целом, и формирования у студентов языкового педагогического вуза навыков речевого общения на интеркультурном уровне необходимо учитывать тот факт, что члены того или иного социума владеют определённым кодексом, который они должны непременно соблюдать [5, с. 47]. При этом следует отметить, что языки в значительной степени являются отражением социальных отношений.

В эпоху мультикультурализма обучение интеркультурному общению на английском языке следует строить с учётом того, что люди, проживающие в разных странах и являющиеся представителями разных культур, в значительной степени различаются в плане норм и ценностей, доминирующих в условиях того или иного социума, что находит своё непосредственное выражение в речевом поведении индивида. Студенты, изучающие английский язык, который в эпоху глобализации приобрёл статус основного языка общения на глобальном уровне, должны быть проинформированы относительно того, что несхожесть лингвистических средств и речевых моделей, используемых в аналогичных ситуациях речевой коммуникации в разных языках, в значительной мере затрудняет процесс речевого общения на интеркультурном уровне. Это обусловлено тем, что студенты, изучающие английский язык в условиях языкового педагогического вуза, в недостаточной степени владеющие языком, проявляют интуитивное стремление к поиску аналогичных лингвистических средств и речевых моделей по аналогии с родным языком. Для того, чтобы предотвратить явления интерференции на уровне речевой коммуникации следует обучать интеркультурному общению, содействуя концентрации внимания студентов на различиях в каждом конкретном случае речевого общения между представителями различных культур [3, с. 128].

Как известно, в эпоху глобализации, в эпоху мультикультурализма формирование у студентов, изучающих английский язык в профессиональных целях, навыков адекватного речевого общения на интеркультурном уровне является одной из целей обучения английскому языку как специальности. Задача в значительной степени усложняется тем, что изучение любого языка традиционно означало изучение его структуры, т.е. грамматического аспекта. В условиях, когда в качестве основного подхода к изучению иностранных языков принят коммуникативный подход, основная задача состоит в формировании у изучающих язык умения правильно, адекватно и креативно использовать усвоенный лингвистический и речевой материал для достижения коммуникативных целей в процессе реальной речевой коммуникации на изучаемом языке.

Нельзя не согласиться с мнением исследователей, согласно которому одним из необходимых условий определённого социального положения является овладение умением речевой коммуникации, соответствующим данному социальному статусу [8, с. 87]. Особую значимость данное положение

приобретает в ситуации, когда речь идёт о социальном статусе, предполагающем непосредственное воздействие на других людей.

Как было отмечено выше, одной из основных целей обучения иностранному языку как специальности является подготовка коммуникативно компетентных, высококвалифицированных специалистов в области преподавания языков, владеющих изучаемым языком на уровне, в максимально возможной степени приближенном к уровню лингвистически образованных носителей языка. Это предполагает овладение умением использовать язык правильно, адекватно и креативно для реализации коммуникативных интенций в процессе речевого общения как с носителями языка, так и с представителями других культур, использующих английский язык в качестве средства речевого общения. В эпоху глобализации английский язык является одним из важнейших языков, который используется представителями различных этнических групп, проживающих в разных частях планеты на интеркультурном уровне как средство коммуникации.

Особую актуальность для методики преподавания иностранных языков проблема обучения общению на интеркультурном уровне приобретает в эпоху мультикультурализма. В контексте обучения интеркультурному общению на английском языке в эпоху мультикультурализма необходимо определить, кто является носителем языка и кто именно должен стать эталоном речевого поведения в условиях практического отсутствия контактов с носителями языка. В поисках наиболее рациональных путей повышения эффективности обучения английскому языку как специальности в языковом педагогическом вузе следует определить какая модель может стать наиболее приемлемой и в наибольшей степени приемлемой для формирования навыков речевой коммуникации студентов специального вуза. В ситуации, когда одной из основных задач является обучение студентов навыкам речевого общения на интеркультурном уровне представляется крайне целесообразным, чтобы студенты были ознакомлены с фактом существования различных вариантов английского языка и имели представление о некоторых из них [6, с. 101-102].

Как было отмечено выше в эпоху мультикультурализма, когда английский язык приобрёл статус основного языка общения на глобальном уровне, актуальность исследований процесса порождения иноязычноречевого высказывания в контексте обучения интеркультурному общению, их теоретическая и практическая значимость является совершенно очевидной. Не менее очевидной является проблема создания комплексной модели процесса поэтапного порождения речевого высказывания в контексте обучения интеркультурному общению на иностранном языке. Результаты исследования иноязычноречевой деятельности находят применение на различных этапах обучения иностранному языку как специальности начиная от элементарных правил и норм речевого поведения и, далее, обучения в контексте формирования у студентов компонентов коммуникативной компетенции на изучаемом языке.

Наиболее целесообразной формой изучения иноязычноречевой деятельности является комплексный подход, что обусловлено многоплановостью и многофункциональностью самого явления. Необходимо отметить, что иноязычноречевая деятельность является одним из важнейших объектов исследования методики преподавания иностранных языков как науки с выраженной прагматической направленностью. Методика преподавания иностранных языков исследует проблему последовательного, поэтапного формирования основ речевой деятельности на изучаемом иностранном языке, без чего невозможно обучения адекватным навыкам интеркультурного общения в контексте формирования коммуникативной компетенции.

В условиях языкового педагогического вуза обучение иноязычноречевой деятельности в целом, и обучение общению на интеркультурном уровне в контексте формирования коммуникативной компетенции, в частности, должно носить плановый комплексный, системный характер. Деятельность по обучению интеркультурному речевому общению на изучаемом иностранном языке должна целенаправленно, поэтапно реализовываться средствами иностранного языка, что означает, что использование родного языка должно быть сведено к минимуму. В исследованиях по проблеме отличается, что речевое поведение является одной из форм интеллектуального поведения человека. Формирование речевого поведения на том или ином языке происходит в процессе социализации индивида. Данный процесс, процесс формирования иноязычноречевого механизма и речевого поведения на изучаемом языке не должен носить стихийный характер и должен реализовываться в контролируемых условиях. Причём уровень контроля будет варьироваться и будет различным на различных этапах обучения языку как специальности в языковом педагогическом вузе.

В методической литературе отмечается, что одним из этапов сложного формирования способности правильно, адекватно и творчески использовать подлежащие активизации лингвистические структуры и речевые модели в соответствии со стоящей перед ними коммуникативной задачей является формирование навыков умений, являющихся компонентами. Методика исследования проблемы обучения навыкам речевого общения на интеркультурном уровне требует чёткого выделения в этом феномене содержания обучения, соотнесённого с целями и задачами данного этапа обучения иностранному языку как специальности.

Учитель иностранного языка, целью которого является обучение интеркультурному общению на английском языке студентов языкового вуза, должен, прежде всего, сам быть коммуникативно компетентным, владеть лингвистическими и речевыми ресурсами изучаемого языка на достаточно высоком уровне. Помимо этого, учитель должен знать основные закономерности организации процесса обучения иноязычноречевой деятельности и уметь адекватно выступать в качестве инициативного мотивированного участника процесса речевой коммуникации.

В целях оптимизации процесса обучения интеркультурному общению на изучаемом иностранном языке необходимо решить проблему лингвистического обеспечения функциональных сегментов иноязычноречевого высказывания и проблему языковой нормы, регулирующей использование лингвистического материала в той или иной ситуации речевой коммуникации.

Следует отметить, что владение языком на уровне, соответствующем современным требованиям, предполагает овладение не только структурой языка, владение языком не только на системном уровне, но, что не менее важно, на нормативном уровне. Коммуникативная компетенция предполагает выполнение неписаных правил, или норм поведения. В контексте обучения интеркультурному общению на английском языке данный язык может и должен рассматриваться скорее как общепринятое средство речевого общения, чем язык, используемый в той или иной части планеты [9, с. 8].

Общение на интеркультурном уровне означает нечто большее, чем использование лингвистического и речевого материала. Подытоживая вышесказанное следует отметить, что программы по подготовке специалистов в области английского языка должны непременно включать в себя в качестве одной из основных целей обучения умению речевой коммуникации на интеркультурном уровне. Обучение английскому языку в целях речевого общения на интеркультурном уровне должно стать неотъемлемым компонентом обучения языку как специальности. В условиях коммуникативно-направленного обучения иностранному языку обучение интеркультурному общению должно происходить целенаправленно, последовательно, в контексте формирования у студентов языкового педагогического вуза коммуникативной компетенции на изучаемом иностранном языке. Обучение интеркультурному общению должно происходить поэтапно, последовательно на всех этапах обучения английскому языку в специальном вузе. На каждом этапе обучения проблема формирования навыков интеркультурного общения должна планироваться и реализовываться с учётом целевых установок данного этапа и происходить параллельно с обучением иноязычноречевой деятельности на изучаемом языке.

Так, к концу начального этапа обучения у студентов должны быть упрочены знания, умения и навыки, обеспечивающие им возможность дальнейшего овладения иностранным языком в свете конечных целей обучения языку как специальности в языковом педагогическом вузе, т.е. в свете максимального приближения к уровню владения лингвистически образованных носителей языка и возможности использовать изучаемый язык для достижения профессиональных целей. На последующих этапах работа в направлении обучения интеркультурному общению в контексте овладения иноязычноречевой деятельностью формирования компонентов коммуникативной компетенции должна быть продолжена, с учётом увеличения лингвистического потенциала и речевых возможностей студентов и в процессе решения всё более усложняющихся речемыслительных задач на изучаемом языке.

Учитывая профессиональную направленность подготовки студентов языкового педагогического вуза, особое внимание при обучении интеркультурному общению, наряду с содержательностью и правильностью, следует обращать и на стилистическую адекватность. Материалы – тексты, аудио и видео материалы, используемые в процессе обучения языку как специальности в целом, и в процессе обучения интеркультурному общению на изучаемом языке, должны содержать в себе образцы вербального и невербального поведения носителей языка и людей, адекватно использующих данный язык в качестве естественного средства общения, что, несомненно, будет содействовать оптимизации процесса обучения интеркультурному общению на изучаемом языке студентов языкового педагогического вуза.

Литература:

1. Ash, S. (2002). Social class. In J.K. Chambers, P.Trudgill and N.Schilling-Estes (eds), *The Handbook of Language Variation and Change*. Oxford: Blackwell, Variation & Change. Oxford: Blackwell, 402-22.
2. Bachm K, (2004). Pragmatics and the philosophy of language. In L.R.Horn & G.Ward (eds), *The Handbook of Pragmatics*: Oxford: Blackwell, 463-87.
3. Blum-Kulka, S. & J.House (1989). Cross-cultural and situational variation in requesting behavior. In S.Blum-Kulka, J.House & G.Kasper (eds), *Cross-cultural Pragmatics: Requests & Apologues*. Norwood, N.J.: Ablex Publishing, 123-54.
4. Brumfit, C.J. (1979). “Communicative” language teaching: An educational perspective. In C.J.Brumfit & K.Johnson (eds), *The Communicative Approach to Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press, 183-91.
5. Candlin, C.N. & M.Gotti (eds), (2004). *Intercultural Aspects of Specialized Communication. Linguistic Insights. Volume 14*. Bern: Peter Lang.
6. Chambers, J.K. (1991). Canada In J. Cheshire (eds), *English around the World: Sociolinguistic Perspectives*: Cambridge: Cambridge University Press, 89-107.
7. Cheshire, J. (2007). Discourse Variation, Grammaticalisation and Stuff like that. *Journal of Sociolinguistics*, 11(2): 155-93.
8. Gudykunst, W.B. & Y.K.Young (2003). *Communicating with Strangers: An Approach to Intercultural Communication*. Boston, M.A.: Mc Graw Hills.
9. Van Essen, A.J. (1991), “English Among the Other European Languages” In “English – a World Language”. Vol 1, № 2, pp. 6-13

Xülasə

Xarici dildə mədəniyyətlərarası ünsiyyətin tədrisinin əhəmiyyəti haqqında

Məqalədə təqdim olunan məlumatlar mədəniyyətlərarası səviyyədə səmərəli ünsiyyət qurmaq üçün öyrənilən xarici dildən istifadə etmə bacarığına yiyələnmalı olan xarici dil tədris olunan universitetlərin tələbələri üçün nəzərdə tutulub. İngilis dilini öyrənən tələbələrin böyük əksəriyyətinin ünsiyyət qurması, inkişaf etdirməsi üçün həmin dildə danışan və o xalqa mənsub mədəniyyətləri özündə daşıyan nümayəndələri ilə qarşılıqlı əlaqə qurmaq imkanına malik deyillər. Nəticədə, mədəni və dil səviyyəsindəki çox əhəmiyyətli fərqlər səbəbindən və qarşılıqlı ünsiyyət təcrübəsinin olmaması çox vaxt ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına mane olur. Dil və mədəniyyət bir-birinə bağlıdır. Mədəniyyət öyrəni-

lən xarici dildə bir fərdin nitq davranışını tənzimləyən bir sıra norma və qaydalar toplusu olaraq dili ixtisas olaraq öyrənən tələbələr tərəfindən mənimsənilməlidir. Mədəniyyətlər-arası bir komponentin daxil edilməsi xarici dil dərslərini daha maraqlı və motivasiya edəcək və həqiqi danışıq ünsiyyəti şərtlərinə yaxın bir mühitin yaradılmasına kömək edəcəkdir.

Summary

The Importance of Teaching Intercultural Communication in the Target Language

The article is aimed at Language University students who need to become intercultural speakers of English and be able to use the target language to communicate effectively and function successfully across cultures. Language students have not had any contact with native speakers and people from other cultures. This means that they are often not used to dealing with them the reason being that there is a culture difference and a language difference. Language and culture are inseparable. Culture, in the form of daily habits and routines is what a student learning English for professional purposes should know best.

To make EFL classes more real, more interesting and more motivating teachers should include a cultural component in their classes whenever possible.

Rəyçi: prof. D.Ə.İsmayılova

PEDAQOĞİKA

Nərgiz İsmayılova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBİNİN İDARƏ OLUNMASINDA İNFORMASIYA DƏSTƏYİNİN ROLU

Açar sözlər: *informasiya-təhsil mühiti, informasiya modeli, məktəb direktoru, informasiyanın emalı, təşkilati baza*

Keywords: *information and educational environment, information model, school director, information processing, organizational base*

Ключевые слова: *информационно-образовательная среда, информационная модель, директор школы, обработка информации, организационная база*

İnformasiyalaşdırma prosesi hazırkı mərhələdə təhsilin inkişafı üçün perspektivli istiqamətlərdən biridir. Məktəbin idarə olunmasında informasiya texnologiyalarından istifadə, məktəb rəhbərləri üçün keyfiyyətə yeni bir imkan yaradır. Səmərəlilik və effektivlik baxımından kompüter istifadəsinin nəzərə çarpan üstünlükləri ümumtəhsil məktəblərinin fəaliyyəti və idarə olunması üçün kompüter texnologiyalarından geniş istifadəyə səbəb olmuşdur. Bu texnologiyaların inkişafı və istifadəsi ilə bağlı dünya təcrübəsi və informasiya cəmiyyətində tədris prosesinin ənənəvi təşkili formalarının dəyişdirilməsində açıq tendensiya müşahidə olunmaqdadır. Bununla birgə, təhsilin məzmunu, didaktik yanaşmalar, texnologiyalar da dəyişir.

Məktəb rəhbərinin idarəetmə fəaliyyətinə böyük həcmdə məlumatların işlənməsi daxildir. Bu məlumatın düzgün idarəetmə qərarlarının verilməsinə həqiqətən kömək etməsi üçün obyektiv olmalı, vaxtında hərəkət etməli, idarəetmə obyektindəki dəyişikliklərin dinamikasını əks etdirməlidir. Bundan əlavə, məktəb rəhbərinin bu məlumatları tez və dəqiq, minimal səy və vaxtla işləyə biləcəyi texnologiyalara ehtiyac vardır. Təhsil idarə olunmasında informasiya texnologiyalarından istifadə olunması yeni idarəetmə mühitinin - informasiya məkanının yaranması ilə əlaqələndirilir. Bu mühit şəbəkə texnologiyalarına, qlobal və yerli şəbəkələrə, bu şəbəkədəki resurs mərkəzlərinə və şəbəkə idarəetmə texnologiyalarına əsaslanır. Bu gün informasiya texnologiyaları və informasiya idarəetmə sistemləri təhsilin idarə olunmasının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Hazırda bütün fəaliyyətdə olan sistemlər, telekommunikasiya sistemlərinə və resurs mərkəzlərinə əsaslanır.

Təhsilin idarə edilməsində də informasiya texnologiyalarının vəzifələri təhsilin və təhsil mühitinin etibarlılığını artırmaqdır.

Hər bir tədris müəssisəsinin və bu tədris müəssisələrində fəaliyyət göstərən bölmələrin özünəməxsus sənədləri vardır. Qanunvericiliyə, təhsil müəssisəsinin tabe olduğu icra orqanının tələblərinə, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarlarına əsasən müəyyənləşdirilmiş sənədlər rəsmi sənədlər hesab olunur və onların hər birinin tələblərə uyğun şəkildə aparılması, müəyyənləşdirilmiş müddətdə məktəbdə saxlanması, bundan sonra arxivləşdirilməsi və ya tələbə uyğun şəkildə aktlaşdırılaraq məhv edilməsi vacibdir. Növündən asılı olmayaraq təhsil müəssisəsinin akkreditasiyası prosesində məktəb sənədlərinin qaydasında olması böyük əhəmiyyət daşıyır. Həmin sənədləri şərti olaraq qruplaşdırmaq olar. Məsələn, məktəbin qanuni fəaliyyət göstərməsini təsdiqləyən lisenziya (icazə) belə sənədlərə aiddir. Lisenziya məktəbdə (təhsil müəssisəsində) daimi saxlanılan sənədlərdəndir [1, s.197].

Təhsil müəssisəsinin informasiya mühitinə aşağıdakılar daxildir:

- Pedaqoji heyət və şagird kontingenti haqqında məlumatlar;
- Maddi-texniki baza, informasiya resursları;
- İdarəetmə və pedaqoji prosesin avtomatlaşdırılması, informasiyanın işlənməsi və istifadəsi, informasiya mübadiləsinin təmini;
- Tənzimləyici və təşkilati baza, texniki-metodik dəstək.

Müasir kompüter və informasiya texnologiyalarından istifadə edərək təhsil müəssisəsinin informasiya mühitinin təşkilinə nəzər yetirək. İnformasiya təhsili mühitinin aparat bazası kompüterlərə və periferik cihazlara uzaqdan giriş təmin edən lokal şəbəkədir. Bu növ şəbəkənin mövcudluğu məlumatların saxlanmasını təşkil etməyə və eyni anda müxtəlif iş stansiyalarından istifadə etməyə imkan verəcəkdir. Məktəbi idarəetmənin informasiya dəstəyi təlim və tərbiyə prosesinin vəziyyətini xarakterizə edən məlumatların seçilməsi və işlənməsindən ibarətdir.

İdarəetmə praktikası göstərir ki, idarəetmənin funksiyalarının bu şəkildə müəyyənləşdirilməsi idarəetmə subyektlərinin idarəetmənin bütün səviyyələrinə ötürülməli olan məlumatların seçilməsinə və işlənməsinə vahid yanaşmalara nail olmasına imkan yaradır. Optimal idarəetmə üçün əsas şərtlərdən biri məktəb rəhbərinin informasiya dəstəyi sisteminin təşkil olunmasıdır. Bunun üçün isə aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirmək lazımdır:

- məktəbin idarə olunmasının informasiya dəstəyi anlayışı dərk olunmalıdır;
- təhsil müəssisəsinin inkişaf strategiyası ilə əlaqəli olan informasiya dəstəyi modellərinin həyata keçirilmə texnologiyası əsaslandırılmalıdır;
- məktəbdaxili məlumatlara əsaslanaraq, informasiya dəstəyi modelinin qurulması;
- informasiya axınına nəzərə almaqla məktəbin idarəetmə modelinin yarıldılması.

Təhsil müəssisəsinin informasiya mühitini tərtib edərkən aşağıdakıları nəzərə almaq tövsiyə olunur:

1. İnformasiya mühitindən istifadə edilərkən həll ediləcək vəzifələri müəyyənləşdirmək.

2. İnformasiya mühitinin resurslarından və xidmətlərindən istifadə ilə məşğul olan təhsil prosesinin iştirakçılarını müəyyən etmək.

3. İnformasiya mühitində həll olunan pedaqoji vəzifələri həll etməyə kömək edən proqramı seçmək.

4. İnformasiya mühitinin yaradılması qaydasını müəyyənləşdirmək, həmçinin bütün zəruri maliyyə və iqtisadi məsələləri həll etmək.

İdarəetmə problemləri həllinin ilk mərhələsi informasiyaların toplanmasıdır. Bundan sonra, onlardan istifadənin təşkili başlanır. Bu isə aparıcı mərhələ olub, idarəetmə qərarının səviyyəsini müəyyən edir. İstər informasiyaların miqdarı, istərsə də onların məzmun dolğunluğu nə qədər qanededici olsa da onlardan səmərəsiz istifadə qarşıya qoyulan məqsədə nail olmanın səviyyəsini aşağı salır. Ona görə də informasiyalardan istifadənin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac yoxdur. Bu sahədə işin aşağıdakı istiqamətlərini müəyyən etmək olar:

1. Sənədlərin qruplaşdırılması;

2. Artıq məlumatların ixtisarı;

3. Planlı hesabatların səmərəliləşdirilməsi;

4. Statistik və mətni məlumatların uzlaşdırılması;

5. İnformasiyaların təhlilində texniki vasitələrin tətbiqi [3, s. 84].

İnformasiya texnologiyalarından istifadə tədris prosesinin təşkilində dəyişikliklərə səbəb olur. Bunun üçün isə təlim-təربiyə prosesinin təşkilində, habelə təhsil müəssisəsinin idarə olunmasında onların rolunu və yerini müəyyənləşdirmək vacib məsələlərdən biridir. Struktur bölmələrdən və təhsil müəssisələrindən məlumat əldə etməyin səmərəliliyi;

- İnformasiya axınının tənzimlənməsi;

- Hesabatların tez bir zamanda alınması və işlənməsi;

- Verilənlər bazasının operativ istifadəsi – maddi-texniki baza, təhsil müəssisəsinin heyəti, pedaqoji kadrlar haqqında məlumat;

- Mütəxəssislərin təhlil, nəzarət, cari məlumatların hazırlanması funksiyalarına sərf etdikləri vaxtın azaldılması;

- Təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi mexanizmi üçün kompüter dəstəyi sisteminin tətbiqi;

- Kompüter şəbəkələri vasitəsilə müəllimlərin metodik işlərinin yerinə yetirilməsinə yardım edilməsi.

Məktəbin idarəetmə prosesində informasiya texnologiyalarının tətbiqinin məqsədi, idarəetmə qərarlarının keyfiyyətini və səmərəliliyini artırmaqdan ibarətdir. Bu isə öz növbəsində sənədlərlə olan işlərdə əməyin azaldılması, idarəetmə qərarlarının verilmə vaxtının azalmasına və idarəetmə mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsinə kömək edir.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov, O. Təhsilin idarə olunması / O.Abbasov.- Bakı: MM-S,-2016.- 231 s.
2. Əliyev, P. Ümumtəhsil məktəblərinin idarəedilməsi işinin planlaşdırılması/ Bakı: Şahin-MB, -2016. -251 s.
3. Rzayev, O. Təhsilin idarə olunmasının əsasları. Dərs vəsaiti. / O.Rzayev, S. Məmmədov, Ş. İsmayılov - Bakı: Mürtəcim, - 2010. -230 s.
4. Quliyev, F. İdarəetmənin informasiya texnologiyaları/ -Bakı, -2009.- 301 s.
5. Məmmədzadə R. Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi/ Bakı:Müəllim, 2010, 168 s.
6. Kərimov, S. İdarəetmənin informasiya texnologiyaları və korporativ informasiya sistemləri/ Bakı,- 2010. -427 s.

URL: http://lbz.ru/gazeta/vyp/nomer.php?ELEMENT_ID=1330

Summary

The Role of Information Support in School Management

Information systems have become an integral part of modern society. The information environment of society is constantly improving, which is impossible without computers and databases. The use of information technology is the most effective tool for using information support in the management of secondary schools. It can be used to meet the growing demand for education and optimize management. In order to create a unified information space for a secondary school, the issues of creating a unified system of school pedagogical information, determining its content and volume, shaping data flows, choosing data collection methods, optimizing the use and storage of information were raised.

Резюме

Роль информационной поддержки в управлении общеобразовательными школами

Информационные системы стали неотъемлемой частью современного общества. Информационная среда общества постоянно улучшается, что невозможно без компьютеров и базы данных. Использование информационных технологий является наиболее эффективным инструментом использования информационной поддержки в управлении общеобразовательными школами. Его можно использовать для удовлетворения растущего спроса на образование и оптимизации управленческой деятельности. В целях создания единого информационного пространства для средней школы были затронуты вопросы создания единой системы школьной педагогической информации, определения ее содержания и объема, формирования потоков данных, выбора методов сбора данных, оптимизации использования и хранения информации.

Rəyçi: p.f.d., dos. N.E.Zeynalova

Mehmet Ali Ceyhan
Bayburt Universiteti, Bədən Tərbiyəsi və İdman Ali Məktəbi

MEHMET AKİF ERSOY YARADICILIĞINDA GƏNC NƏSLİN MƏNƏVİ VƏ VƏTƏNDAŞLIQ TƏRBİYƏSİ

Açar sözlər: *Mehmet Akif Ersoy, müəllim, tərbiyə, mənəvi tərbiyə, ailə tərbiyəsi, milli ənənələr*

Keywords: *Mehmet Akif Ersoy, teacher, education, spiritual education, family education, national values*

Ключевые слова: *Мехмет Акиф Эрсой, учитель, воспитание, духовное воспитание, семейное воспитание, национальные традиции*

Mehmet Akif Ersoy “İstiqlal marşı” şairi olmaqla yanaşı, türk düşüncə dünyasının özünəməxsusluğu və güclü poetik tərzilə Türk ədəbiyyatının ən sayılan şairlərindən biridir. Mehmet Akif Ersoy yaradıcılığı türk və islam ideyaları zəminində formalaşmışdır. “Vəhdət şəklində birləşən bu ideyalar Mehmet Akifin yaradıcılıq fəlsəfəsinin mərkəzində dayanır, geniş mənada isə milliliyin göstəricisinə çevrilir” [1, s.189]. Şairin özünəməxsus ədəbi üslubu və yolu olmuşdur. 1873-1936-cı illər arasında yaşamış Mehmet Akif müəllim, siyasətçi olmaqla yanaşı şair olduğu ilə də tanınmışdır. Mehmet Akif şeir yazmağa tələbə ikən başladı. İlk nəşr olunan şeiri “Qurana xitab” adlanır. 1908-ci ildən bəri əruz vəznində şeirlər, hekayələr yazmağa başladı. Hekayələrində insanların dərdlərini və sıxıntılarını dilləndirdi. Balkan müharibəsi illərindən bəri epik şeirlər yazmağa başladı. İlk böyük əsəri “Çanaqqala şəhidləri” başlıqlı şeiridir. İkinci böyük əsəri Bursanın işğalı ilə bağlı yazdığı “Bülbül” şeiridir. Üçüncü əsəri Türkiyə İstiqlaliyyət müharibəsinə həsr etdiyi “İstiqlal Marşı”dır. Şairin “Səfahət” adlı şeirlər toplusu səkkiz kitabdan ibarətdir: 1. “Səfahət” (1911) - Qırx dörd şeirdən ibarətdir. Siyasi hadisələrdən, mistik hisslərdən, dünyəvi vəzifələrdən bəhs olunur; 2. “Süleymaniyə kürsüsündə” (1912) - Süleymaniyə məscidinə gedən iki nəfərin söhbəti ilə başlayır və Səyyah Əbdürrəşid İbrahimin kürsüdə danışdığı uzun bir hissə ilə davam edir; 3. “Haqqın səsləri” (1913) - Cəmiyyətə islami mesajlar verən on şeirdən ibarətdir; 4. “Fateh kürsüsündə” (1914) - Fateh məscidinə gedən iki nəfərin söhbəti ilə başlayır və vaizin uzun söhbəti ilə davam edir; 5. “Xatirələr” (1917)-Akifin gəzdirdiyi yerlərdəki təəssüratlarını və sosial fəlakətlər qarşısında Allaha dua etməsindən bəhs edir; 6. “Asim” (1924) - Hocazadə və Kösə İmam arasında söhbət kimi hazırlanmış tək bir əsərdir; 7. “Kölgələr” (1933) - 1918-1933-cü illər arasında yazılmış 41 şeirdən ibarətdir. Hər bir şeir yazıldıqları dövrün izlərini daşıyır.

1943-cü ildə nəşr etdirdiyi “Səfahət” toplu nəşrində isə yeddi cild bir yerə toplanmışdır.

“Şair Türkiyənin Cümhuriyyət dövründə mücadilə, fikir və sənət adamı olaraq mühüm rol oynamışdır. O, həyatını və yaradıcılığını milli təfəkkürün oyanışına, cəmiyyətin inkişafına sərf etmişdir. Əsərlərində batıl inanc, cəhalət və tən-bəllik kimi cəhətləri qələmə alaraq xalqını bu xüsusiyyətlərdən xilas etməyə çalışmışdır. Mehmet Akif, ədəbiyyatı və siyasəti İslam ümmətinin birləşməsi və xilası üçün bir vasitə olaraq görmüşdür. Buna görə də yaradıcılığında, Quran-i Kərimin təməl prinsipləri olan şəhadət, hürriyyət, haqq və ədalət kimi dəyərlərə əsaslanmışdır” [3, s.257]. Mehmet Akif Ersoy cəmiyyəti maarifləndirməyə və ictimai quruluşu istiqamətləndirməyə çalışan dövrün aydınlarından-ziyalılarından biridir. Mehmet Akifin poeziyasının təşəkkülündə əxlaqi gözəlliyi və saflığı ilə seçilən Şərq mənzum hekayəçiliyi, öz dövrünün ədəbi cərəyanları içində getdikcə daha çox seçilməkdə olan Qərb realizmi, bir dövlət və millət ideyası, İslamçılıq idealı, həyatdan düzgün baş çıxarmağa, milləti və dövləti irəliyə reallığı göstərməklə apara bilən həqiqi təhsil kimi amillərin mühüm təsiri vardır.

Mehmet Akif cahilliyin aradan qaldırılmasında, ictimai həyatın dəyişdirilməsində, daha yaxşı bir həyatın qurulmasında müasir elmlərin əhəmiyyətini xüsusi olaraq vurğulayırdı. O, elmsiz xalqın gələcəyinin olmadığını bildirirdi. Mehmet Akif təhsil və maarifləndirmənin tərbiyədəki rolunu yüksək qiymətləndirmişdir. Şair ilk növbədə insanların çoxunun cahil olmasının səbəbini savadsızlıqda və müasir tələblərə cavab verən məktəblərin olmamasında görürdü.

Şairin əsərlərində təhsilin bir çox məsələsi önə çəkilərək, gənclərin əxlaqi, dini, estetik, hüquqi və ailə təhsili yüksək qiymətləndirilirdi.

Türkiyənin ən böyük vətənpərvərlərindən biri, ölkəsinin həqiqi vətəndaşı Mehmet Akif Ersoy əxlaqi tərbiyəni cəmiyyətin vacib problemlərindən biri hesab edirdi. Onun fikrincə insanların əxlaqi təmkinliliyi, milli ruhunu itirməsi cəmiyyətin yox olmasına səbəb ola bilərdi.

Mehmet Akif Ersoyun poeziyası gəncləri doğma yerlərə sevgi ruhunda tərbiyə edir, onları cəsarətli olmağa və atalarının xilas etdiyi Vətən torpaqlarını qorumağa çağırırdı. Şair yaxın gələcəkdə bu torpaqların müstəqillik qazanacağına ümid etdiyini bildirirdi. Birinci Dünya Müharibəsi, Balkan müharibələri və dövrün Türkiyə ilə bağlı baş verən hadisələri onu çox narahat edirdi. O, öz fikirlərini, qəzəbini və etirazını bir sıra şeirlərində dilə gətirmişdir. Bunlardan biri də “Çanaqqala şəhidlərinə” adlanırdı. Şeirdə doğma torpaq uğrunda gedən Çanaqqala döyüşünə və burada iştirak edərək canından keçmiş Vətən oğullarından söhbət açılır, şəhidliyin uca bir məqam olduğu diqqətə çatdırılır. Məhz belə bir çağırış gənc insanları silaha sarılmağa, işğalçılara qarşı döyüşməyə, öz ölümləri ilə də şəhidlik zirvəsinə ucalmağa çağırır:

Sen ki, son ehl-i salibin kırıraq savletini,
Şarkın en sevgili sultânı Salahaddîn'i,
Kılıç Arslan gibi iclâline ettin hayran...
Sen ki, İslam'ı kuşatmış, boğuyorken hüsrân,
O demir çenberi göğsündə kırıp parçaladın;

Sen ki, ruhunla beraber gezer ecramı adın;
Sen ki, a'sara gömülse taşacaksın...Heyhat,
Sana gelmez bu ufuklar, seni almaz bu cihat...
Ey şehîd oğlu şehîd, isteme benden makber,
Sana âgûşunu açmış duruyor Peygamber. [5]

“Mehmet Akif Ersoy öz güclü qələmi ilə sübut edirdi ki, milli mənlik şüuru, milli özünüdərk vətənlə, torpaqla, mədəniyyət, incəsənət və elmlə bağlı gerçəkliyin təzahürüdür. Bu təzahür yaşanan mühitin qavranılması, dərk edilməsi və təsdiqi deməkdir. Məhz bu hiss vasitəsilə vətəni, milləti, torpağı özününküləşdirə bilər” [2, s.144].

Mehmet Akifin tərbiyəyə dair fikirlərində ədalət, haqqı müdafiə etmək ideyaları mühüm yer tuturdu. O, haqq və ədaləti ictimai həyatın vazgeçilməz bir hissəsi hesab edirdi. Akif bu düşüncələrini bir çox şeirlərində vurğulayır.

Mehmet Akifə görə ölkənin qurtuluşu və Qərbdə üstünlük qazanması üçün qətiyyətli insanlara ehtiyacı var. O, “Asim” şeirində qətiyyət və əzmdən bəhs edir.

İnkılabın yolu madem ki bu yoldur yalınız,
“Nerdesin hey gidi Berlin!” diyerek yollanınız.
Altı ay, bir sene gayret size eğlence demek...
Siz ki yıllarca neler çekmediniz, hem gülerek!
Hani, bir ömre bedeldir şu geçen her gününüz;
Bir gün evvel gidiniz, bir saat evvel dönünüz!
Şark'ın ağuşu açıktır o zaman işte size;
O zaman varmanın imkânı olur gâyenize;
O zaman dinlerim artık seni, Asim, bol bol... [4]

Şair təslim və köləliyə qarşı çıxır, gəncləri azadlıq uğrunda mübarizəyə çağırırdı. Ersoy belə hesab edirdi ki, azadlıq və iradə arasında bir əlaqə var. Azadlıq-hürriyyət-istiqlaliyyət insanın daxili aləmi ilə sıx bağlıdır. İlk növbədə mənən azad olmalısən ki, bu sonradan fiziki, cismani müstəqillikdə özünü ifadə etsin. Mehmet Akif Ersoyun Milli Mücadilə dövründəki ən böyük xidmətlərindən biri “İstiqlal Marşı”nı yazması idi. “İstiqlal Marşı” şeirində şair sanki azadlıq istəyən, fırtınalara sinə gərən bir quş kimi qanadlarını açaraq köndən-könülə qonur, haminə azadlıq uğrunda mübarizəyə səsləyir, istiqlalın şirin meyvəsindən dadmağa çağırırdı.

Korkma, sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak;
Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak.
O benim milletimin yıldızıdır, parlayacak;
O benimdir, o benim milletimindir ancak.
Çatma, kurban olayım, çehreni ey nazlı hilal!
Kahraman ırkıma bir gül! Ne bu şiddet, bu celal?

Sana olmaz dökülen kanlarımız sonra helal.
Hakkıdır Hakk'a tapan milletimin istiklal. [7]

Mehmet Akf Ersoy gənclərə öz haqqını tapan bir millət kimi Türk insanına hürriyyətin halal olduğunu, onun şərəflə böyük iradə və əzmkarlıqla qazanıldığını fəxrlə söyləyirdi:

Dalgalan sen de şafaklar gibi ey şanlı hilal!
Olsun artık dökülen kanlarımın hepsi helal.
Ebediyyen sana yok, ırkıma yok izmihlal;
Hakkıdır hür yaşamış bayrağımın hürriyyet;
Hakkıdır Hakk'a tapan milletimin istiklal! [7]

Qeyd etmək lazımdır ki, “min doqquz yüz iyirmi birinci ildə Mehmet Akif Ersoyun yazdığı şeir məclisdə oxunarkən alqış səsləri salonu titrədirdi. O isə həyəcanından məclisdə dayanmamış, məclis salonundan ayrılmışdı. Şeir oxunarkən Mustafa Kamal Paşa şeiri sıraların önündə ayaqüstə dinləyir və sürəklə alqışlayırdı” [6, s.44].

Mehmet Akifin yaradıcılığında inam və ümid vardır. Şairə görə həyatda ümid, sevgi və coşqu ilə addımlamaq gələcəkdə yüksəlişə yol açmalıdır. O, gənc nəslin mənəvi tərbiyəsində qətiyyətə və cəsərətə yüksək qiymət verirdi. “Haqqın səsləri” şeirində bu düşüncənin şahidi oluruq:

Atiyi karanlık göstererek azmi bırakmak
Alçak bir ölüm varsa, eminim budur ancak.
Alemde ziya kalmasa, halk etmelisin halk!
Ey elleri böğründe yatan, şaşkın kalk!...
Ümmide sarıl sımsıkı, seyret ne olursun
Azmiyle ümidiyle yaşar hep yaşayanlar
Sahipsiz olan memleketin batması haktır;
Sen sahip olursan bu vatan batmayacaktır.” [10]

Şair gəncləri birlik və həmrəyliyə çağırır, əsərlərində fikir ayrılıqlarının mübahisəyə, bir ixtilafa səbəb olduğunu söyləyir, düşmənçilik və kin-küdurət hissini alovlandırmağa qarşı çıxırdı. Mehmet Akif ölkədə yaşayan insanların dilini, dinini, məzhəbini və irqini təsvir edir, onların ayrı-seçkilik və irqçilik olmadan birlik və həmrəylik içində yaşamalı olması haqqında çıxışlar edirdi:

Cehennem olsa gelen, göğsümüzde söndürürüz.
Bu yol ki Hak yoludur, dönme bilmeyiz, yürürüz;
Düşer mi tek taşı sandın harim-i namusun,
Meğer ki harbe giden son nefer şehid olsun.
Şu karşımızdaki mahşer kudursa, çıldırrsa,

Denizler ordu, bulutlar donanma yağdırsa,
Bu altımızdaki yerden bütün yanardağlar
Taşıp da kaplasa afakı bir kızıl sarsa,
Değil mi cephemizin sinesinde iman bir;
Sevinme bir, acı bir, gaye aynı, vicdan bir;
Değil mi ortada bir sine çarpıyor, yılmaz,
Cihan yıkılsa emin ol bu cephe sarsılmaz! [10]

“Mehmet Akifin İslam ideali bir dünya nizamı olaraq, həyatın bütün sahələrinə nüfuz edir, ətrafda baş verənlərin heç birindən kənarda qalmır, əksinə, islam dini həm də bir əxlaq, bir dünyagörüşü olmaqla həyatın bütün sahələrinə sirayət edir, onu istiqamətləndirir. İslami inanclardan, ayələrdən alınan bir həyat tərzi insanın davranışında və baxışlarında bir yenilik yaradır” [2, s.146]. Mehmet Akifdə hakim olan “İslamçılıq” ideyasını izah edərkən onun dinə birbaşa münasibətindən və dövrün xüsusiyyətlərini ortaya çıxaran dinamikadan xəbərdar olmaq lazımdır. Onun yaradıcılığında, tərbiyə ilə bağlı fikirlərində əvvəlcə İslamçılıq düşüncəsi, daha sonra bu coğrafiyada türkçülük anlayışı və müstəqillik uğrunda mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalan türklərin düşündüyü fikirlər var. O, dini inanc və təsəvvüfi düşüncələrə böyük əhəmiyyət verirdi. Mehmet Akif Ersoy İslam haqqı ilə yaşamağa çalışan və hamını belə yaşamağa çağıran bir zahiddir.

Onun İslamçı görüşlərini görmək üçün “Kufə” şeirinə müraciət edək:

Beş-on gün oldu ki, mu'tada inkıyad ile ben
Sabahleyin çıkıvermiştim, evden erkenden.
Bizim mahalle de İstanbul'un kenarı demek:
Sokaklarında gezilmez ki yüzme bilmeyerek!
Adım başında derin bir buhayre dalgaları
Sular karardı mı, artık gelen gelir dayanır!
Bir elde olmalı kandil, bir elde iskandil,
Selametin yolu insan için bu, başka değil! [10]

Mehmet Akif Ersoy şeirlərində insan hüquqları mövzusunda böyük diqqət yetirmişdir. Müxtəlif obrazlar yaradaraq insanların hüquqlarını müdafiə etdi. Şairin gənc nəslə verdiyi suallar, sanki bir-bir, illər sonra qəbul edilmiş İnsan Haqları Bəyannaməsinin maddələrini ortaya qoyur. Məsələn, Bəyannamənin “Bütün insanlar ləyaqət və hüquqları baxımından azad və bərabər olaraq doğulur” maddəsinin məzmunu və təsdiqi “Xəstə” şeirində öz əksini tapmışdır:

Sanki atideki mevhum refahım giderek,
Onu çalkandığı hüsranslar, içinden çekecek!
Kardeşim kurduğun amali devirmekte ölüm;
Beni göm hurfe-i nisyana, ben artık öldüm!
Hangi bir derdim için ağlıyayım, bilmiyorum.

Döktüğüm yaşları çok görmeyiniz; mağdurum!
O kadar sa'y-i beliğin bu sefalet mi sonu?
Biri evvelce eğer söylemiş olsaydı bunu,
Çalışıp ömrümü çılgınca heba etmezdim,
Ben bu müstakbele mazimi feda etmezdim!
Merhamet bilmeyen insanlara bak, Yarabbi,
Koğuyorlar beni bir sail-i avere gibi! [9]

İslam dininə görə, ailənin ən vacib vəzifələrindən biri də kişi və qadınlar üçün bərabər hüquqların təmin edilməsi və aralarında mümkün vəzifələrin bölüşdürülməsidir. Mehmet Akifin fikirləri ailə təhsilinin mahiyyətinə söykənirdi. Onun fikrincə, anaya, qadına hörmət olan ailələrdə uşaqlar başqalarına qarşı mehribandırlar və dostluğa dəyər verirlər. Şairin ailə münasibətləri, qadınların ailədəki və cəmiyyətdəki yeri barədə düşüncələri “Kosa İmam” əsərində mükəmməl şəkildə ifadə edilmişdir.

Dinledin, gördün a oğlum. Ne bozuk terbiyemiz!
Ne yapıp yapmalı, insanlığı öğretmeliyiz.
Şu bizim halkı uyandırmadadır varsa felah;
Hangi bir millete baksan uyanık... Çünkü: Sabah!...
Karı dövmüş, boşamış... “Emr-i İlâhî” ne denir!
Bunların hepsi emîn ol ki cehâlettendir.
Bana sor memleketin hâlini ben söyleyeyim:
Bir imam çünkü, bilir evleri... Hâ bir de, hekim...
Mürteci', nah kafa, bizler... Kerem et; hâli düşün!
Bu cehâlet yürümez; asra bakın: Asr-ı ulûm!
Başlasın terbiyeniz, ailelerden oğlum.
Sade hürriyyəti i'lan ile bir şey çıkmaz;
Fikr-i hürriyyəti hazm ettiriniz halka biraz [8].

Zəhmətə çağırış, əməyə məhəbbət hissini aşılması Mehmet Akifin poetik sətrlərinin bəzəyi idi. O, zəhmətin vacibliyini vurğulayır, bələlardan qurtularaq yeni həyata qədəm qoymanın səbəblərindən birinin də çalışqanlığın və əməksevərliyin olduğunu göstərirdi. “Seyfi Baba” adlı şeirində şairin yaşlı bir insanın çalışqanlığı ilə bağlı fikirləri önə çıxır:

Ne işin var kiremitlerde a sersem desene!
İhtiyarlık mı nedir, şaşkınum oğlum bu sene,
Hadi aktarmayayım... Kim getirir ekmeğimi?
Oturup kör gibi, nâmerde el açmak iyi mi?
Kim kazanmazsa bu dünyada bir ekmek parası:
Dostunun yüz karası; düşmanın maskarası!...
Ortalık açmış, uyandım. Dedim, artık gideyim,

Önce amma şu Fakir âdemi memnun edeyim.
Bir de baktım ki: tek onluk bile yokmuş kesede;
Mühürüm boynunu bükmüş duruyormuş sade!
O zaman koptu içimden şu tehassür ebedî:
Ya hamiyetsiz olaydım, ya param olsa idi! [10]

Gənc nəslin mənəvi tərbiyəsində pis vərdislərə alışqanlıq, tənbellik, cahillik kimi mənfi xüsusiyyətlərin olmasını şair qəbul etmir və belə əməllərə qarşı çıxırdı. O, bir çox əsərləri vasitəsilə insanın aludə olduğu belə pisliklərin gətirdiyi rəzilliyi, mənəviyyatsızlığı tənqid edirdi. Məsələn, o, “Meyhanə” şeirində qumar alışqanlığını insanın həyatında sahib ola biləcəyi ən pis alışqanlıq kimi təqdim edir. Qumarbaz nəinki özünü, ailəsini də “yandırır”, ayaqları altına basıb keçir. Həmin faciəni o, belə ifadə edir:

Canım sıkıldı dün akşam, sokak sokak gezdim;
Sonunda bir yere saptım ki, önce bilmezdim.
Bitince bir sıra ev, sonra bir de virane,
Dikildi karşıma bir han kılıklı meyhane:
Basık tavanlı, karanlık, sefil bir dükkan;
İçinde bir masa, yahut civar tabutluktan
Atılma çok ölü görmüş acıklı bir tebeşir!
Yanında hurdası çıkmış bir eski püskü sedir.
Sakat, bacaksız on, on beş hasırlı iskemle,
Kırık dökük şişeler, bir de çinko tepsiyle,
Beş on kadeh, iki üç testi...Sonra tezgahlık” [10]

Mehmet Akif, ölkənin gələcəyinin uşaqlardan asılı olduğunu bildirir, uşaqların təhsil almalarına böyük diqqət verirdi. Uşaqlarına sahib çıxmaq vasitələrindən biri də onların tərbiyəsinə və təhsilinə diqqət yetirməkdir. Uşağın dünya və axirət səadətini təmin etmək onu dünyaya gətirən insanların xüsusi fikir verməli olduqları məsələdir. Mehmet Akif də valideynlərin övladlarının əllərindən tutaraq onları gələcəyə hazırlamağın ən vacib vəzifələrdən biri olduğunu diqqətə çatdırırdı. Bu məsələnin həllində təhsilin böyük rolu olduğunu önə çəkirdi.

“Fatih Cami” şeirində uşaq təhsili ilə bağlı şairin fikirləri çox maraqlıdır:

Sekiz yaşında kadardım. Babam gelir:
Bu gece, Sizinle camie gitsek çocuklar erkence.
Giderseniz gelin amma uslu durun;
Meramınız yaramazlıksa, işte ev, oturun!”
Deyip alırdı beraber benimle kardeşimi.
Namaza koyulunca, haliyle koyuverir peşimi,
Dalar giderdi. Ben artık kalınca azade,
Ne âşıkane koşardım hasırlar üstünde!

Hayal otuz sene evvelki hali pişimden
Geçirdi, başladım artık aynımda görmeye ben... [10]

Beləliklə, Mehmet Akif Ersoy Türk ədəbiyyatında əxlaq və fəzilət nümunəsi kimi tanınır. Onun əsərləri və xüsusilə, didaktik şeirləri gənc nəslin tərbiyə və inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Mehmet Akif Ersoyun yaradıcılığında milli güc, ədalət, gözəl və mühüm insani xüsusiyyətlərin təbliği geniş şəkildə işlənmiş və bu mövzunun gənc nəslin tərbiyəsində mühüm rolu olmuşdur. O, milli dəyərləri olmayan insanlara etibar etməmiş və gəncləri belələrindən uzaq durmağa səsləmişdir. Şairin yaradıcılığından aydın görünür ki, insan hüquqları qorunmalı və ədalət mexanizmi düzgün işləməlidir. İnanclar məcmuəsi olan əxlaq yaxşı bir həyatın əsasını təşkil etməli və onu müdafiə etməlidir. İstiqlala can atmaq və onu qazanmaq çox vacibdir. Çünki xoşbəxt bir həyat üçün azadlıq qorunmalıdır. Cəmiyyətin irəliləməsi üçün cəhalət və cahilliyin kökü kəsilməlidir.

Mehmet Akifə görə insanlar yaşamaq üçün mütləq çalışmalıdırlar. Çünki işləmədən heç bir şey yoxdur qazanıla bilməz. Uşaqların təhsil və tərbiyəsinə xüsusi fikir verilməlidir. Təhsil və düzgün tərbiyə sağlam gələcək üçün çox vacibdir. Elm və təhsilin cəmiyyətin gələcək inkişafı üçün rolu böyük olduğundan ona xüsusi diqqət artırılması lazımdır. İçki, qumar və narkotik kimi vasitələr həyatımızdan çıxarılmalıdır.

Bütün bu söylənilənlər Mehmet Akif Ersoy yaradıcılığında gənc nəslin mənəvi və vətəndaşlıq tərbiyəsi kitabının mühüm səhifələrini açmışdır. Həmin səhifələr bu gün də vərəqlənir və gələcək nəsillərin düzgün və cəmiyyətə, türkçülük ideyalarına, milli birliyə, tarixi ədalət, hüquq və islam əxlaqi ideyalarına uyğun şəkildə tərbiyə olunmasında mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat:

1. Qulyev E.H. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı: "CONATANT EMPARY", 2011.
2. Güder A.M. Mehmet Akif Ersoy yaradıcılığında əxlaqi prinsiplər// Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji Xəbərləri. 2013, №38, s.143-147.
3. Sadıxova,A. Mehmet Akif bir ictimai xadim kimi//Filologiya məsələləri. 2019, № 7, s.257-262.
4. Asım | Mehmet Akif Ersoy Araştırmaları-www.mehmetakifarastirmalari.com >
5. Çanakkale Şehitlerine Şiiri - Mehmet Akif Ersoy-Antoloji.Com.-www.antoloji.com > canakkale...
6. İstiklâl Marşımız və Mehmet Akif Ersoy: etkinlikleri el kitabı/ Edit.: Prof. Dr. Selahattin KAYMAKCI Doç. Dr. Adnan ALTUN və b. Ankara, 2020, 353 s.
7. İstiklâl marşı.-www.tccb.gov.tr > dosya > isti...
8. Kose Imam Şiiri - Mehmet Akif Ersoy - Antoloji.Com.- www.antoloji.com > hasta-2-siiri
9. Hasta Şiiri - Mehmet Akif Ersoy - Antoloji.Com.-www.antoloji.com > hasta-2-siiri
- 10.Safahat.-www. (<https://safahat.diyamet.gov.tr/>)

Summary

Moral and Civic Education of the Young Generation in Mehmet Akif Ersoy's Poetry

Mehmet Akif Ersoy is one of the liberty fighters and well-known master of words in the Turkish world. Mehmet Akif is the author of the Turkish National Anthem. As a "Poet of the Fatherland", "National Poet" he played an important role in educating the young generation. He widely promoted spiritual, religious, aesthetic, legal ideas and family upbringing also advocated preserving the national traditions in his poetry. The role of Mehmet Akif's creativity in the education of young people in the spirit of nationality is irreplaceable. He has been accepted as a great educator in the Turkish world.

Резюме

Нравственное и гражданское воспитание молодого поколения в творчестве Мехмета Акифа Эрсоя

Мехмет Акиф Эрсой - один из известных мастеров слова и борцов за свободу в тюркском мире. Мехмет Акиф, автор турецкого «Гимна независимости». Он, как «Поэт Отечества», «Народный поэт» сыграл важную роль в воспитании подрастающего поколения. В своем поэтическом творчестве он широко пропагандировал идеи духовного, религиозного, эстетического, правового и семейного воспитания, выступал за сохранение национальных традиций. Незаменима роль творчества Мехмета Акифа в воспитании молодежи в национальном духе. Он также является великим учителем в тюркском мире.

Rəyçi: dos. V.P. Başırov

PSIXOLOGİYA

Nübar Əhmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti

TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNSAN RESURSLARININ İDARƏ EDİLMƏSİNİN SOSIAL-PSIXOLOJİ TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *insan resursları, idarəetmə psixologiyası, psixoloji mühit, qarşılıqlı münasibətlər, emosional üzüntü*

Keywords: *human resources, management psychology, psychological environment, interactions, emotional distress*

Ключевые слова: *человеческие ресурсы, психология управления, психологическая среда, взаимодействия, эмоциональный дистресс*

Təhsil müəssisələrində insan resurslarının idarə edilməsinin sosial-psixoloji tədqiqi məsələlərini araşdırarkən müxtəlif xarakterli problemlərlə qarşılaşmalı oluruq. Burada ilk növbədə diqqəti cəlb edən sahələrdən biri dünya elmində müəssisə və təşkilatlarda idarəetmənin tənzimlənməsinin sosial-psixoloji problemləridir. Belə problemlər içərisində insan resursları ilə işləyən kadrların fəaliyyətini idarə etmək sahəsinə həsr olunmuş çoxsaylı tədqiqatlar daha çox aktualdır.

Məhz bunu nəzərə alaraq ilk növbədə idarəetmə ilə bağlı olan məşhur araşdırmaçıların (F.H.Fayol, Q.Emerson, F.Teylor və G.Ford, V.L.Frenc, C.H.Bele, J.R.Baum, E.A.Loske, M.F.Kets, C.Cozeq, E.A.Klimov və b.) əsərləri nəzərdən keçirilir. Bu tədqiqatlar içərisindən həmin sahə ilə bağlı olan nəticələr əsasında yeni bir tədqiqatın aparılması metodikasını qurmaq, bunun üçün yollar, vasitələr, metodlar seçmək mümkündür. Qeyd edilən tədqiqatlarda bizi maraqlandıran əsas problem təhsil müəssisələrində insan resurslarının idarə edilməsinin sosial-psixoloji məsələləridir.

Hələ 1841-ci ildə H.Fayol idarəetmə sahəsində bir çox məsələləri elmi nöqteyi-nəzərdən sistemləşdirmişdir [1, s.108]. Bu istiqamətdə E.A.Şeyn [2], Ş.T.Quliyeva [3] və b. apardıqları tədqiqatın nəticələrini də təhlil etmişik. Təhsilin idarə edilməsi sahəsində də kifayət qədər araşdırmalar aparılıb (R.R.Abutalıbov, S.M.Məmmədov, S.M.Quliyev, R.H.Cabbarov Ə.Kəlbəliyev və b.). Kollektivin sosial psixologiyası (A.V.Petrovski, V.V.Şpalinski), sosial müəssisələrdə kadrların idarə olunması (E.L.Erina), təşkilatın və kadrların fəaliyyətinin psixoloji müşayiəti

(Q.B.Morozov) kimi problemlərdən bəhs edən mənbələr əsasında tədqiqatın metodikasını işləyib hazırladıq.

Araşdırdığımız insan resurslarının idarə edilməsi problemini öyrənən tədqiqatçılar (A.E.Qordeyev, M.İ.Litvina, N.A.Qorelov, T.S.Kabaçenko, Y.M.Zabrodin, S.N.Moskvin və b.) bu sahədə aparılan işlərin ən mühüm sahələrini əhatə etməyə çalışıblar. Bununla bağlı olaraq A.M.İmranın “Menecment” [4], Y.Əliyevanın - “Menecmentin əsasları” [5] əsərləri bizə təhsil menecmentinin insan resursları ilə apardığı işlərin əsas istiqamətlərini aydınlaşdırdı. Xüsusilə, P.Y.Turçayevanın - “Müəssisənin insan resurslarının idarə edilməsi sistemində səmərəliliyin yüksəldilməsi mexanizmləri” [6], T.Y.Bazarovun - “Təşkilatda kadrların idarə edilməsinin sosial-psixoloji metodları və texnologiyaları” [7] işləri diqqəti cəlb edir.

Bu araşdırmalar bizə tədqiqatın aparılmasında hansı problemlərin daha aktual olduğunu aydınlaşdırdı. Bu problemləri ayırd edərək onun tədqiqatçıların nəzəri faktlarından müvafiq tədqiqat texnologiyasının qurulması üçün yararlandıq:

1) insan resurslarının idarə edilməsi (R.S.Lazarius, E.A.Şayn, G.Morqan, P.F.Druker, A.E.Qordeyev, M.İ.Litvina, T.M.Şukayeva, V.N.Fomin, N.N.Sulim, V.Fursova, Y.M.Zabrodin, E.A.Kostromina, Q.Larionov);

2) təhsil müəssisələrində psixoloji iqlim şəraitinin müəyyənləşdirilməsi (B.D.Parıgin, G.A.Vinogradova N.P.Anikeeva, V.B.Olşanski, A.M.İsayeva N.B.Çeldieva);

3) qruplarda qarşılıqlı münasibətlər (Ə.Ə.Əlizadə, H.Ə.Əlizadə, R.İ.Əliyev, T.Babayeva, M.Həsənova);

4) əməkdaşlarda emosional üzüntü vəziyyətinin təyin edilməsi (S.D.Yakuşeva, E.S.Palçevskaya, Q.B.Morozova, M.B.Kuimova).

5) müəssisələrin təşkili və fəaliyyətində insan resurslarının idarə edilməsi sahəsində psixoloji xidmətin rolu (R.İ.Əliyev, L.Ş.Əmrəhli, S.Ş.Nuriyev, D.R.İbrahimova və b.).

Təhsil müəssisələrində sosial-psixoloji tədqiqatın aparılması zərurəti olduğu qədər, bu sahədə lazım olan informasiyaların əldə edilməsi imkanları da kifayət qədərdir. Belə tədqiqat müəssisəni yenidən təşkil etmək, genişləndirmək və ya məhdudlaşdırmaq, fəaliyyət istiqamətini qismən dəyişdirmək məqsədi ilə aparılırsa, nəinki problemləri, həm də işçilərin bu barədə şəxsi rəylərini, mövqeyini, eləcə də üzləşə biləcəkləri çətinliklərə, innovativ dəyişmələrə münasibətlərini öyrənməyə də imkan yaradır.

Müəssisədə sosial-psixoloji tədqiqatlar onun fəaliyyəti ilə bağlı əməkdaşların tələb və təkliflərini öyrənmək məqsədi ilə də keçirilə bilər. Hesab edirik ki, bu daha mühüm yol olub demokratik idarəetmənin əsas şərtlərindən biridir. Əsas odur ki, tədqiqatın məqsədi açıq şəkildə elan olunsun, müəssisənin təşkil olunmasında iştirak edən bütün işçilər tərəfindən başa düşülsün, anlaşılıqlı qarşılıqsın. Belə də olur ki, sosial-psixoloji tədqiqat aparıldıqdan sonra qarşıya qoyulan suallara alınan cavablar qənaətbəxş olmasın. Buna səbəb tədqiqatın fərziyyəsinin düzgün qoyulmaması, əlverişli vasitələrlə əlverişli pedaqoji mühitdə aparılmaması, eləcə də tədqiqatçının qeyri-peşəkarlığı ola bilər. Belə hallarda qoyulan fərziyə öz

təsdiqini tapana qədər yeni yolların axtarılması lazım gəlir. Əsas odur ki, sonda müəssisədə mövcud olan insan resurslarının fəaliyyətində səmərəliliyi azaldan xarici və daxili amillər aşkar edilsin.

Bir məsələni də qeyd etməyi lazım bilir ki, hər bir müəssisə kadrlarla işləyən peşəkar psixoloqa sahib ola bilməsə də, mütəmadi olaraq digər peşəkar mütəxəssislərin xidmətlərindən istifadə etmək təcrübəsi də vardır. Bu yol hər bir, hətta kiçik bir təşkilat üçün də əlçatandır. Əsas odur ki, təşkilat rəhbərliyi sosial-psixoloji tədqiqatlar nəticəsində əldə olunan məlumatları qəbul etməyə, bu zəmində müsbət dəyişikliklərə səy göstərməyə hazır olsun.

Təhsil müəssisələrinin təşkilati strukturuna əsaslanaraq bu quruma müvafiq olaraq müəssisənin fəaliyyətində insan resurslarının idarə edilməsi işinin bir neçə istiqamətdə aparılmasını planlaşdırmaq olar. Bunları bölmələr üzrə aşağıdakı kimi təsvir edə bilərik.

I bölmə: Müəssisə rəhbərlərinin funksiyaları (Direktor, Tədris işləri üzrə direktor müavini, Sosial məsələlər və ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə direktor müavini, Tərbiyə işləri üzrə direktor müavini):

- işçilər üçün gözlənilən (ideal) mühitlə müqayisədə, heç olmazsa, ən əlverişli sosial-psixoloji mühit formalaşdırmaq;
- müəssisədə idarəetmə fəaliyyətinin keyfiyyətini və səmərəliliyini qorumaq;
- menecerin idarəetmə tərzini, xüsusən direktiv, kollegial və liberal metodların tətbiqində əldə etdiyi nəticələri təhlil etmək;
- menecerin fəaliyyətində mövcud problemlərin həllində üstünlük əldə etməsi, yaxın gələcəkdəki vəzifələri və ya strateji planların həllini düşünmə qabiliyyətini izləmək, təhlil etmək, istiqamətləndirmək;
- tabeliyində olan kollektivdə vəzifələrin yerinə yetirilməsi və sosial-psixoloji problemlərin həllinə istiqamətlənmə səviyyəsinin üstünlük təşkil edən tərəflərini təhlil etmək, bu üstün cəhətlərin müəssisənin üstün tərəfləri ilə əlaqələndirilməsi;
- tabe və rəhbər işçilərin sosial-psixoloji vəziyyətinin, psixoloji resurslarının təyini;
- kollektivlərdə qeyri-rəsmi liderlərin və qeyri-rəsmi referent qrupların olması mümkünlüyünü nəzərə almaq;

II bölmə: Təhsil menecerlərinin funksiyaları (şöbə müdirləri):

- komandada əlverişli sosial-psixoloji iqlim yaratmaq;
- kollektivin üzvlərini ümumi işə, eləcə də həmkarları ilə səmərəli qarşılıqlı münasibətə yönəltmək, onların birgəfəaliyyətinə nəzarət etmək;
- müəssisənin ayrı-ayrı struktur bölmələrinin komandalarının qrup birliyini təmin etmək;
- qrup rəhbərlərinin öz tabeliyində olanlarla münasibətlərini nəzarətdə saxlamaq;
- işçinin bütövlükdə təşkilata və rəhbərlərinə etimadının, sədaqətinin ümumi səviyyəsini müəyyənləşdirmək;
- tapşırıqların yerinə yetirilməsi prosesində meydana çıxan əsas ləngidici və yayındırıcı amilləri müəyyənləşdirmək;

- idarəetmə keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsi yolu ilə işçilər arasında idarəedici vəzifələrə namizədlər hazırlamaq;

- personalın peşə fəaliyyətinin məzmunu və nəticələri, iş şəraiti, peşə hazırlığının səviyyəsi və keyfiyyəti barədə sistem məlumatlar hazırlayaraq rəhbərliklə müzakirə etmək.

III bölmə: şöbələr üzrə icraçı mütəxəssislərin, o cümlədən tələbə-gənclər təşkilatlarının (metodistlərin və tyyutorlar) funksiyaları:

- şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq münaqişəli vəziyyətlərdə qarşılıqlı əlaqə və rol davranışı nizamlamaq;

- münaqişənin dərəcəsinə və mövcud qarşudurmanın dərinliyinə uyğun olaraq işçilər haqqında qərarlar vermək, bu barədə yuxarı instansiyalara təqdimatlar etmək;

- tələbə qruplarında tələbələrin sosiometrik statuslarını öyrənmək, birgə fəaliyyəti təşkil etmək;

- qrupda yaranan problemlərin həlli bacarıqlarına sahib olmaq, asudə vaxtını səmərəli təşkil etmək üçün yollar göstərmək;

- qrupda olan simpatiya-antipatiya əsasında tələbələr arasında səlahiyyətləri paylaşdırmaq.

IV bölmə: Pedaqoji personalın (professor-müəllim heyəti) funksiyaları:

- özünün həyati məqsədlərini işlədiyi müəssisənin ümumi məqsədləri ilə uzlaşdırmaq;

- fəaliyyət motivlərini inkişaf etdirmək;

- tutduğu vəzifəyə uyğun olan imkanlarını, fərdi potensialını reallaşdırmaq;

- həvəsləndirici təsirlərə münasibətini ifadə etmək, səmərəli nəticələrə nail olmaqdan ötrü söylərini ümumi işə yönəlmək;

- qrupdakı və yeni qəbul olunan işçilərə uyğunlaşmaq;

- özünün "emosional üzüntü" səviyyəsini müəyyənləşdirmək, lazım gələrsə, bu barədə birbaşa tabe olduğu rəhbərdən dəstək istəmək;

- təşkilatın və ya onun struktur bölmələrinin səmərəliliyinin aşağı düşməsinə səbəb olan əsas problemlər və amillərlə bağlı fikirlərini tabe olduğu rəhbərə bildirmək;

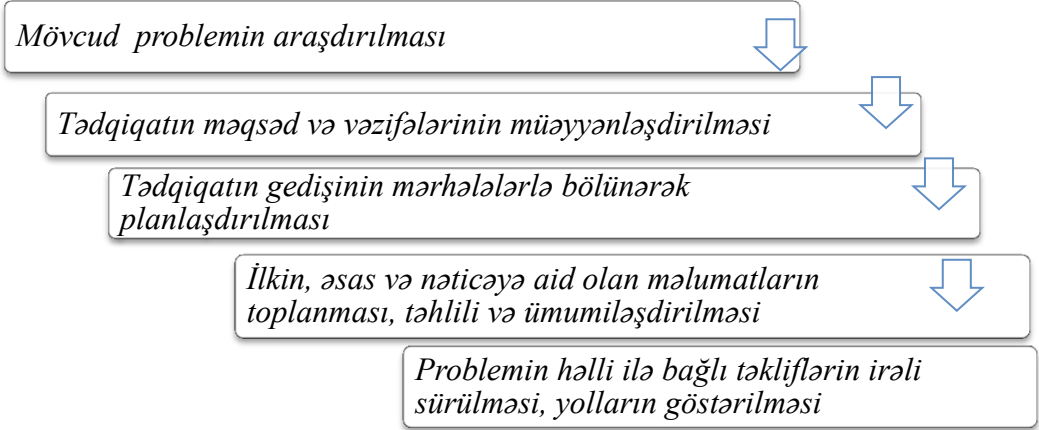
- iş yerində psixoloji iqlimə mənfi təsir edə biləcək hallara yol verməmək;

- münaqişə yaratmamaq.

Müəssisədə yuxarıda göstərilən personalda psixoloji resursları aşkar edərək onların fəaliyyətini idarə etmək üçün sosial-psixoloji alqoritm qurulur. Belə tədqiqatları planlaşdırarkən və apararkən onların aydın alqoritmədə təsviri vacibdir (şəkil 1).

Müəssisələrdə aparılan sosial-psixoloji tədqiqatların algoritmi

Şəkil 1.

Hər bir müəssisə özünün daxili quruluşuna, rəhbər, menecer və personal arasındakı münasibətlərə, daxili mədəniyyətin xüsusiyyətlərinə görə unikaldır. Ona görə təhsil müəssisələrində insan resurslarının nizamlanmasında, əməkdaşların fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasında əsas amil onların peşəkar hazırlığının kifayət qədər yüksək səviyyədə olmasıdır. Təbii haldır ki, bəzi işçilərdə idarəetməyə inamın aşağı səviyyədə olması, digərlərində əmək haqqının səviyyəindən narazılıq, başqalarında karyerasını davam etdirmək və ya peşədə inkişaf etmək perspektivlərinin olmaması da onun fəaliyyət motivini zəiflədə bilər, lakin bütün bu hallarda işçinin davranışının xarici təzahürləri təxminən eyni görünür: motivasiyanın zəifləməsi, peşəyə uyğunlaşmaqda çətinliklər, münasibətlərdə gərginlik, münəqişəlilik, emosional üzüntü vəziyyəti, iş rejimini bilərəkdən pozmaq (işə gecikmək, işdən vaxtından əvvəl çıxmaq, tabe olduğu kadrların tapşırıqlarını yerinə yetirməmək və s.), müəssisədə müsbət psixoloji iqlimə neqativ təsir göstərmək. Bu isə, əlbəttə ki, işə marağı azaldır, rəhbərliklə qarşılıqlı münasibətlərdə narazılığı artırır, nəhayət münasibətləri pozur. Belə hallarda personalın işdən çıxması və ya çıxarılması, kadr dəyişikliyi qaçılmaz olur.

Göründüyü kimi, sosial-psixoloji tədqiqatların aparılması ilə müəssisədə insan resurslarının idarə edilməsinin bəzi problemlərini həll etmək mümkündür. Tədqiqata başlamaq üçün müəssisədə mövcud olan problemi və ya problemlərin bir hissəsini aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Bu mərhələdə araşdırmaya olan ehtiyacla bağlı müvafiq qərar qəbul edilir. Əsasən müəssisənin ayrı-ayrı struktur bölmələrində və ya bütövlükdə idarəetmə fəaliyyətinin keyfiyyətini, səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün tədqiqat aparılır, bundan sonra müxtəlif səviyyələrdə idarəetmə bacarıqlarının, peşə səriştələrinin artırılması üçün proqram hazırlanaraq tətbiq edilir. İnsan şəxsiyyətinə demokratik yanaşmanın aktualıq kəsb etdiyi müasir dövrdə insan resurslarının idarə edilməsinə bu tələblərlə yanaşmaq vacibdir və hesab edirik ki, hər bir təşkilatın rəhbərliyi bu zərurəti nəzərə almalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Fayol F.H. Administration industrielle et générale. Paris: Dunod et Pinat, 1917, 174 p.
2. Shein E.A. Organizational psychology. New York.: Prentice-Hall, 1965, 291 p.
3. Quliyeva Ş.T. İdarəetmə psixologiyası və sosiologiyası. Bakı: İqtisad Universiteti, 2018, 222 s.
4. İmran A.M. Menecment. Bakı: Nurlan, 2007, 268 s.
5. Əliyeva Y. Menecmentin əsasları. Bakı: Kooperasiya, 2012, 264 s.
6. Турчаева Р.Ю. Механизмы повышения эффективности системы управления человеческими ресурсами на предприятии // дисс. канд. эконом. наук. Пенза: Пензенский ГУ, 2005, 165 с.
7. Базаров Т.Ю. Социально-психологические методы и технологии управления персоналом организации//дисс...докт. психол. наук. М.: МГУ, 1999, 369 с.
8. http://ictis.sfedu.ru/ssas/SSAS_2017.pdf // VIII Всероссийская научная конференция «Системный синтез и прикладная синергетика»: сборник научных трудов. Ростов-на-Дону; Таганрог: Издательство Южного федерального университета, 2017? 444 с.
9. <https://nsportal.ru/shkola/psikhologiya/library/2012/05/11/test-na-konfliktnost-knoblokh-falkonett> // Рогозина И.Г. Тест на конфликтность Кноблех-Фальконетт.
10. https://zavpk.edu.yar.ru/sluzhba_mediatsii/trening_effektivnoe_upravlenie
11. <https://mektebushesi.az/2016/10/09/pedaqoji-kolleci-haqqinda>
12. <https://adpu.edu.az/az/universitet/hazhzh/t-kilat-strukturumuz>

Summary

Socio-Psychological Research of Human Resource Management in Educational Institutions

The article focuses on human resource management in educational institutions. It is shown that this process is regulated in each enterprise in accordance with its structure. Depending on their subordination, each manager is responsible for properly regulating the activities of the personnel he/she manages. These issues are reflected in his professional functions. This problem is becoming increasingly important, especially in modern times in the management of educational institutions. Taking this into account, the heads of educational institutions should pay attention to the management of psychological resources of personnel.

Резюме

Социально-психологическое исследование управления человеческими ресурсами в образовательных учреждениях

Статья посвящена управлению человеческими ресурсами в образовательных учреждениях. Показано, что этот процесс регулируется на каждом предприятии в соответствии с его структурой. В зависимости от подчиненности каждый руководитель отвечает за надлежащее регулирование деятельности персонала, которым он управляет. Эти вопросы отражены в его профессиональных функциях. Данная проблема становится все более актуальной, особенно в наше время в управлении образовательными учреждениями. Учитывая это, руководителям образовательных учреждений следует обратить внимание на управление психологическими ресурсами персонала.

Rəyçi: dos. Ş.R. Babayeva

Сабина Будагова
Бакинский Государственный Университет

ПРОБЛЕМА ОСНОВНЫХ ПОДХОДОВ К РАЗРЕШЕНИЮ КОНФЛИКТОВ МЕЖДУ ИНДИВИДАМИ

Açar sözləri: *fərdlərarası münaqişə, empatiya, narrativ, münaqişələrin həlli*

Keywords: *interpersonal conflict, empathy, narrative, conflict resolution*

Ключевые слова: *межличностный конфликт, эмпатия, нарратив, урегулирование конфликтов*

Введение

Конфликты являются неотъемлемой и важной частью человеческой жизни на всех уровнях взаимодействия. Они происходят постоянно и непрерывно, поскольку наличие у людей разногласий по поводу целей, интересов, ценностей и / или убеждений неизбежно. Двигаясь от микро- к макроуровню можно выделить существование межличностных конфликтов, внутригрупповых, межгрупповых, между организациями, внутри общества и межэтнических, а также международных конфликтов и даже между цивилизациями. Конфликты определяются как ситуации, в которых две или более стороны считают, что их цели и/либо интересы находятся в прямом противоречии друг с другом, и решают действовать на основе этого восприятия. Это определение предлагает два условия возникновения конфликта: выявление противоречия и решение действовать на основе этого противоречия [7, с.1-38].

Ученые соглашаются, что термин «конфликт» является синонимом индивидуальных (групповых) разногласий, споров, ссор, физических драк и конфронтации [17, с.15-22]. Хотя конфликт мешает достижению целей, его последствия могут быть полезными, если он принесет помощь в виде нового понимания конфликтной ситуации для групп и индивидов. В связи с этим С. Динсюрек, К.Елиз и М.Бейдоглуи А.Г.Вайтхака утверждали, что конфликт имеет положительные аспекты: он помогает людям познать себя, повышает их осведомленность о характеристиках других, увеличивает энергию и мотивацию для решения проблем, делая жизнь более интересной и помогает решать небольшие проблемы, которые могут перерасти в большие проблемы [13, с.1205-1214]. Ряд других ученых, с другой стороны, заявили, что конфликты являются нормальным сегментом повседневной жизни; тем не менее, он считается негативным, когда вызывает разногласия, стресс, социальный хаос, разрушение и насилие между группами [8, с.27-39].

Основной акцент в нашей статье будет направлен на освещение проблематики разрешения конфликтов между индивидами. Для начала нам необходимо дать определение межличностного конфликта. Так, межлич-

ностный конфликт – это столкновения, противоречия и разногласия между людьми на основе столкновения противоположно направленных мотивов. Межличностный конфликт является самым распространенным среди видов конфликтов и в конечном счете все другие виды конфликтов сводятся именно к нему.

Межличностные конфликты, как и любые другие обладают рядом специфических характеристик:

1. Противоборство людей, на основе личностных мотивов происходит непосредственно, здесь и сейчас.

2. В ходе межличностного конфликта происходит влияние всего спектра причин от частных к общим.

3. Межличностный конфликт является своеобразной проверкой индивидуально-психологических особенностей субъектов взаимодействия (интеллекта, способностей, темпераменты и воли).

4. Межличностный конфликт охватывает почти все сферы взаимодействия между людьми и является эмоционально заряженным.

5. Межличностные конфликты затрагивают отношения и с другими, а не только между двумя конфликтующими сторонами [6, с.117].

Каждый конфликт возникает из-за множества факторов. Индивидуальные различия в целях, ожиданиях, ценностях, предлагаемых направлениях действий и предложениях о том, как лучше всего справиться с ситуацией, в связи с чем конфликты становятся неизбежны [9, с.400-407].

Динамика конфликта

Каждый конфликт, являясь социально-психологическим явлением, рассматривается как процесс либо структура, протекающая во времени. Исходя из этого убеждения, конфликт должен обладать определенной динамикой, а точнее говоря, содержать в себе стадии возникновения, протекания и завершения. А.Я.Анцупов и А.И.Шипилов в динамике конфликта выделяют следующие периоды, которые в свою очередь характеризуются определенными этапами [1, с.263-279]:

1. Латентный период (пред-конфликт):

а) Возникновение объективной проблемной ситуации – между субъектами возникает противоречие, которое еще неосознанно;

б) Осознание объективной проблемной ситуации субъектами взаимодействия – возникновение понимания необходимости разрешения возникшего противоречия;

в) Попытки сторон разрешить объективную проблемную ситуацию неконфликтными способами – попытка хотя бы одной из сторон решить проблему такими способами, как убеждение, разъяснение, просьбы, информирование противостоящей стороны;

г) Возникновение пред-конфликтной ситуации – возникает ощущение непосредственной угрозы.

2. Открытый период (собственно конфликт):

а) Инцидент – первое столкновение сторон и попытка с помощью силы решить проблему в свою пользу;

б) Эскалация конфликта – резкая интенсификация борьбы оппонентов;

в) Сбалансированное противодействие – при том, что интенсивность борьбы снижается, стороны продолжают противодействовать, также они осознают, что продолжение конфликта силовыми методами безрезультатно, но действия по достижению согласия еще не предпринимаются;

г) Завершение конфликта - происходит переход к поиску решения проблемы и прекращению конфликта в форме завершения разрешения, урегулирования, затухания, устранения или перерастания в другой конфликт.

3. Латентный период (постконфликтная ситуация):

а) Частичная нормализация отношений оппонентов;

б) Полная нормализация их отношений.

Знание динамики конфликта позволяет говорить о разработке эффективной программы по урегулированию конфликта как самими участниками конфликта, так и сторонними силами, которые могут быть включены в данный процесс. При этом главной предпосылкой прекращения конфликта является устранение объективных причин, породивших конфликтную ситуацию. По мнению Н.И.Леонова, чтобы урегулировать и разрешить конфликт, ученые считают необходимым выяснить условия [5, с.66-67]:

1. Необходимые для разрешения, институционализации, регулирования конфликта;

2. Создающие возможность урегулирования конфликта самими сторонами;

3. Способствующие кооперативному либо конкурентному разрешению конфликта.

Способы урегулирования конфликта

Наблюдение за серьезными, жестокими и насильственными конфликтами показывает, что намного легче мобилизовать членов общества для участия в них, чем убедить их встать на путь миротворчества. Члены общества могут быть мобилизованы с большим энтузиазмом для поддержки даже жестоких конфликтов, в которых гибнут многие люди, в считанные дни; но требуются годы, чтобы убедить их прекратить кровопролитие и страдания, чтобы урегулировать конфликт путем переговоров, требующих компромиссов [7, с.1-38].

В случае невозможности предотвращения межличностного конфликта, как и, впрочем, любого другого, необходимо довести его до стадии завершения и урегулирования. Не во всех случаях можно говорить о синонимичности данных понятий, ибо часто завершение конфликта предполагает его остановку по различным причинам, тогда как урегулирование требует включения положительного действия для его разрешения. Именно поэтому,

эффективное разрешение или управление конфликтом требует реализации стратегий, способствующих сотрудничеству.

Есть основополагающие принципы, которые подчеркивают любое успешное разрешение конфликтов. Обе стороны должны рассматривать свой конфликт как проблему, которую нужно решать взаимно, чтобы обе стороны чувствовали себя победителями или, по крайней мере, нашли решение, приемлемое для обеих. Каждый человек должен активно участвовать в решении и прилагать усилия и стремиться найти ответы, которые будут как можно более справедливыми для обоих. Мы можем настолько увлечься своими непосредственными интересами, что разрушим наши отношения. Если мы игнорируем или преуменьшаем позицию другого человека, если для победы используются страх и сила или если мы всегда должны добиваться своего, другой человек почувствует себя обиженным, и отношения могут быть повреждены. Согласно ряду ученых, проблемы с другими людьми могут быть результатом неэффективных подходов к конфликту. Они постулируют, что к примеру подходы к решению межличностных проблем для подростков являются пассивными, агрессивными, напористыми. Также многие теоретики утверждали, что стороны могут реагировать на конфликт по двумерной схеме; это забота о собственных результатах и забота о результатах другой стороны [16, с.46-51].

Как правило, урегулирование конфликта – это приведение конфликтного взаимодействия в позицию примирения путем участия посредников, переговоров либо арбитражного вмешательства. Урегулирование возможно в ситуации, если стороны приходят к убеждению, что достижение удовлетворяющих их договоренностей гораздо выгоднее продолжения конфликта [2, с.99].

В современной практике урегулирования конфликтов существует множество различных подходов к данному вопросу. По этой причине, остановимся более подробно на некоторых из них.

К.Левин совершил первые попытки организации практической работы по предотвращению и разрешению социальных конфликтов. Он обозначил свою идею как парадигму активного исследования, которая характеризовалась нижеприведенными чертами:

- а) циклический процесс планирования, оценки и действия;
- б) пролонгированная обратная связь результатов исследования с вовлеченными сторонами;
- в) кооперация практиков, исследователей и клиентов через весь процесс;
- г) приложение принципов, управляющих социальной жизнью;
- д) принятие во внимание различий в ценностных системах и структурах власти всех вовлеченных сторон;
- е) одновременное порождение нового знания и использование активного исследования для решения проблем [3, с.328].

Конфликт может возникать как в контексте сотрудничества, так и в контексте конкуренции, а также в контекстах со «смешанными мотивами», которые характеризуются сочетанием конкурентных и кооперативных характеристик. К сожалению, не во всех конфликтах совпадают интересы. Сложные и деструктивные конфликты обычно возникают, когда интересы и результаты несовместимы или отрицательно коррелированы, и стороны воспринимают их как таковые. Один из эффективных способов разрешения конфликтов такого рода - переформулировать ситуацию так, чтобы она была отмечена скорее совместимыми, чем несовместимыми интересами [11, с.390-391].

Т.Коэн и С.Инско обсудили три стратегии разрешения конфликтов, которые особенно эффективны для развития сотрудничества между конфликтующими сторонами: ориентированное на будущее мышление, сочувствие и независимое лидерство [12, с.87-93]. Поощрение к рассмотрению будущих последствий конкурентного поведения увеличивает сотрудничество. Простая стратегия стимулирования мышления, ориентированного на будущее, состоит в том, чтобы попросить каждую сторону подумать, как их собственные конкурентные действия могут повлиять на будущие действия другой стороны. Мышление, ориентированное на будущее, также можно продвигать, используя стратегию «око за око» для взаимодействия с противниками и делая очевидным то, что будет несколько взаимодействий с другой стороной, а не только одно. Мышление, ориентированное на будущее, эффективно уменьшает конфликты, поскольку заставляет членов группы осознать, что долгосрочные издержки конкуренции часто намного превышают любые краткосрочные выгоды. Понимание этого имеет тенденцию уменьшать недоверие к другой стороне, а сотрудничество способствует снижению недоверия.

Воспитание чувства эмпатии - еще одна потенциальная стратегия разрешения конфликтов [12, с.87-93]. Люди, которые сочувствуют другим людям, с меньшей вероятностью будут вести себя по отношению к ним агрессивно и с большей вероятностью будут вести себя просоциально. Хотя иногда сложно вызвать эмпатию к противоборствующим группам, она может помочь уменьшить конфликт. Один из способов вызвать сочувствие к противоборствующим группам – это межгрупповой контакт. Исследования межгрупповых контактов между протестантами и католиками в Северной Ирландии и тамилами и сингалами в Шри-Ланке показали, что сочувствие, порожаемое межгрупповым контактом, может способствовать установлению позитивных отношений между группами с давней историей конфликтов.

Исследования показывают, что сильные лидеры могут способствовать примирению. Однако лидерам, желающим укрепить межгрупповое сотрудничество, необходимо предоставить некоторую независимость от своих избирателей, чтобы у них была свобода сотрудничать с теми, против кого их более радикальная база могла бы предпочесть конкурировать. Конечно, не

всех лидеров убедят действовать сообща, добиваясь независимости. Снижение ответственности позволяет менее этичным лидерам преследовать свои эгоистичные цели. Но если лидер группы является моральным или этичным человеком, определенная степень независимости, вероятно, будет весьма полезна для заключения соглашений о сотрудничестве с другими группами.

Эффективное общение между людьми обеспечивает основу для предотвращения и разрешения конфликтов в дружеской и неформальной обстановке. Многие ученые утверждали, что управление конфликтами и разработка эффективных механизмов разрешения конфликтов способствует развитию ценностей, отношений и знаний между отдельными людьми и организациями. Следовательно, навыки управления конфликтами являются фундаментальным аспектом эффективности лидерства во многих организациях. Для целей данного исследования было принято определение О. Олу и О.Абоседе [17, с.23–38]. Это говорит о том, что управление конфликтами – это процесс координации всех ресурсов посредством процессов планирования, организации, ведения и контроля межличностных конфликтов для достижения целей организаций. Подразумевается, что управление конфликтом должно подразумевать переход от деструктивного к конструктивному способу взаимодействия.

Р.Дарендорф выделил следующую последовательность основных форм урегулирования конфликтов [4, с.146-147]:

1. Переговоры – создание органа, в котором конфликтующие стороны регулярно встречаются с целью ведения переговоров по связанным с конфликтом острым темам, и для принятия решений соответствующими обстоятельствам установленными способами. Однако часто переговоры остаются безрезультатными. В данной ситуации рекомендуется привлечение не участвующей в конфликте «третьей стороны».

2. Посредничество является наиболее мягкой формой участия третьей стороны, то есть соглашение сторон выслушивать и рассмотреть предложения посредника. Посредничество часто оказывается наиболее эффективным инструментом урегулирования конфликтов.

3. Иногда необходимо сделать шаг к арбитражу, т.е. обращение к третьей стороне, исполнение решения, которой является обязательным.

4. Если для участников обязательно и обращение к третьей стороне, и принятие ее решения, обязательный арбитраж находится на границе между подавлением конфликта и урегулированием.

В современном обществе наиболее эффективным способом урегулирования межличностных конфликтов нам видится посредничество – медиаторство, медиация на основе нарративного подхода. За последние десятилетия данная практика получила широкое распространение на официальном уровне.

Нарративное опосредование конфликта

Основополагающая возможность медиаторства базируется на признании факта позитивного влияния присутствия третьей нейтральной стороны на эффективность проведения переговоров в случае межличностного конфликта. Медиаторство делает более активными участников в процессе разрешения конфликта. Так, присутствие третьей стороны ведет к снижению конфронтации и усилению сотрудничества. Основа медиации на основе нарративного вмешательства была заложена в 80-ые годы прошлого столетия М. Уайтом и Д. Эпсоном в Австралии.

Одно из значений нарративной структуры конфликта состоит в том, что конфликтные рамки формируются в процессе повествования. Поскольку конфликты очень важны и доставляют беспокойство сторонам, они особенно мотивируют на рассказывание историй либо в скрытой репетиции диалога, либо в фактическом обмене историей с другими. По мере того, как люди пересказывают историю, нарратив, вероятно, будет преобразован, поскольку он редактируется так, чтобы соответствовать требованиям «хорошей истории». То есть одни элементы могут быть опущены, а другие приукрашены, что делает историю более правдоподобной, лаконичной, связной и драматичной. Поскольку каждая сторона в споре, вероятно, будет приукрашивать и опускать детали таким образом, чтобы способствовать их собственному представлению, можно ожидать, что отдельное повествование преувеличивает начальные различия в рамках конфликта. Действительно, когда людям было поручено рассказывать историю проступка с точки зрения преступника или жертвы, люди, как правило, предоставляли односторонние рассказы, которые становились еще более очевидными после повторного рассказа истории. Р. Вайс приводит яркий пример бывших супругов, которые при раздельном интервью рассказали совершенно несвязанные истории о событиях, приведших к их разводу. Рассказывание историй также трансформирует рамки конфликта за счет «закрытия» нарратива - способа, которым истории закрывают альтернативные объяснения. В контексте посредничества в разводе нарративы конфликта представляют собой интегрированную «теорию ответственности», включающую сюжет, роли персонажей и моральные принципы. Так как вызов любых из этих положений является потенциально дестабилизирующим нарратив в целом, люди участвуют в дискурсивной работе, чтобы закрыть альтернативные интерпретации, например, разработать сюжет для учета спорного события. Ученные предполагают, что большая часть этой стабилизации происходит перед сеансом медиации, когда супруги репетируют историю с другими. В результате обычно усиливаются антагонистические рамки, в которых положительная позиция каждой стороны (как «жертва») зависит от отрицательной позиции другой (как «жертвы»). Таким образом, медиация может потребовать отмены дискурсивной работы участников, чтобы открыть нарративы для альтер-

нативных интерпретаций, которые позволяют занять положительную позицию по отношению к другому.

Следовательно, по мере эскалации конфликта становится все более вероятным, что спорящие стороны будут вести спор о принципиально разных вещах. Несовпадающие фреймы, в свою очередь, способствуют фрагментарному обсуждению, в котором каждый оратор, как правило, не имеет отношения к делу и невнятно воспринимает переживания, высказанные другим.

Согласование смысла имеет тенденцию быть особенно проблематичным в контексте межличностного конфликта, возможно, даже уникальным. Кроме того, влияние сообщений опосредуется спорным осмыслением, которое может происходить на неравных условиях. Эти характеристики конфликта должны привлекать внимание исследователей коммуникации. Более того, нужна не параллельная словесность о познании и поведении или дискурсе против осмысления, а, скорее, комплексный подход к выполняемым действиям и обрамлению процессов, посредством которых действия конструируются, воспроизводятся или трансформируются [10, с.273-289].

Заключение

Нарративный подход применяется в различных сферах современного психологического исследования. Однако в контексте психологии урегулирования межличностных конфликтов, данный подход является малоизученным. Основываясь на вышеприведенный анализ литературы, данный подход видится нам наиболее валидным. Также мы предполагаем, что одним из механизмов, имплицитно (неосознанно) влияющим на урегулирования конфликта между индивидами, является «эмпатия», как способность понимать точку зрения другого человека, так что один опосредованно разделяет чувства, восприятие и мысли другого человека [15, с.180].

Литература:

1. Анцупов А. Я., Шипилов А.И. Конфликтология. ЮНИТИ, Москва, 2000, стр. 263-279.
2. Ворожейкин И.Е., Кибанов А.Я., Захаров Д.К. Конфликтология: Учебник, ИНФРА-М, Москва, 2004, стр.99.
3. Гришина Н.В. Психология конфликта. 2-е изд. — СПб: Питер, 2008, стр. 328.
4. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта//Социологические исследования № 5, Мюнхен, 1994, стр.142–147.
5. Леонов Н.И. Конфликтология, 2-е изд., испр. и доп., Издательство Московского психолого-социального института Москва; Издательство НПО «МОДЭК», Воронеж:, 2006, стр.66-67.
6. Цветков В.Л. Психология конфликта. От теории к практике, ЮНИТИ-ДАНА, Москва, 2013, стр.117.

7. Bar-Tal D. Intergroup Conflicts and their Resolution: A Social Psychological Perspective Introduction: Conflicts and Social Psychology. Publisher: Psychology Press, 2011, p.1-38.
8. Bazezew A., Neka M. Interpersonal Conflicts and Styles of Managing Conflicts among Students at Bahir Dar University, Ethiopia, Journal of Student Affairs in Africa, Vol. 5, 2017, p.27-39.
9. BeheshtifarMalikeh, Zare E. Interpersonal Conflict: A Substantial Factor to Organizational Failure, International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences, Vol. 3, No. 5, 2013, p.400-407.
10. Berger C., Roloff M., Roskos-Ewoldsen D. R. Handbook of Communication Science Edition: 2nd ed., Publisher: Thousand Oaks, CA: Sage, 2010, p.273-289.
11. Cohen, T. R. Conflict Resolution. In I. B. Weiner & W. E. Craighead (Eds.), The Corsini Encyclopedia of Psychology, 4th edition, Vol. 1, 2010, p.390-391. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc. Available at: <http://dx.doi.org/10.1002/9780470479216.corpsy0219>.
12. Cohen T. R., & Insko C. A. War and peace: Possible Approaches to Reducing Intergroup Conflict. Perspectives on Psychological Science, 3, 2008, p.87-93.
13. Dincyürek S., Yeliz K. & Beidoglu M. Determining the Conflict Resolution Strategies of University Students. Procedia Social and Behavioral Sciences, 2009, p.1205–1214. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2009.01.217>.
14. Garagozov R. Implicit measure of attitude change via narrative intervention in the Karabakh conflict? Pathways toward terrorism and genocide, Volume 6, 2013, p.98-109.
15. Matsumoto D. The Cambridge Dictionary of Psychology, United States of America by Cambridge University Press, New York, 2009, p.180.
16. Obi Joy Sylvia C., Obineli Amaka S. (Rev. Sr. Dr.) Psychological Strategies for Resolving Interpersonal Conflicts among Administrators in Tertiary Institutions: A Case of Nnamdi Azikiwe University Awka, Nigeria, Journal of Education and Practice, Vol.6, No.26, 2015, p.46-51.
17. Olu O. & Abosede, O. Conflict Management in Secondary Schools in Osun State, Nigeria. Nordic Journal of African Studies, 2003, 23–38.
18. Salleh M. & Adulpakdee, A. Causes of Conflict and Effective Methods of Conflict Management at Islamic Secondary Schools in Yala, Thailand. International Interdisciplinary Journal of Education, 2012, p.15–22.

Xülasə

Şəxslər arasında münaqişələrin həll edilməsinə əsas yanaşma problemi

Müasir cəmiyyətdə münaqişəli münasibətlər sahəsində intensiv elmi araşdırmalar aparılır. Münaqişələr həyatın bütün aspektlərində insan təfəkkürünün ayrılmaz hissəsidir. Evdə, iş yerində, və ya televiziya xəbərləri izlədiyimiz zaman belə münaqişənin yaranmasından qaçmaq mümkün deyil. Digər münaqişələrdən daha geniş yayılan münaqişə fərdlərarası münaqişələrdir. Hər bir münaqişə üç mərhələdən – münaqişələrdən əvvəlki situasiya, açıq münaqişə və münaqişədən sonrakı situasiya mərhələsindən keçir. Münaqişənin dinamikasını öyrənməklə münaqişənin həlli üzrə effektiv proqramın işlənməsi bərdə danışmaq mümkündür. Belə ki, münaqişənin qarşısının alınması münaqişə vəziyyəti yaradan obyektiv səbəblərin aradan qaldırılmasıdır. Münaqişələr insan münasibətlərinə

destruktiv təsir etdiyindən müxtəlif səviyyələrdə sosial münaqişələrin qarşısının alınması üsulları, insan münasibətlərinin həllinin konstruktiv imkanlarının axtarışı çox önəmli ictimai məsələyə çevrilmişdir. Münaqişənin tərəfləri arasındakı əməkdaşlığın inkişafı münaqişənin həllinin üç ən effektiv strategiyasını müzakirə etməyə imkan verir: gələcək təfəkkürə istiqamətlənmiş, empatiya və müstəqil liderlik. Müasir elmdə münaqişənin həllinin, həmçinin danışıqlar, vasitəçilik, arbitraj və vacib arbitraj kimi formaları qeyd olunur. Fərdlərarası münaqişələrin həlli üsullarından daha effektivini bizim nəzərimizdə vasitəçilik, daha dəqiq isə narrativ yanaşma əsasında III tərəfin cəlb olunması ilə mediatorluqdur. Bu təcrübə son onillikdə geniş yayılmışdır. Lakin mediasiya sferasında bu, hələ də nisbətən yenidir və öyrənilməmişdir. Bu kontekstdə biz fərdlərarası münaqişənin həllinə təsir edən implisit mexanizmin "empatiya" olduğunu düşünürük.

Summary

The Problem of Basic Approaches to Resolving Conflicts between Individuals

Scientific researches in the field of conflict relations are intensified in modern society. Conflict is an integral part of human consciousness in all spheres of life. Conflicts cannot be avoided, neither at home nor at work. At the same time, interpersonal conflict is the most common among the others. Any conflict goes through such periods as pre-conflict situation, open conflict and post-conflict situations. The knowledge of conflict dynamics allows us to speak about the development of an effective program for its solution, while the main prerequisite for ending the conflict is the elimination of the objective reasons that provoked the conflict situation. The identification of ways of preventing social conflicts at different levels, the search for constructive opportunities of regulating human relations are becoming a highly significant social need, since conflicts have a destructive effect on human relations. Scientists discussed three conflict solution strategies that are particularly effective in promoting cooperation between conflicting sides: future-oriented thinking, empathy, and independent leadership. Also in modern science, distinguishes such forms of conflict solution as negotiations, mediation, arbitration, compulsory arbitration. From the above list of methods of resolving interpersonal conflicts, mediation with the involvement of a third party based on a narrative approach is considered as the most effective way. This practice has become widespread in recent decades. However, it is still a relatively new and unexplored phenomenon in the field of mediation. In this context, we assume that "empathy" is the implicit mechanism influencing the conflict solution between individuals.

Rəyçi: dos. Ə.Ə.Əliyev

Ərəstun Baxşəliyev
Qulam Əzizov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ÖZÜNÜDƏRK VƏ ÖZÜNÜQIYMƏTLƏNDİRMƏNİN ETNOPSİXOLOJİ MAHİYYƏTİ

Açar sözlər: *özünüdərk, özünüqiymətləndirmə, etnos, etnik-psixoloji xüsusiyyətlər, etnik şüur, sosial və etnik identiklik*

Keywords: *self-awareness, self-esteem, ethnos, ethno-psychological features, ethnic consciousness, social and ethnic identity*

Ключевые слова: *самосознание, самооценка, этнос, этнические особенности, этносознание, социальная и этническая идентификация*

Müasir dövrdə insanın daxili aləminin, özünüdərkətməsinin öyrənilməsi bir çox elmlərin əsas problemlərindən biridir. Bu problemin araşdırılması olduqca aktualdır. Bu məsələnin aktuallığı yalnız özünüdərkətmə probleminin bir sıra nəzəri məsələlərinin öz həllini tapması ilə yekunlaşmayıb, həm də insanın həyat mövqeyinin formalaşması ilə bağlı praktiki məsələlərin həll edilməsi ilə də şərtlənmişdir. Digər tərəfdən isə özünüdərkətmənin yaşa uyğun dəyişməsi, onun strukturunda yeni məzmun və formanın ortaya çıxması, şəxsiyyətin özünü aktuallaşdırmasının istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Şəxsiyyətin özünüdərkətməsi hər zaman psixoloqların diqqət mərkəzində olmuşdur. Aparılan tədqiqatlardan məlumdur ki, özünüdərkətməyə şəxsiyyətin mühüm komponenti kimi baxmaq lazımdır. Onun vasitəsilə insan nəinki xarici aləmi dərk edir həmçinin o sosial təcrübəni mənimsəyir. Özünüdərk istəyi, bütün insanlarda əsas amildir. Özü ilə əlaqədar bilmədiyi hər hansı bir məsələni öyrənmək düşüncəsi insanda böyük bir həyəcan yaradır. Bu həyəcan, əslində qorxu ilə qarışıq bir maraq duyğusudur. Bu cür duyğuların yaşanması insanların özündən belə gizlətdiyi məlumatlara sahib olduğunun fərqiində olmasından qaynaqlanır. Hər kəs zaman-zaman özünü anlaya bilməz, etdiyi davranışa məna verə bilməz. İnsanın özünü tanımasını, çox vaxt şüuraltı mənbələrin mövcud olması ilə əlaqələndirirlər. Əslində isə insanın özünüdərkini onun şüuraltı məlumatlarının mövcudluğu ilə, eləcə də öz psixi vəziyyətinə nəzarətlə bağlıdır.

Özünüdərk, insanın psixoloji və fiziki baxımdan özündə olanları bilməsi, özündə olanların fərqiində olması və bunları doğru qiymətləndirməsi ilə əlaqədarır. Özünüdərk bir insanın fiziki xüsusiyyətlərini, duyğularını, düşüncələrini, istək və ehtiyaclarını, güclü və zəif istiqamətlərini, məqsəd və dəyərlərini, qabiliyyətlərini və bacarıqlarını dərk etməsi və bunların fərqiində olmasını ifadə edir. Bu proses insana özünü ətraf mühətdən seçmək və fərqləndirmək imkanı verir. Özünü-

dərketmə sosial xarakter daşıyır və bu proses insanların qarşılıqlı əlaqəsi olmadan formallaşa bilməz [1, s.19].

Özünü yaxşı tanıyan bir insan yaşayacaqları qarşısında nələr hiss edəcəyini, nələr düşünəcəyini və necə davranacağını öncədən müəyyən edə bilir. Özünüdərək dedikdə əsas olaraq insanın özünün psixi xüsusiyyətlərinin fərqiində olması, öz psixi xüsusiyyətlərini bilməsi nəzərdə tutulsa da, insanın öz bədəninin fərqiində olması da özünüdərək ilə yaxından əlaqəlidir. Bir çox insanlar somatik xüsusiyyətlərinin fərqiində olsa da bunların bəzilərini qəbul etmək istəmirlər, sanki elə deyilmiş kimi rəftar edirlər. Məsələn, bir çox insanların obyektiv olaraq bədən ölçülərinin normal bədən ölçülərinə uyğun hesab etmədiyi və doğrudan da normal bədən ölçülərinə malik bəzi insanlar özlərini sanki kök hesab edirlər, buna görə diskomfort hissələr yaşayırlar. Bu, ilk baxışdan “natamamlıq kompleksi”nin təzahürü kimi qiymətləndirilsə də, əslində isə sosial təcridən, fiziki əlamət haqqında natamam biliklərdən doğan xüsusiyyətdir.

Özünüdərək insanın öz davranışlarını müşahidə etməsini, özünü və başqasını mühakimə edə bilməsini və yaşadığı duyğulara dözə bilməsini tələb edir. İnsanın özünü tanıma müddətində zaman-zaman başqalarının qiymətləndirmələrini və digər insanlar üzərində yaratdığı təsirləri müşahidə etməsi özünüdərək üçün çox faydalıdır [2, s.23].

Özünüdərketmə şəxsiyyətin strukturunun əsas komponentlərindən biri olub, elə bir daxili mexanizmdir ki, onun köməyi ilə insan kənar təsiri qavramaqla kəfiyyətənlənmiş, eyni zamanda müstəqil şəkildə öz imkanlarını dərk edərək öz fəaliyyətini tənzimləyir. Nəticədə insan yalnız daim təmasda olduğu xarici mühiti əks etdirmir, eyni zamanda özünü bu mühitdən ayıraraq öz daxili aləmini dərk edir. Fərdin özünüdərkinin formalaşmasına onun daxil olduğu etnosun özünüdərək prosesi də təsir göstərir. Hər bir xalq və ya etnos özünü düzgün qiymətləndirmək və tərəqqiyə nail olmaq üçün yalnız özünün sosial-iqtisadi tarixi keçmişinə deyil, həm də öz psixoloji keçmişinə dərinənlən bələd olmalıdır. Yəni etnos və ya xalq kim olduğunu, özünü nə zaman və necə dərk etdiyini hansı mənəvi-psixoloji keyfiyyətlərə, adət-ənənələrə, stereotip və yönümlərə malik olduğunu, necə tərəqqi etdiyini, tarix boyu nə kimi psixoloji dəyişikliklərə məruz qaldığını da yaxşı bilməlidir. Bu isə xalqın etnik-psixoloji xüsusiyyətlərini tarixi planda araşdırmadan, onu ətraflı öyrənmədən mümkün deyildir. Çünki etnosun təşəkkülü etnik-psixoloji xüsusiyyətlərdən kənarında götürülə bilməz. Nəzərə almaq lazımdır ki, xalqa məxsus etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin məcmusunun təmərküzləşmiş formaları ilk növbədə həmin xalqın folklor və bədii ədəbiyyat materiallarında maddiləşir. Odur ki, xalqın ümumi etnik simasını, etnik xarakterini, digər etnik-psixoloji xüsusiyyətlərini, ilk növbədə etnosun özünüdərketməsinin xüsusiyyətlərini, araşdırmaq üçün yazılı abidələr, folklor materialları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [3, s.51].

Etnik psixoloji xüsusiyyətlər içərisində, ilk növbədə diqqəti cəlb edən cəhət etnosun özünüdərketməsi və etnik şüur səviyyəsidir. Yəni etnik özünüdərketmə və etnik mənsubiyyətin anlamı etnik əlamətlər sırasında başlıca yer tutur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının sosial psixoloji və etnopsixoloji təhlilindən aydın olur ki, das-

tanda təsvir olunan oğuz etnosunda özünüdərkətmə, yəni müəyyən etnosa mənsubiyyətin anlaşılması aydın surətdə nəzərə çarpır. Başqa sözlə, oğuz etnosunun formalaşması sosial-psixoloji mexanizim etibarı ilə biz və onlar münasibətlərinin dərk edilməsi və qiymətləndirilməsi səviyyəsində cərəyan edir. Burada etnosun özü haqqında biliyi, şüur səviyyəsini isə özü ilə bərabər daha çox başqaları, yəni digər etnos haqqında bilik kimi xarakterizə edilir. Deməli, etnik özünüdərkətmə əsasən öz birliyi haqqında, etnik şüur isə həm də başqa birliklər haqqında olan bilikdir.

Etnik özünüdərkətmə etnos üzvlərinin öz etnik birliklərinin davranış və rəftarı, münasibətlər sistemi, xarakteri, mənəvi keyfiyyətləri, nailiyyət və nöqsanları haqqında təsəvvür və mülahizələrlə ayrılmaz surətdə əlaqəlidir. Etnik psixoloji xüsusiyyətlərin təşəkkülünün əsasını “biz” və “onlar” qarşıdurması, yəni öz etnosunu başqa etnoslara qarşı qoymaq, onları qarşılaşdırmaq əsasında aralarındakı oxşar və fərqli cəhətlərin dərk edilməsi təşkil edir. Etnik qruplar arasında belə qarşılaşdırma varsa, deməli özünüdərkətmə də vardır. Etnik özünüdərkətmənin təşəkkülü ümumən etnosun tərəqqisi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki etnosun özünüdərkətməsi səviyyəsi bir tərəfdən xalqın, millətin, obyektiv şəkildə fəaliyyətdə olan əlamətlərinin, xüsusiyyətlərinin inikasıdır və müvafiq avtostreotiplərdə, etnik identifikasiyalarda, tarixi keçmiş, ərazi birliyi haqqında təsəvvür və anlayışlarda təsbit olunur. Digər tərəfdən isə etnik özünüdərkətmənin özü xalqın mədəniyyətinin, mənəvi-psixoloji keyfiyyətlərinin inkişafını stimullaşdırmağa, mənəvi dəyərlərin yaradılmasına və mədəniyyətin tarixi fondunun geniş yayılmasına fəal nüfuz etməyə, xalqın tarix boyunca yaradılmış ədəbi abidələrinə, incəsənət əsərlərinə, adətlərə, mərasimlərə, marağı qoruyub saxlamağa kömək edir [4, s.79].

Müasir dövrdə etnik identiklik getdikcə güclənir. Bu da elmi-texniki tərəqqi və iqtisadi amillərlə yanaşı sosial psixoloji amillərdən də aslıdır. Məlumdur ki, psixoloq üçün etnos hər şeydən əvvəl psixoloji birlik, psixoloji ümumilikdir. Bu halda etnos üzvlərində ümumi mənəvi sərvətlər formalaşır və onların hər-birinin öz etnosu tərəfindən müdafiə olunmasına inam güclənir. Başqa sözlə etnosun formalaşması və özünüdərkətmə etnos üzvlərində stabillik yaradır. Etnosun milli özünüdərkətmə azadlığı dedikdə isə burada xalqların azadlıqla bağlı milli mənlik şüurunun formalaşması prosesləri nəzərdə tutulur. Milli mənlik şüurunun formalaşması xalqlar üçün rəsmi xarakter daşımır. Onun meydana çıxması üçün uzun bir vaxt və əlverişli şərait tələb olunur [4, s.79].

Etnos üçün onun mövcudluğu və özünüdərkətməsi, ən əsasında özünüqiymətləndirməsi üçün nəsillərarası əlaqəni, öz adət-ənənələrini hifz etmələri vacib və zəruri şərtidir. Müasir dövrdə hər bir etnosda öz əcdadlarına, öz soykökünə maraq getdikcə güclənir. Bu cəhət müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlərdə, ekoloji şəraitdə, xüsusəndə etnoslararası münasibətlərdə qeyri-stabilliyin artması ilə əlaqədardır. Buna görə də bir çox insanlar, hətta gənclər tarixin dərinliklərinə baxmağa, öz əcdadlarının mənəvi sərvətlərində stabillik və mühafizə axtarmağa meyl edirlər. Odur ki, müasir insanların nəzərlərində öz etnosları xüsusi məna və əhəmiyyət kəsb edir.

Etnosun özünüdərk və adekvat özünüqiymətləndirməsi üçün sosial identikliklə yanaşı etnik identiklikdə vacibdir. Doğrudur etnik identiklik sosial identikliyin bir hissəsidir, lakin etnik identiklik insanın müəyyən etnik ümumiliyə aid olmasını aydın surətdə anlamaqla bağlıdır. Bir sıra hallarda gənclərimizin bir çoxu bizim türk etnosları ilə mənşə birliyimizi aydın surətdə dərk etmirlər. Buradanda etnik identikliklə ümumən identiklik anlayışının məzmunu çox vaxt aydın dərk edilmir [5, s.14].

J.Piaje etnik identikliyin formalaşmasının yaş mərhələlərini belə müəyyən etmişdir. Onun fikrincə uşaq 6-7 yaşlarında özünün etnik mənsubiyyəti barədə ilkin və həm də kəsik-qırıq informasiya əldə edir. Lakin bu yaş mərhələsində onun üçün əsas cəhət ailə və onun sosial əhatəsidir, hələ öz ölkəsi, etnik qrup barədə təsəvvürü yoxdur. 8-9 yaşlarında isə uşaq özünü öz etnik qrupu ilə aydın surətdə identikləşdirir, həmdə identikləşmə üçün əsaslar tapır. Valideynlərin milliyyəti, yaşayış yeri, ana dili, milli hisslər baş qaldırmağa başlayır. Artıq 10-12 yaşlarında etnik identiklik tam həcmdə formalaşır, yəni öz etnosunu müəyyən əlamətlərə görə digər etnoslardan fərqləndirir. Lakin bu proses kortəbii surətdə baş vermir, buna ailə tərbiyyəsi, təlim-tərbiyyənin məzmunu və istiqaməti ciddi təsir göstərir [3, s.112].

Etnosun özünüqiymətləndirməsi mürəkkəb proses olub onun özünü necə dərk etməsi ilə əlaqədardır. Yəni etnosun özünüdərk etməsi, öz imkanlarını, öz keyfiyyətlərini, başqa etnoslar içərisində öz yerini və mövqeyini qiymətləndirməsini, öz davranış və rəftarının tənzim olunmasını təmin edir. Etnosun ətraf ələmə, başqa etnoslara münasibəti onun özünüqiymətləndirməsindən asılıdır. Bununla da etnosun özünü necə qiymətləndirməsi onun inkişafına, tərəqqisinə, fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsir edir. Burada, heç şübhəsiz, ayrı-ayrı şəxslərdə olduğu kimi, etnosun iddia səviyyəsi də mühüm rol oynayır. Başqa sözlə fərd olaraq hər bir insan öz qarşısına müxtəlif məqsəd və ya vəzifələr qoyur, onları uğurla yerinə yetirir, bunun üçün intellektual imkanlarını, iradi söylərini müvafiq olaraq səfərbər edə bilir. Odur ki, fərdin iddia səviyyəsi ilə real imkanları arasında ziddiyyətin artması onun özünü düzgün qiymətləndirilməsinə ciddi təsir edir və nəticədə onun davranış və rəftarı qeyri-adekvat olur. Beləliklə də etnosda emosionallıq, həyəcanlılıq artır. Etnosun qeyri-adekvat özünüqiymətləndirməsi onunla digər etnoslar arasında konfliktlərin yaranmasına da səbəb ola bilər. Əlbətdə, etnosun özünüqiymətləndirməsi dinamik bir proses kimi, yəni inkişaf edən, dəyişilən, yeni keyfiyyətlər kəsb edən bir sosial psixoloji fenomendir və bir sıra amillərlə şərtlənir [3, s.79].

Xalq özünüdərk edəndə daha güclü olur. Özünüdərk edəndə onda bəşəri hisslər daha qabarıq şəkildə əksini tapır. Özünüdərk etmə çoxsahəli, çoxplanlı, mürəkkəb və uzun sürən bir prosesdir. Onun özünün qanunauyğunluqları vardır. Bu qanunauyğunluqlar isə bir tərəfdən bəşəri əhəmiyyət kəsb edir, bütün insanlığa xalqlara aid olur, digər tərəfdən fərddi xarakter daşıyır, müəyyən bir xalqdan, onun psixologiyasından, həyat şəraitindən asılı olur [6, s.83].

Çox böyük tarixi keçmişə malik olan, ciddi tarixi qəhrəmanlıqlar nümunəsi göstərən xalqımız müxtəlif sosial psixoloji amillərin təsiri ilə müəyyən dövrlərdə mütiləşir, öz hüquqlarını, sosial mövqeyini qoruyub saxlaya bilmir. Bu halda

etnosda qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmə üstünlük kəsb edir. Nəticədə xalq mütiləşir, tez təsirə qapılır. Burada sosial sirayət mexanizmi mühüm rol oynayır. Yəni xarici və daxili təzyiqlər asanlıqla geniş kütlələrə sirayət edir, xalqda özünə inam azalır.

Məlumdur ki, etnos da milli mənlük şüurunun formalaşması ilk növbədə xalqın özünü düzgün dərk etməsi və adekvat qiymətləndirməsi ilə əlaqədardır. Bunun üçün etnosun ümumən xalqın öz nöqsan və qəbahətlərini də görməsi, onlardan xilas olmaq yolları üzərində düşünməsi çox zəruridir. Bu halda xalqın özünüdərk və özünüqiymətləndirməsi daha yüksək səviyyəyə qalxmış olar.

Məhz indiki şəraitdə xalqın hər bir üzvünün, ümumən bütün xalqın özünü dərk etməsi və adekvat özünüqiymətləndirməsi çox ciddi sosial əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat:

1. Ümumi psixologiya . Prof. A.V. Petrovskinin redaktorluğu ilə . – Bakı, “Maarif”, 1982, 493s.
2. Bekir Onur. Gelişim psikolojisi, Yetişkinlik, yaşlılıq, ölüm. İmge Ritabeyi Yayınları. – Ankara, 1997, 368 s.
3. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya məsələləri. – Bakı, “Renessans”, 2001, 374s.
4. Dədəyev S.M. Psixologiya və fəlsəfə. – Bakı, “Qanun”, 2008, 490s.
5. Ağayev Ə.Ə. Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması problemi. Bakı, “Avropa”, 2005, 286s.
6. Əliyev R.İ. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasının milli xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması. Bakı, “Maarif”, 1995.

Summary

Ethno-Psychological Essence of Self-Awareness and Self-Esteem

The article considers self-awareness as the main component of personality structure. It is noted that consciousness involves the mental and physical features, goals, values, abilities and skills of a person. This article also deals with the level of ethnic awareness and ethnic consciousness. The age periods forming ethnic identity are also analyzed.

Резюме

Этнопсихологическая сущность самосознания и самооценки

В статье рассматривается самосознание как один из важных компонентов структуры личности. Отмечается, что самосознание представляет собой совокупность психических и физических особенностей, целей и ценностей человека, их сознание и оценивание. В статье также говорится об уровне этнического самосознания и этнического сознания, анализируются возрастные периоды формирования этнической идентичности человека.

Rəyçi: dos. Ə.Ə.Əliyev

İCTİMAİ ELMLƏR

Nazilə Səfərova
Azərbaycan Dillər Universiteti

CƏMIYYƏTİN SOSIAL STRUKTURUNDA AİLƏNİN KONFLİKTOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *ailə, valideyn, ər-arvad, uşaq, tələbat, ziddiyyət, konflikt, kompromis, rəqəbat, fəaliyyət*

Keywords: *family, parents, husband and wife, child, a need, contradiction, conflict, compromise, competition, activity*

Ключевые слова: *семья, родители, муж и жена, дитя, потребность, противоречие, конфликт, компромисс, конкуренция, деятельность*

Real təbii-tarixi proses kimi cəmiyyətin təşəkkülü onun sistemaltılarının və elementlərinin mövcudluğundan asılıdır. Cəmiyyətin əsas elementlərindən biri onun sosial strukturudur. Belə ki, hər bir cəmiyyət tərkib hissəsi ailə, sosial qruplar, siniflər, ictimai təbəqələr, sosial-siyasi birliklər, millətlər, xalqlar, milli qurumlar və əhalinin digər qruplarından ibarət olan sosial struktura malikdir. Onlar arasında sosial-siyasi, sosial-iqtisadi, sosial-demoqrafik, sosial-etnik və ya mənəvi əlaqə və münasibətlər mövcuddur. Bu əlaqə və münasibətlərin bütün formalarında baş verən dəyişiklik və inkişafın mütləqliyi bir-birini istisna edən əksliklərin mübarizəsilə nəticələnən konfliktləri daimi olaraq şərtləndirir.

Demək olar ki, sosial həyatın hüceyrəsi olan ailədən tutmuş, ən iri sosial strukturlara – ictimai – iqtisadi formasiyalara – sivilizasiyalara qədər institutlaşmış bütün hadisə və proseslər hökmən özünün inkişafında eyniyyətdən tutmuş konfliktə qədər bütün mərhələlərdən keçirlər. Konflikt – qarşılıqlı təsir subyektlərinin əks məqsəd, mövqe və baxışlarının toqquşmasıdır. Konfliktin subyektləri fərdlər, kiçik və böyük qruplar (ailə, sinif, etnik qruplar, millət və s.), təşkilatlar ola bilər. Konfliktdəki mövqelərinə görə qruplar üç növə ayrılır:

1. İlkin qruplar – obyektiv və ya subyektiv uyuşmaz məqsədlərə çatmağa dair qarşılıqlı təsir halında olan münaqişənin bilavasitə iştirakçıları;

2. Konfliktin şiddətlənməsinə öz maddi imkanları ilə kömək edən, lakin onun gedişinə qarışmamağa çalışan ikinci qruplar;

3. Münaqişənin həllinə maraqlı olan üçüncü qüvvələr[2].

Bu subyektlər arasında münasibətlər aşağıdakı tiplərdə olur:

a) hər hansı ümumi maraq və məqsəd güdməyən tərəflər;

b) aralarında qarşılıqlı olmasına baxmayaraq, hansısa ümumi bir maraq birləşdirən tərəflər. Tərəflərin iştirak etdiyi konfliktlər kompromis və toqquşma ilə nəticələnə bilər. Bu tiplər sosial münaqişələrin yekun formalarını göstərməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Cəmiyyətdəki mövcud sahələrə müvafiq olaraq konfliktləri sosial-iqtisadi, siyasi və mənəvi münaqişələr kimi təsnif etməyi məqsəduyğun hesab edirik. Belə hadisə və proseslərdən cəmiyyətdə daha çox təsadüf ediləni sosial konfliktlərin bir növü kimi ailəvi münaqişələrdir. Ailə ər – arvadlıq – valideynlik – qohumluq əlaqələri ilə bağlanan və bununla da əhalinin təkrar istehsalını və ailə nəslini davam etdirən, həmçinin də uşaqların tərbiyəsini həyata keçirən adamların vahid ümumailə fəaliyyətinə əsaslanan birliyi. Cəmiyyətdə tarixən ailənin aşağıdakı növləri mövcud olmuşdur: monoqamiya, poliqamiya, poliginiya, ekzoqom, endeqom və s. Bunların mahiyyətini qısaca izah edək.

Monoqam – ər-arvadlıq – bu, bir kişi ilə bir qadının fərdi ailəsi deməkdir. Bu gün dünyada ən geniş yayılmış ailə növüdür. Poliqamiya – bir kişinin bir neçə qadınla nigahı deməkdir. Poliqamiyanın iki növü vardır: poliginiya – bir kişinin bir neçə qadınla nigahı; poliandriya – bir qadının bir neçə kişi ilə nigahı.

Ekzoqam – ər-arvadlıq yalnız müəyyən qohum – ailə qruplarından, fratridən kənarında mümkündür. Endoqam – ər-arvadlıq isə əksinə yalnız müəyyən fratrinin daxilində mümkündür.

Göstərilən ailə növlərinin iki tipi vardır: nuklear və genişlənmiş. Müasir urbanizasiyalaşmış aqlomerasiyada (yəni toplaşma) çox yayılan nuklear ailələrdir. Belə ailələr valideyn və onların uşaqlarından, iki nəsildən ibarətdir. Genişlənmiş ailə vahid ev təsərrüfatına malik olan iki və daha artıq nuklear ailələrin birləşməsidir. Yəni, üç və daha çox nəsildən – dədə-babalardan, valideynlərdən və uşaqlardan (nəvələrdən) ibarətdir. Poliqaam nigaha əsaslanan nuklear ailədə iki və daha artıq arvadın-ananın (poliqamiya) və ya ərin – atanın (poliandriya) olmasını vürğuləmaq lazımdır. Nuklear ailə ilə genişlənmiş ailə arasında sıx əlaqə vardır. Üç və ya yalnız üç ailədaxili mövqedən ibarət nuklear ailənin (ə-ata, arvad-ana, uşaqlar-oğullar və qardaşlar, qızlar və bacılar) adətən iki tipi olur: reproduktiv və oriyentasiyalı ailə. Reprodktiv ailə valideynlərdən və həddi-buluğa çatmamış uşaqlardan ibarətdir. Oriyentasiyalı ailə isə reproduktiv ailəsi olan böyük uşaqların çıxıb getdiyi valideyn ailəsidir. Ailə hakimiyyət strukturuna görə patriarxat və ya kişi avtaritarlığı və matriarxat, eləcə də eqalitar ailələrə bölünür. Patriarxat ailədə ata ailə başçısıdır. Matriarxat ailədə isə ana ən yüksək avtoritetə və təsirə malikdir. Dəqiq ifadə olunan ailə başçısının olmadığı və hakimiyyətin şəraitdən asılı olaraq ata və ana arasında bölündüyü ailələr eqalitar ailə (eqalitar dedikdə ər və arvadın rolları qarşılıqlı dəyişməklə, bərabər nüfuza malik olmaları başa düşülür) adlanır.

Bu cür hakimiyyət strukturlu ailələr ər və arvadın və ya onların valideynlərinin sosial vəziyyətinə görə homogen və getoregen ola bilər. Homogen ailədə ər və arvad müxtəlif sosial qruplardan, kastalardan, siniflərdən çıxmış olur. Ailə və

nigahı sosial və demoqrafik əlamətləri üzrə daha geniş səciyyələndirmək üçün milliyyəti, peşəsi, təhsili və s. həmcins olan müxtəlif homoqam və sosial indikatorları üzrə fərqlənən geteroqam ailələrə ayrılırlar.

Bütün deyilənlərdən bu nəticəyə gəlmək olar ki, ailə mürəkkəb bir sosial struktur komponenti kimi müntəzəm olaraq formalaşır. Yəni ailə sinif, millət və dövlətdən əvvəl ibtidai icma quruluşu dövründə yaranmışdır. Onun yaranmasına bütün sosial-iqtisadi və mədəni proseslər, gündəlik həyat tərzini, ətraf mühitin faktorları təsir göstərir. Cəmiyyətin təcridən inkişaf etməsi və dəyərlərin yeniləşməsi, orada baş verən müxtəlif xarakterli hadisə və proseslər ailənin sonrakı təkamülünə səbəb olmuşdur. Əlbəttə, bu təkamül birmənalı olmamışdır. Ailənin həm müasir modelinin yaranmasına, həm də dağılmasına şərait yaratmışdır. Bunlar ailənin strukturuna, ailə üzvlərinin qarşılıqlı münasibətlərinə, ailənin davamlılığına və ya əksinə dağılmasına birbaşa təsir göstərir. Çünki ailə qədər ictimai həyatın dəyişikliklərinə, inkişaf və çətinliklərinə həssas olan başqa bir sosial institut yoxdur. Belə ki, insanların sosial birliyi kimi ailədə onun bütün üzvlərinin maddi və mənəvi maraqları təmin edilməlidir. Lakin ailənin bu və ya digər problemləri onun üzvlərinin təminatını çətinləşdirir. Ailə problemləri isə aşağıdakı ziddiyyətlərdən meydana gəlir: cəmiyyətin təlabatı ilə ailənin strukturu, cəmiyyətin təlabatı ilə ümumailə fəaliyyəti, cəmiyyətin təlabatı ilə ailənin sosial tərkibi və mentaliteti; cəmiyyətin təlabatı ilə ailənin təlabatı arasındakı uyğunsuzluq. Bu ziddiyyətlər ailə konfliktlərinə şərait yaradan aşağıdakı səbəblərin əsasını təşkil edir: ər-arvadın davranış tərzindəki müxtəliflik, ər-arvadın hər birinin ayrılıqda şəxsi təlabatları, mənzil-məişət şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün ailənin maliyyə xərclərindəki çatışmazlıqlar, ailə üzvlərindən birinin və ya hər ikisinin işsizliyi, uşaqların təhsil göstəriciləri, düşüncə qrupu, müstəqillik cəhdləri, onlara fərqli münasibət, qohumların ailə daxili problemlərə müdaxiləsi, nəhayət ər və arvadın sosial vəziyyət və mentalitetinin müxtəlifliyi və s [2].

Göstərilən səbəblərdən baş verən ailəvi konfliktlərin subyektlərinə ər-arvad, valideynlərlə-uşaqlar, valideynlərlə-qohumlar, valideynlərlə -ictimai təşkilatlar və s. aiddir. Bu subyektlər arasındakı konfliktlər iki tipdə ola bilər: kompromis və rəqabət.

Ailədə kompromis tipli münaqişələrə müntəzəm olaraq təsadüf edilir. Belə ki, ər-arvadın maraqlarının toqquşduğu problemlər həmişə mövcuddur. Həmin problemlər ailədə tez-tez mənfi emosional vəziyyət yaradır. Ancaq ər-arvadın bir-birinə güzəştə getməsi nəticəsində onların nigahı saxlanılır və konflikt aradan qaldırılır. Lakin rəqabət tipli konfliktlər isə kompromisin əksidir. Yəni ailənin fəaliyyəti ilə əlaqədar ər-arvad arasındakı maraq və təlabatlar kəskin xarakter daşıyır. Onlar bir-birinə münasibətdə heç bir kompromisə getməyərək barışmaz və hətta düşmənçilik mövqeyi tuturlar. Belə konfliktlər ailə ittifaqının dağılması ilə yekunlaşır.

İstər kompromis, istərsə də rəqabət tipli ailəvi konfliktlərin təsnifatına yalnız ər-arvadarası deyil, valideynlərlə-uşaqlararası, valideynlərlə-inzibati təşkilatlararası, qohumlararası konfliktləri də aid etmək olar.

Gündəlik həyatımızda ailəvi konfliktlərin daha geniş yayılmış digər növü valideynlərlə-uşaqlararası münaqişələrdir. Valideynlərlə-uşaqlararası mübahisə və konfliktlər təhsil və müstəqillik, yəni öz dərrakəsinə görə hərəkət etmək səbəblərindən baş verir. Bu və ya digər növ ailəvi münaqişələr iki formada: gizli və açıq baş verir. Gizli münaqişə narazılığı bildirən sükut, münasibətlərdə nəzərə çarpan soyuqluq, ailə həyatının hansısa sferasında qarşılıqlı fəaliyyətin boykotu, yəni birgə iştirakdan boyun qaçırma, kəskin jest (yəni əl-qol hərəkəti) və ya baxış və s. kimi əlamətlərlə səciyyələnilir. Açıq münaqişə isə qarşılıqlı təhqir, etiraz əlaməti olan hərəkət (qapını çırpma, qabları sındırmaq, stolu yumruqla döymək), fiziki hərəkətlərlə təhqir etmə və s. kimi əlamətlərlə xarakterizə olunur[3].

Bu kimi konfliktlər ailənin cəmiyyət qarşısındakı aşağıdakı dörd əsas sosial funksiyasının: 1) əhalinin təkrar istehsalı və onunla bağlı olan ailə fəaliyyəti; 2) mülkiyyət yığılı, dövlətlə iqtisadi və hüquqi münasibətlərdə nümayəndəlik; 3) rekreativ (yəni qarşılıqlı kömək, sağlamlığın qorunması, istirahətin təşkili); 4) kommunikativ və tənzimləyici (ailədə ilkin sosial nəzarət, nüfuz və hakimiyyətin reallaşması) icrasını pozur. Beləliklə də, gənc nəslin tərbiyəsində, cəmiyyətin sosial-iqtisadi, eləcə də demoqrafik inkişafında ailənin oynadığı zəruri rol zəifləmiş olur. Bu baxımdan demokratikləşən cəmiyyət ailənin eqalitarlaşmasına – kobud avtoritar strukturdan (arvadın ərə, uşaqların valideynlərdən asılılığına əsaslanan) mənəvi dəyər və insan hüquqlarına istinad edən müasir quruluşlu ailənin qurulmasına şərait yaratmalıdır. Çünki cəmiyyət fəaliyyətinin ilkin şərtini məhz ailə təşkil edir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev Q., Dayızadə H. Konfliktologiyaya giriş Bakı: Təbib, 1998
2. Сысенко В.А. Супружеские конфликты. М.: Мысль, 1989, 173 с.
3. Ликсон Ч. Конфликт. М., СПб: Питер паблишинг, 1997, 160 с.
4. Анцупов А.Р., Шипилов А.И. Конфликтология. М.: ЮНИТИ, 1999, 551 с.
5. Замедлина Е.А. Конфликтология. М.: РИОР, 2005, 140 с.
6. Под ред. А.Р.Кибапова. Конфликтология. М.: ИНФРА, 2006, 302 с.
7. Волков Б.С. Конфликтология. М.: Фонд «Мир», 2007, 400 с.

Summary

The Problems of Family Conflicts in the Social Structure of the Society

The social structure of society (social groups, classes, public layers, social – political gatherings, populations, nations, national organizations) and different characteristic of connection and relationships among them are noted in article. The permanency of conflict is shown as the result of change in all forms of the attitudes of text. The concept of conflict, its subjects, types and classification is explained.

The main purpose of article, analyzing of family is given as the essential part of social structure of society. The conflicts among family members, their reasons, classification and types are given. The effect of conflicts in family to the role of family in the society was analysed. To this extent, the essentiality of creating a condition for setting modern family of democratic society is noted.

Резюме

Проблемы семейных конфликтов в социальной структуре общества

В статье отмечается различный характер связей и отношений в социальной структуре общества (социальные группы, классы, общественные слои, социально – политические объединения, нации, народы, национальные группы и.д.). Исследуются изменения во всех формах этих отношений, которые являются результатом постоянности конфликтов. Объясняется понятие конфликт, его субъекты, типы и классификация.

Главной целью статьи является анализ семьи как важной составляющей части социальной структуры общества. Рассматриваются семейные конфликты, их причины, классификация и виды. Анализируется роль семейных конфликтов в семье, в обществе. С этой целью отмечается необходимость построения демократического общества, которое даёт возможность формирования современной семьи.

Rəyçi: dos. Ə.M. Abdiyeva

Рейхан Джафарова
Азербайджанский Университет Языков

ПРАВОВАЯ СИСТЕМА РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ: ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ И ВАЖНЕЙШИЕ ПРИНЦИПЫ

Açar sözlər: *hüquqi sistem, ictimai münasibətlər, hüquqi hadisələr*

Ключевые слова: *правовая система, общественные отношения, правовые события*

Keywords: *legal system, public relations, legal phenomena*

Очевидно, что правовая система обладает достаточно непростой структурой, чьи элементы обладают определенными характерными качествами. Каждое из правовых средств оказывает прямое воздействие на общественные отношения таким образом и способом, что взаимодействуют при этом не только с другими элементами правовой системы, но и с целым рядом политических, исторических, экономических, социальных и других факторов, влияющих на его функциональность. Самодостаточность правовой системы зависит главным образом от всей системы в целом и каждого её элемента в отдельности для урегулирования всей совокупности существующих общественных отношений. Сбой в функционировании одного из них ведёт к снижению эффективности функционирования всей правовой системы.

Отвечая на вопрос, каким же понятием можно охватить совокупность всех известных правовых явлений, способным сохранить чёткость, «неразмытость» научной категории, выражающей главное в правовой действительности - институциональное социально-классовое нормативное образование, то есть объективное право, С.С.Алексеев писал, что им может служить понятие правовой системы [1, с. 31].

По мнению Н.И.Матузова, «те, кто стремится расширить понятие права и включить в него, помимо норм, ряд других элементов, получили, наконец, категорию, которая может отразить всё это» [2, с. 12-13]. Стремление некоторых авторов к более широкому пониманию права само по себе понятно, но для этого надо ввести новую категорию и пользоваться ею в указанных целях. Такой категорией вполне может быть «правовая система».

С точки зрения Л.Б.Тиуновой, «в юридической науке сложилась ситуация, когда аналитические разработки в праве перешагнули через имеющиеся понятия. Поскольку же наличный аналитический материал уже не укладывается в существующие понятия, потребность синтеза неизбежно влечёт введение нового понятия, более адекватно обобщающего данные анализа. Решению такой задачи сегодня как раз и способствует идея правовой системы» [3, с. 13].

Необходимо отметить, что несмотря на то, что категории «правовая система» и «система права» не отождествляют, они каждая в отдельности представляют собой внутреннее строение права как нормативного образования. Как справедливо заметил французский правовед и социолог Жан Карбонье, «если бы выражение «правовая система» было лишь простым синонимом «объективного права» или «позитивного права», то его значение было бы сомнительным» [4, с. 27].

Таким образом, нельзя, как представляется, согласиться с Д.А.Керимовым, определим правовую систему как «объективно обусловленное внутреннее объединение в единое целое правовых норм и их отраслей» [5, с. 278], Л.С.Явичем, характеризующим правовую систему «в качестве структурированной совокупности отдельных правовых норм, включающих относительно самостоятельные образования (институты, отрасли, группы отраслей), складывающейся исторически соответственно структуре общественных отношений» [6, с. 125] и с Н.И.Козюбра, утверждающим, что понятие «правовая система» совпадает с понятием «система права».

Достаточно спорным является мнение, согласно которому правовая система представлялась как «правовая беспробельность» и внутренняя согласованность на всех уровнях права. Таким образом, нужно понимать, что в данном аспекте нужно говорить не о правовой системе, а о таких свойствах права как системность и логичность.

Определений правовой системы в советской юридической науке немало. Одну из наиболее узких трактовок данного понятия предложил Ю.А. Тихомиров. Согласно его мнению, правовая система - это «структурно-интегрированный способ целостного юридического воздействия на общественные отношения.

К элементам правовой системы относят:

- цели и принципы правового регулирования;
- основные разновидности правовых актов и их объединения;
- системообразующие связи, обеспечивающие взаимодействие всех элементов и целостность системы».

Таким образом, исследуемым явлением охватываются лишь основные источники права и некоторые элементы государственной идеологии. Подобное суждение, на наш взгляд, весьма схематично и неполно. Но следует отметить также и тот факт, что сомнительной является правильность выделения в качестве самостоятельного элемента правовой системы системообразующей связи.

Принимая во внимание всё вышеизложенное, представляется возможным дать следующее определение правовой системы.

Правовая система – это система взаимосвязанных, согласованных, взаимодействующих между собой и с внешними внесистемными факторами правовых средств, воздействующих на общественные отношения, а также характеризующих уровень правового развития государства.

По мнению В.К. Бабаева, например, правовая система - комплексное образование, включающее всё то, что имеет правовую или юридическую окраску [7, с. 85]. Но данное определение, на наш взгляд, требует разъяснения. Так, если, например, предположить, что правовая окраска - это определённое отношение явления к праву или юриспруденции, то, следовательно, необходимо в правовую систему включить и правонарушения, так как правонарушения противоречат праву, влекут юридическую ответственность, а значит, они касаются права и, соответственно, могут иметь «правовую или юридическую окраску».

Другие правоведы предлагают включать в правовую систему различные по объёму комплексы правовых явлений. Некоторые из них, например, В.Н. Синюков, имеют гиперболизированное, на наш взгляд, представление о структуре правовой системы, включая в неё всю совокупность правовых явлений, всю правовую действительность [8, с.5].

Нужно отметить, что широкий подход к определению правовой системы не должен сопровождаться включением в правовую систему элементов, которые по своей природе не являются правовыми, таких, например, как государственные политические органы, учреждения, институты.

Некоторые же другие современные точки зрения, на наш взгляд, страдают излишне узким подходом к исследованию структуры правовой системы. К таковым необходимо относить, например, мнение Д.Р.Шафеева, утверждающего, что «правовая система объективно представляет собой синтез систем права и законодательства, в котором они соотносятся как форма и содержание одного и того же явления» [9, с. 4]. Очевидно, что понятием правовая система охватывается гораздо большая совокупность правовых явлений, нежели исключительно право и законодательство. В этом же аспекте нельзя согласиться с Н.В.Разуваевым, считающим, что «правовые нормы в своей совокупности и образуют систему, именуемую далее правовой системой (или, что тоже самое, нормативной системой права)» [10, с. 32].

На наш взгляд, критерием разграничения элементов правовой системы от остальной совокупности правовых явлений является способность элементов правовой системы выступать в качестве правовых средств. По верному замечанию М.И.Байтина, «любое правовое средство всегда правовое явление, но не всякое юридическое явление есть правовое средство» [11, с. 24]. В этом аспекте совершенно справедливым представляется подход А.В.Малько, согласно которому «элементами правовой системы выступают только те юридические средства, которые необходимы для процесса правового регулирования, для целенаправленного воздействия на сознание и поведение субъектов» [12, с. 9]. Поэтому выявлению правовых средств среди всей совокупности правовых явлений в объективной правовой реальности, на наш взгляд, может способствовать критерий, отвечающий требованиям функционального предназначения и социальной роли правовой системы в государстве и обществе.

Под функциями правовой системы следует понимать ее социальное назначение и основные направления воздействия данной системы на окружающую её социальную среду, общественные отношения и поведение людей.

Для исследования структуры правовой системы, по мнению Т.Н. Радько и В.А.Толстика, нужно, в первую очередь, понять, что социальное назначение правовой системы формируется, складывается из потребностей общественного развития, оно есть «продолжение» этих потребностей, выраженное в виде объективного права [13, с. 410].

В этом аспекте, безусловно, в первую очередь заслуживает внимания точка зрения В.П.Реутова, который справедливо считает, что «среди структурообразующих факторов, определяющих структуру явлений в правовой сфере, ведущая, определяющая роль принадлежит именно характеру, содержанию и механизму реализации функций. Структурообразующий характер имеют, прежде всего, функции, выполняемые тем или иным явлением по отношению к определённому целому. Именно они определяют в первую очередь структуру явления» [14, с. 13].

Такая попытка была впервые предпринята к правовой системе в целом, хотя отдельные ее аспекты исследовались и ранее.

Единого подхода к определению суммы функций правовой системы среди российских правоведов нет. Однако анализ функционального назначения общепризнанных в юридической науке элементов правовой системы позволяет, на наш взгляд, сделать обобщающий вывод, что основное социальное назначение правовой системы государства - оказание в различных формах и различными способами правового воздействия на общественные отношения.

Таким образом, логично предположить, что элементами правовой системы являются не все без исключения правовые явления, а лишь правовые средства - юридические явления, исполняющие роль источников правового воздействия на общественные отношения, эффективность которого характеризует уровень правового развития государства и общества.

В вопросе определения правовых средств, элементов правовой системы, представляется возможным полностью согласиться с С.С. Алексеевым, считаящим таковыми «объективированные, субстанциональные правовые явления, обладающие фиксированными свойствами, которые позволяют реализовывать потенциал права, его силу, играя роль инструментов юридического воздействия на общественные отношения» [15, с. 155].

Литература:

1. Алексеев С.С. Теория права. -М., 1994. С. 183.
2. Матузов Н.И. Правовая система и личность. - Саратов, 1987.
3. Тиунова Л.Б. О понятии правовой системы // Правоведение. -1985.- №1.
4. Карбонье Ж. Юридическая социология. - М., 1986.
5. Керимов Д.А. Философские проблемы права. - М., 1972.

6. Явич Л.С. Общая теория права: Учебник. - Л., 1979.
7. Бабаев В.К. Советское общенародное право: сущность и тенденции развития // Советское государство и право. - 1989. - № 6.
8. Синюков В.Н. Российская правовая система. Введение в общую теорию. - Саратов, 1994.
9. Шафеев Д.Р. Современная правовая система Российской Федерации: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. - Казань: ЮГУ им. В.И. Ульянова-Ленина, 2002.
10. Разуваев Н.В. Правовая система и критерии отраслевой дифференциации права // Правоведение. - 2002. - № 3.
11. Байтин М.И. Система права: к продолжению дискуссии / М.И. Байтин, Д.Е. Петров // Государство и право. - 2003. - № 1.
12. Малько А.В. Политическая и правовая жизнь России. - М., 2000.
13. Толстик В.А. Техничко-юридические приёмы выявления, устранения и преодоления формально-логических противоречий // Проблемы юридической техники: Сборник научных трудов / Под ред. В.М. Баранова. - Н.Новгород, 2000.
14. Реутов В.П. Функциональная природа системы права. - Пермь, 2002.
15. Алексеев С.С. Право: азбука - теория - философия: опыт комплексного исследования. - М., 1999.

Xülasə

Rusiya Federasiyasının hüquqi sistemini: əsas xüsusiyyətləri və mühüm prinsipləri

Hüquq sistemi, sosial münasibətləri tənzimləyən əsas qüvvə olmaqla yanaşı cəmiyyətin inkişafının müəyyən bir mərhələsində mövcud olan sosial, iqtisadi, siyasi, mənəvi və hüquqi prinsiplərə uyğun olaraq hüquqi tənzimləməni həyata keçirir. Məqalədə müəllif hüquqi tənzimləmə prinsiplərinin hüquqi normalarının ifadə olunmasının səmərəliliyinə işarə edir.

Summary

The Legal System of Russian Federation: Main Features and Essential Principles

The legal system, being the main force regulating social relations, carries out legal regulation in accordance with the existing social, economic, political, spiritual and legal principles emerging on their basis that exist in society at a particular stage of its development.

In the article, the author points to the effectiveness of the legal system, which directly depends from the quality of expression in legal norms of the principles of legal regulation, relevant to public justice.

Rəyçi: prof. A.Yusifova

TİBB ELMLƏRİ

Зияфат Рафиева
АУЯ

СТРЕСС И ПСИХОСОМАТИЧЕСКИЕ БОЛЕЗНИ

Açar sözlər: *nevrotik reaksiyalar, psixoemosional stress, toplama, adaptasiya, nevroz*

Keywords: *neurotic reactions, psychoemotional stress, adaptation of the body and neurosis*

Ключевые слова: *невротические реакции, психоэмоциональной стресс, мобилизация, адаптация организма, невроз*

"Нет телесной болезни отдельно от души"
Сократ

Человеческий организм в течение всей жизни испытывает сильнейшее влияние стрессоров, которые могут положительно или отрицательно сказываться на состоянии человека. Без стресса невозможна мобилизация внутренних ресурсов. По словам Ганса Селье: «Полная свобода от стресса означает смерть»[1]. Если воздействие стресса бывает продолжительным, то возникает перегрузка адаптационных возможностей, что в результате приводит к различным психологическим и физиологическим нарушениям в организме и тогда стресс становится травматическим. Стресс сам по себе означает давление, напряжение, когда под действием различных факторов или стрессоров нарушается привычный устой в организме и заставляет его адаптироваться к раздражителю.

Люди по-разному реагируют на стресс. Кто-то достаточно спокойно справляется со стрессовой ситуацией, а на кого-то стресс оказывает отрицательное воздействие и это переходит в дистресс. Стрессовые состояния могут вызываться многочисленными факторами, связанными со сложностью социальной, экономической, культурной жизни современного общества, частотой социальных изменений, научно-техническим прогрессом, вызванными преобразованиями в различных сферах [2, с.16].

Развитие стресса проходит поэтапно:

1. Мобилизация - организм реагирует на стресс тревогой и мобилизует свои защитные силы для противостояния стрессовому фактору.

2. Противостояние - организм противостоит стрессовой ситуации и человек пытается найти выход из нее.

3. Истощение - при длительном воздействии стрессового фактора на организм, он начинает истощаться и становится уязвимым для различных инфекций, соматовегетативных нарушений и психосоматических заболеваний.

Причин стресса много, каждый человек индивидуален, у каждого своя психика, образ жизни. Один и тот же отрицательный фактор на разных людей действует не одинаково.

Основные причины или же факторы стресса:

- конфликтная ситуация - дома, на работе, с посторонними людьми;
- рутинная жизнь с отсутствием положительных эмоций;
- длительные хронические болезни;
- одиночество;
- чувство страха - (тяжелые болезни, старость);
- резкая смена обстановки;
- технические нововведения на производстве.

При неблагоприятных социальных условиях могут возникать многообразные психосоциальные стрессы. Например: «Стресс жизни» - то есть невозможность достичь желаемой цели. «Стресс дефицита общения» - сюда можно отнести проблемы одиноких пожилых людей или же детей, выросших в неполноценной или асоциальной семье, где есть нужда в общении.

Любой эмоциональный всплеск может явиться источником стресса. Самым опасным является хронический стресс или дистресс. Он длится постоянно и как бы сопровождает человека по жизни и нередко приводит к нервным срывам, депрессиям, вызывает повреждение нейронов головного мозга. У людей наблюдаются невротические реакции, неврозы и другие очень сходные с ними болезненные состояния. Это своеобразные реакции, представленные следующими симптомами: тревогой, беспокойством, напряжением. Они могут возникать у человека столкнувшегося с теми или иными затруднениями в жизни, препятствием к выполнению намеченных планов, нарушением внутрисемейных отношений, то есть подразумевают невроз. Невроз представляет собой заболевание преходящее, обратимое, но в некоторых случаях в результате длительной психотравмирующей ситуации, повторяющихся воздействий отрицательных внешних факторов, невроз может принимать затяжное хроническое течение и переходить в невротическое развитие [3, с.53].

Невротическое развитие - по сути тот же невроз, но с продолжительным действием, оно возникает повторно, в ответ на какую-то неприятность. Восстановление психического равновесия после таких невротических развитий наступает значительно медленно.

Психоэмоциональный стресс связан с оценкой человеком возникшей ситуации - разочарование, конфликт, угроза. Данный стресс отрицательно сказывается на деятельности человека, сопряжен с переживанием сильных эмоций. В результате происходит снижение сопротивляемости всех защитных свойств организма, появляются соматовегетативные нарушения – гипертоническая болезнь, нарушения в сердечно-сосудистой системе. Длительно повторяющиеся стрессы могут привести к психосоматическим заболеваниям. У человека наблюдается усталость, подавленность, тревога вызванные сменой жизненного стереотипа, колебания настроения, периодически возникающие головные боли. При длительности воздействия неблагоприятного фактора симптомы отягощаются - утомляемость накапливается, становится стойкой, появляются слабость, вялость, наблюдается бессонница, работоспособность снижается, шум в ушах, непереносимость громких звуков.

Что же происходит в организме при стрессе? На начальной стадии вырабатывается вещество, которое влияет на гипоталамус, он в свою очередь выделяет адренокортикотронный гормон, который действует на надпочечники.

Надпочечники выделяя гормоны, дают сигнал всем органам и клеткам. Учащается сердцебиение, сужаются сосуды, подавляется иммунитет и пищеварение.

Немаловажное значение стресс оказывает на питание, пищеварение. Составные части пищи - это белки, углеводы, жиры. Жиры или липиды - это обширный класс органических веществ, по сравнению с белками и углеводами они обладают большой энергоемкостью. При сгорании жира, то есть окислении до конечных продуктов обмена, энергии выделяется в 2 раза больше, чем при окислении того же количества белка.

Существуют ряд факторов, активирующих процессы окисления липидов, что нежелательно для организма. Основным активатором перекисного окисления липидов является стресс. Данный термин был введен канадским физиологом Гансом Селье в 30-х годах.

В начальной стадии стресса происходит мобилизация защитных механизмов, повышающих устойчивость организма к экстремальным условиям. При этом важное место занимает и перекисное окисление липидов. При затянувшемся стрессе или периодически повторяющемся стрессе перекисное окисление липидов приводит к развитию язвенных поражений слизистой оболочки желудка, гипертонической болезни, атеросклероза, иммунодефицитным состояниям.

По словам физиолога профессора Ф.З.Меерсона: - «Стресс при определенных условиях из общего неспецифического звена адаптаций организма к различным факторам среды превращается в общее неспецифическое звено патогенеза заболеваний.» [1].

В частности можно рассмотреть связь стресса и такого заболевания как атеросклероз. Заболевание характеризуется изменениями в стенках сосудов,

в которых образуются бляшки, состоящие из липидов, белков, углеводов, солей кальция. Артерии теряют эластичность, способность растягиваться, становятся хрупкими, ломкими. Количество кровятекущей по таким артериям уменьшается, кровоснабжение органов и тканей ухудшается. Есть вероятность образования тромбов. Все это в совокупности приводит к развитию сердечно-сосудистых заболеваний.

Причины развития атеросклероза: характер питания, пол, наследственность, активность желез внутренней секреции, стресс. При стрессе усиливается перекисное окисление липидов, истощается антиоксидантная система организма, исчерпывается резерв антиоксидантов, когда с пищей поступает недостаточное количество витаминов С, Е, А, РР. В результате возникает ишемическая болезнь сердца, в основе которого также лежат психическая травматизация и перенапряжение высшей нервной деятельности.

Эмоциональное перенапряжение влияет на работу сердца: оно начинает работать с перебойми, сердце начинает сокращаться чаще. При постоянном стрессе это может перерасти в тахикардию или мерцательную аритмию.

«Сердце – это первый орган, который наиболее чутко отзывается на переживания», - писал известный ученый И.А. Кассирский.

Стресс также может привести к ожирению. Стрессовые состояния замедляют переработку жиров в организме и вызывают ряд метаболических изменений, которые могут привести к ожирению и сопутствующим ему болезням. Также он может привести к расстройству пищевого поведения: люди «заедают» стресс – это фаст-фуд, калорийная пища. Обычно у таких людей отмечается повышение уровня инсулина и уровень жиров, транспортируемых кровью. Высококалорийная жирная пища при стрессе приводит к ожирению и увеличивает вероятность диабета, атеросклероза, гипертонической болезни, которые являются спутниками избыточного веса.

Люди находящиеся в психологическом стрессе, больше подвержены истощению иммунной системы, инфекционным заболеваниям. Стресс подавляет иммунные реакции которые отвечают за нашу восприимчивость к инфекциям.

Есть такие понятия как эустресс (положительный стресс) и дистресс (отрицательный стресс). Первый активизирует иммунную систему, другой наоборот, подавляет иммунитет.

Кратковременный стресс в какой-то степени стимулирует организм, гормоны, которые выделяются при стрессе, могут влиять на клетки иммунной системы. В крови повышается количество одного вида белых кровяных телец и понижается количество других. Идет перераспределение клеток иммунной системы. Есть ряд заболеваний, которые связывают со стрессом. Сюда можно отнести и онкологические заболевания, так как в развитии данного процесса наряду с психологическими факторами есть место и биологическому, и экологическому, которые играют важную роль в развитии опухолевого процесса.

Установлено, что при стрессе активируется центральная нервная система, которая влияет на стрессовую реакцию, активизируется периферическая нервная система и железы внутренней секреции выделяют различные гормоны. Происходит нарушение биохимических процессов в организме, приводящих в свою очередь к изменениям в органах и тканях, и при этом страдают органы отвечающие за иммунитет. При подавлении иммунитета организм слабеет и подвергается воздействию различных инфекционных агентов проникающих в организм извне - это вирусы, бактерии, а также измененные атипичные клетки, превратившиеся в опухолевые[4, с.45].

Все тяжелые болезни, включая онкологические у многих больных вызывают психологический стресс. Их волнует как будет протекать болезнь, какой будет исход, а также как поможет лечение.

Лечение стресса включает в себя следующее:

- удаление стрессора - основной фактор стресса;
- физиологические процедуры;
- прием успокаивающих препаратов, а также психологическая коррекция.

Немаловажное значение в лечении стресса играет профилактика. Чтобы свести к минимуму развитие стресса, нужно придерживаться следующих правил:

- вести активный образ жизни;
- употреблять пищу богатую витаминами;
- высыпаться, отказ от спиртного;
- больше времени проводить на воздухе.

Как было сказано любой эмоциональный всплеск может явиться источником стресса, устойчивость организма усиливается, происходит мобилизация жизненных ресурсов и обеспечивается сопротивляемость организма. Дистресс же возникает, тогда, когда все ресурсы истощены и невозможно сопротивляться внешним воздействиям.

Необходимость недопущения перехода стресса в дистресс является жизненно важной для любого индивида, а умение справляться с негативными воздействиями поможет сохранить физическое и психическое здоровье.

Психическое здоровье – это резервные силы человека, благодаря которому он может преодолеть неожиданные стрессы, возникающие в исключительных обстоятельствах.

Литература:

1. Елисеев Ю.Ю. Психосоматические заболевания. Полный справочник.
2. Китаев-Смык Л.А. Психология стресса.
3. Е.Г. Гордеева, В.И.Есаулов, И. А. Корабельникова, Роль психологического стресса в формировании психосоматической патологии - Москва, 2016 г.
4. Справочник врача общей практики. Москва 2012 г.

Xülasə

Stress və psixosomatik xəstəliklər

Məqalədə stress vəziyyətinin orqanizmə təsirindən və onun nəticəsində meydana çıxan psixosomatik xəstəliklərindən izah olunur. Xəstəliklərə aiddir ateroskleroz, hipertoniya xəstəliyi, ürəyin işemik xəstəliyi, nevrozlar, onkologiya və s. Stress vəziyyəti immun sisteminə mənfi təsir göstərir, onu zəiflədir və nəticədə infeksiyon xəstəliklər yaranır.

Bundan başqa məqalədə stress situasiyalarının səbəbləri, əlamətləri, profilaktikası açıqlanır.

Summary

Stress and Psychosomatic Illness

The article talks about the impact of stressful conditions on the human body and the resulting psychosomatic diseases. These are atherosclerosis, ischemic heart disease, oncology, neurosis. Stress negatively affects the immune system, weakening it, causing inflammatory reactions. The article also provides information on the causes, symptoms of stress as well as the prevention of these stressful situations.

Rəyçi: dos. S.X.Zamanova

Kəmalə Yusifova
İlahə Qədirova
Azərbaycan Dillər Universiteti

BƏŞƏRİYYƏTİN PANDEMİYALARLA MÜBARİZƏ TARİXİNƏ NƏZƏR

Açar sözlər: *pandemiya, təbii çiçək, infeksiya, karantin, peyvənd*

Keywords: *pandemic, smallpox, infection, quarantine, vaccine*

Ключевые слова: *пандемия, натуральная оспа, инфекция, карантин, вакцина*

Bu gün yoluxucu xəstəliklərdən birbaşa və dolaylı olaraq nəhəng sosial-iqtisadi zərər qalmaqdadır. İnfeksiyon patologiya əhalinin erkən ölüm səbəblərinin arasında əsas mövqelərdən birini tutmaqda davam edir; keçmişin, bugünün və gələcəyin xüsusi təhlükəli və pandemiya səbəb olan infeksiyalarına qarşı mübarizədə karantin qaydalarına xüsusi yer verilir [1, s. 6].

Beynəlxalq ictimaiyyətin böyük səylərinə baxmayaraq, yoluxucu xəstəliklərə nəzarət probleminin həllinə mane olan ciddi amillər bunlardır: infeksiyon agentlərin yüksək mutasiya qabiliyyəti, dəqiq sürətli diaqnostikanın həyata keçirilməsindəki çətinliklər və adekvat və yüksək effektiv terapiya seçimindəki çətinliklər [2, s.4]

Buna görə insanlara düşmən olan mikroorqanizmlərə qarşı qeyri-bərabər mübarizədə qazanılan ən yaxşı uğurları həmişə xatırlamaq lazımdır. Bu uğurlardan biri də insanların təbii çiçək xəstəliyi üzərində qələbəsidir.

Çiçək yeganə xəstəlikdir ki, 20-ci əsrin ikinci yarısında bütün bəşəriyyətin söyləri ilə aradan qaldırılıb. Son çiçək xəstəliyi 1977-ci ilin oktyabrında Somalidə aşkar olunub və 8 May 1980-ci ildə Ümumdünya Səhiyyə Assambleyası dünyanı çiçəkdən azad elan etdi [5].

Variola virusu (Variola) insanlarla və ya yoluxmuş obyektlərlə yaxın təmasda yoluxucu damcılar yolu ilə ötürülür və qızdırma və səpki şəklində özünü göstərir. Xəstəlikdən ölüm nisbəti 30%-a qədərdir; və sağ qalanlar yara səbəbi ilə eybəcər hala düşürlər və tez-tez kor olurlar. 1980-ci ildə ÜST tərəfindən əhalinin kütləvi peyvəndi ləğv edilsə də, bioagentlərin terror məqsədi ilə istifadəsi təhlükəsi ilə bir sıra ölkələrin (ABŞ, Almaniya, Fransa, Koreya) öz hərbi qulluqçularını və mülki insanları “ilk cavab” immun qrupu yaratmaq üçün peyvənd etməsini əlaqələndirdi. Çiçək (variola virusu) nümunələri hələ də dünyanın iki laboratoriyasında saxlanılır: Xəstəliklərə Nəzarət və Profilaktika Mərkəzində (Atlanta, ABŞ) və “Vekto” Dövlət Tədqiqat Virus və Biotexnologiya Mərkəzində (Kolossovo kəndi, Novosibirsk bölgəsi, Rusiya). Bu hal elmi və tətbiqi baxımdan vacibdir. Artıq 21-ci əsrdə, Yaxın Şərqdəki hərbi qarşıdurmalar zamanı ABŞ hərbi personalı yuxarıdakı mülahizələrə əsasən çiçək xəstəliyinə qarşı məcburi (100%) immunizasiyaya

məruz qaldı. Günümüzdə çiçək xəstəliyinin aktuallığı, əlaqəli ortopoksvirus infeksiyalarının davam etməsi ilə müəyyən edilir, məsələn, insanlar üçün ölüm nisbətinin 10%-ə çata biləcəyi meymun çiçəyi; bununla birlikdə, çiçək xəstəliyi olmayan və çiçək xəstəliyinə qarşı aşılınmayan şəxslərin meymun çiçəyinə çox həssas olduqları bilinir. Bununla birlikdə ortopoksvirusların səhiyyə işində yalnız mənfə deyil, həm də müsbət rol oynaya biləcəyi başa düşülməlidir. Məsələn, ortopoksviruslar insan immun çatışmazlığı virusu, tüberküloz, viral hepatit, quduzluq, qripə qarşı yeni nəsil rekombinant peyvəndlər, eləcə də xərçəngin hədəf terapiyası üçün istifadə olunur [8, s.3].

Çiçək xəstəliyinə dair tarixi məlumatlar, qədim mədəniyyətlər haqqında məlumat və ortopoksvirusların genomuna dair mövcud məlumatlar bunun güclü bir sübutudur: xəstəlik yəqin ki, zoonotik progenitor virusunun təkamülü nəticəsində dəfələrlə ortaya çıxdı və qədim sivilizasiyaların məhdud və dağınıq populyasiyaları səbəbindən yox oldu.

Çiçək xəstəliyinin son qayıdışı:

Hindistan yarımadasında təxminən 2500 il çiçək xəstəliyinin antropotik infeksiyaya çevrilməsinə və pandemiyanın inkişafına səbəb oldu; çiçək xəstəliyi ilə əlaqədar epidemiya, onun aradan qaldırılmasına qədər eramızın XX əsərində mövcud olmuşdur. Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq, gələcəkdə çox sayda insan və kütləvi miqrasiya axını nəzərə alınmaqla müasir bəşəriyyət üçün əhəmiyyətli bir potensial təhlükə yaradacaq yeni çiçək xəstəliyinə oxşar ortopoksvirusların meydana çıxma ehtimalı var. Bu səbəbdən də ortopoksviruslara qarşı yüksək effektiv antiviral dərmanların, yeni müasir peyvəndlərin kəşfi, həmçinin zoonotik ortopoksvirus yoluxucu xəstəliklər üzərində zəruri epidemiya və baytarlıq nəzarətinin davam etdirilməsi olduqca məntiqli və əsaslıdır.

Çiçək xəstəliyinin tarixi.

Çiçək xəstəliyinin ən etibarlı klinik sübutlarına qədim Hindistanın (e.ə. 1500-cü illərində), 3000 il əvvəl (e.ə. 1145) vəfat etmiş V Firon Ramses V-nin Misir mumiyasında və Çində (e.ə. 1122) tibbi yazılarda rast gəlinir. Hindistanda ən azı 2000 il endemik bir insan xəstəliyi olaraq qalan Təbii çiçək eramızdan əvvəl I minillikdə Misir tacirləri tərəfindən gətirdiyinə inanılırdı. Çiçək, ehtimal ki, Çinə eramızın I əsərində cənub-qərbdən gətirildi və VI əsrdə Çindən Yaponiyaya sirayət etdi. Yaponiyada 735-737-ci illərdə baş verən epidemiya zamanı əhalinin 30%-ni, əhalinin sıx olduğu bölgələrdə isə 90%-ə qədər öldüyü deyilir. Eramızın 165-180-ci illərində Roma İmperatorluğunu əhatə edən, İmperator Marcus Aureliusun Roma legionlarını əziyyət çəkən “Anthony Taunu”nun səbəbi də çiçək idi. Tarixçilər ərəb ordularının ilk dəfə VII-VIII əsrlərdə Afrikadan cənub-qərbi Avropaya çiçək gətirdiyini düşünürlər. IX əsrdə Fars həkimi Rhazes çiçək xəstəliyinin ən qəti təsvirlərindən birini vermiş və Kitab-əl-cədari və-əl-həsbə (Çiçək və qızılca kitabı) əsərində çiçək xəstəliyini qızılca və suçiçəyi ilə ayıran ilk şəxs olmuşdur. Orta əsrlərdə çiçək xəstəliyi Avropaya periodik hücumlar edirdi, lakin Səlib yürüşləri dövründə, əhali artana və əhali hərəkətləri daha aktivləşənə qədər orada çox yayıla bilməmişdi.

XVI əsrdə Təbii çiçək xəstəliyi əksər Avropa ölkələrində yayılmışdır. Hindistan, Çin və Avropanın sıx məskunlaşdığı ərazilərdə çiçək xəstəliyinin yayılması, əsasən uşaqlar arasında çox yayılması və periyodik epidemiyalar yoluxmuşların 30%-ə qədərini ölümü ilə nəticələndi. Avropada çiçək xəstəliyinin davam etməsi xüsusi tarixi əhəmiyyət kəsb edir, çünki avropalıların ardıcıl araşdırma və müstəmləkə dalğaları xəstəliyi dünyanın digər bölgələrinə yaydı. XVI əsrdə dünyanın bir çox ölkəsində xəstələnmə və ölüm hallarının əhəmiyyətli dərəcədə artdı.

Bu xəstəlik 1509-cu ildə Karib dənizindəki İspaniola adasına və 1520-ci ildə İspanioladan İspan köçkünlərinin Meksikaya gəldikləri zaman materikə gətirildi və bu da xəstəliyin burada da yayılmasına səbəb oldu. O, hindlilərin arasında kütləvi ölümlərə gətirib çıxardı və İspaniyanın Asteklər və İnkaları fəth etməsində əhəmiyyətli bir amil oldu. Epidemiyaların baş verməsi 3 milyondan çox Astek və İnki öldürdü və nəhayət dövlətlərini sarsıtdı. 1633-cü ildə Massachusettsin Plymouth bölgəsində Şimali Amerikanın şərq sahillərinin məskunlaşması da yerli əhali arasında, sonra kolonistlər arasında dağıcı çiçək xəstəliyi ilə müşayiət olundu. [3].

XVIII əsrin ortalarında Təbii çiçək, Avstraliya və bir neçə kiçik adalar istisna olmaqla, dünya miqyasında əsas epidemik xəstəlik idi.

Avropada çiçək, 18-ci əsrin sonlarında qitə əhalisinin 200 milyondan az olduğu və sağ qalanların tez-tez itirildiyi bir dövrdə hər il bu yoluxucu xəstəlikdən təxminən 400.000 nəfərin öldüyü XVIII əsrdə ölümün əsas səbəbi idi. O dövrdəki bütün korluq hallarının 1/3 hissəsi köçürülmüş çiçək xəstəliyi ilə əlaqəli idi. XVIII əsrdə beş dominant Avropa monarxları da daxil olmaqla. Rusiya imperiyasında II Pyotr çiçək xəstəliyindən öldü. Çiçək uşaqlarda ölüm hallarının əsas səbəblərindən biri idi [4].

Bəşəriyyətin su çiçəyi ilə mübarizə tarixi.

Bir çox ədəbi mənbələrdə variolyasiya üsulu ilə çiçək xəstəliyinin qarşısının alınması üçün müxtəlif variantlardan – sağlam insanlarda çiçək xəstəliyinin qarşısını almaq üçün yoluxucu bir maddənin (vezikula, püstül və qabığın tərkibi) peyvənd olunmasından bəhs edilir.

Variolasyon metodu – “çiçək xəstəliyinin qarşısını almaq üçün (müəyyən bir şəkildə) çiçək peyvəndi” yüz illərdir Afrika, Hindistan, Çin və Qafqaz və Orta Şərqdə tanınır. Variolasyon metodu, 1721-ci ildə, İngiltərənin Konstantinopoldakı səfirinin xanımı Ledi Montague'nin Türklərdən əldə edərək, öz övladlarına etdirdi və bu barədə İngiltərədə bilindiği zaman Avropada şöhrət qazandı. Avropada və Şimali Amerikada variolasyon tətbiq olundu. Möhtərəm Kotton Maser, bu üsulu Afrikalı kölələrindən qəbul edərək Bostonda tətbiq etməyə başladı. Variolyasiya cəmiyyətdə birmənalı olmayan bir reaksiyaya səbəb oldu, çünki peyvənd olunmuşlar arasında çiçək xəstəliyinin yüngül variantları ilə yanaşı ölümcül nəticələrlə son dərəcə ağır formalar meydana çıxdı [5; 6].

Rusiyada varyasyon XVIII əsrin ikinci yarısında istifadə olunmağa başladı. Xüsusilə II Pyotrün təbii çiçək xəstəliyindən ölümündən sonra variolasiya ilə maraqlandılar. İngilis həkimi Dimsdalle, 1768-ci ildə İmperatorça II Yekaterinanın

dəvəti ilə Rusiyaya gələrək, İmperatriçaya və gələcək varis Pavelə variolyasion tətbiq etdi. II Yekaterinanın fərmanı ilə variolasyon Moskva Uşaq Evində, daha sonra Sankt-Peterburq, Oranienbaum, Tsarskoe Seloda tətbiq olundu. Xatırladaq ki, variolasyon, xəstə insanların səpki elementlərinin tərkibinin aşılaraq (əlavə edərək) sağlam insanların çiçək xəstəliyinə yoluxdurulması ilə baş verən. 1-2% ölümlə nəticələnən faktiki bir infeksiyadı (variola inoculata). Ayrıca, variolasyon, sifilis kimi daha sonra görülən bir xəstəliyə yoluxma səbəbi ola bilər. Bütün bunlar tədricən variolasyonun istifadəsini məhdudlaşdırmağa başladı və Rusiya İmperiyasında İngilis həkimi Edward Jenner tərəfindən peyvəndin kəşfi fonunda 1805-ci ildə qadağan edildi [7, s. 46].

İlk Peyvənd

Təbii çiçək xəstəliyinə (Varola vera) bənzər bir xəstəlik inəklərdə (Vaccina), atlarda (Equina), qoyunlarda (Ovina) və s. meydana gəlir ki, bu da yelin, əmzilər daxil olmaqla xüsusi vezikulyar səpgilərlə özünü göstərir. Xəstəliyin insanlara heyvanlara qulluq edərkən (maldarlıq edənlər, südçülər) yoluxduğu məlum idi.

Edward Jenner (1749-1823), Gloucestershire-də Berkeley-də həkim işləyən yerli sakinlərdən olan sağıcıların inək çiçəyi xəstəliyinin onları gələcəkdə insan çiçək xəstəliyindən (Varola vera) qoruduğuna dair fikirlərini diqqətlə öyrənir. Bu fərziyyəyə əsaslanaraq, 1796-cı ildə 8 yaşlı bir uşağa çiçək infeksiyalı inəyin pustulunun tərkibi ilə peyvənd etdi. Oğlan sağaldıqdan sonra Jenner E. Onu insan çiçəyi ilə yoluxdurdu və bununla da sakinlərin peyvəndin qoruyucu təsiri barədə inanclarını sınağa qərar verdi. Uşaq sağlam qaldı. İki il ərzində Jenner bu təcrübəni bir neçə dəfə təkrarladı və 1798-ci ildə məşhur əsərini nəşr etdi. Bu işdə o aşılınmış inək çiçəyinin (peyvənd) təsirli bir vasitə kimi və eyni zamanda çiçək xəstəliyindən qorunmaq üçün zərərsiz istifadəsini, xüsusən variolasyonla müqayisədə tövsiyə etdi. Daha sonra, sözdə insanlaşdırılmış peyvənd istifadə olunmağa başladı, yəni. İnek çiçəyi (peyvənd) ilə peyvənd olunmuş şəxslərdən götürülmüş tərkiblə insanlar peyvənd olunmağa başladılar. İnek çiçəyinin xüsusi adı vaccina – daha sonra aktiv immunizasiyada istifadə olunan bütün digər preparatlar üçün də ümumiləşdirilmiş bir ad oldu. E. Jennerin təklifi olduqca sürətlə Avropaya yayıldı [8].

Rusiyada peyvənd ilk dəfə, İmperatriça Maria Fedorovna tərəfindən Moskva gətirilən E. Jennerin “insanlaşdırılmış peyvəndi ilə 1801-ci ildə Moskva uşaq evinin sakini İmperatoričanın əmri ilə bu hadisənin xatirəsinə soyadı dəyişdirilən oğlan Anton Petrova tətbiq olundu. Peyvənd professor E. Muxin tərəfindən edilmişdir. Vaccinov (Petrovun sonrakı soyadı) bir zadəgan titulu və ömürlük təqaüdlə təltif olundu. Peyvəndin özü həkimlər, Moskvalı cərrahlar və Uşaq Evi İdarə Heyəti üzvlərinin iştirakı ilə təntənəli bir şərəitdə həyata keçirildi. Oktyabr ayında Sankt-Peterburqa qayıtdıqdan sonra İmparatoriça Maria Feodorovna adı çəkilən uşaq evindən peyvənd olunmuş bir qız uşağını özü ilə götürərək, bütün uşaqların peyvənd olunması üçün onu Sankt-Peterburq uşaq evinə köçürdü. Dərhal, 7 günlük körpələr də daxil olmaqla başlayaraq bütün uşaq evlərinin uşaqlarını peyvənd etmək üçün bir fərman verildi. Peyvənd materialının satın alınması və hər kəsə paylanması üçün əsas material mənbəyi olan uşaq evləri idi. O dövrdə immuniza-

siya işləri, çiçək peyvəndi hazırlamaq, peyvənd üçün material göndərmək və tətbiqetmə vasitələri üçün xərcləri öz üzərinə götürən güclü mədə-niyyət təşkilatı “Azad İqtisadi Cəmiyyət” tərəfindən təşviq edilmişdi. 1805-ci ildən bəri peyvəndin yayılması ilə əlaqədar olaraq dəyişmənin qadağan edilməsi üçün əsaslar mövcud idi. 1815-ci ilə qədər Rusiyada Azad İqtisadi Cəmiyyət sayəsində ixtisaslaşmış bir qurum – Oсповивовlenie Komitəsi quruldu [5; 6].

Hərbçilər arasında çiçək xəstəliyinin qarşısının alınması üçün peyvəndin tarixi diqqət mərkəzində olması diqqət çəkir. 1810-cu ildə Napoleon Fransız ordusunda məcburi immunizasiya əmri verdi. Hətta E. Jennerin xidmətlərinə görə bir xatirə medalı təsis etdi, a. [5; 6]. Lakin, indiki kimi və yüz ildən çox bir müddət əvvəl peyvəndin əleyhdarları onu çiçəkdən daha təhlükəli hesab edərək fəal şəkildə bu əmrə qarşı çıxdılar. Peyvənd əleyhdarları üçün acı bir dərs təsvir olunan tarixi həqiqət ola bilər: 1870-ci ildə, Fransa-Prussiya müharibəsi zamanı Avropada çiçək epidemiyası başladı; nəticədə Fransız ordusu 23.400 əsgərini itirdi və əsgərlərinə Jenner peyvəndi verilmiş Prussiya isə yalnız 278 əsgər itirdi [5].

Almaniyada 1 Aprel 1875-ci ildə çiçək peyvəndi haqqında bir qanun qüvvəyə minmişdisə, Rusiya İmperiyasında tək bu deyil, bununla birlikdə təhsil müəssisələrinə daxil olan uşaqlar, işə qəbul edilənlər, dəmir yolu işçiləri və sürgünlər də peyvənd edildi. M.Blumenaunun redaksiya qeydinə görə “28 Mart 1908-ci il Dövlət Dumasında məcburi çiçək peyvəndi ilə əlaqədar qanunvericilik təklifi təqdim edildi.”

Məcburi immunizasiya haqqında fərman V.İ. 1919-cu ildə Lenin tərəfindən təsdiqləndi və nəticədə 1936-cı ildə SSRİ-də çiçək praktik olaraq aradan qaldırıldı, lakin 1960-cı ildə Moskvada (Hindistandan) gətirilən çiçək xəstəliyi baş verdi [6].

Çiçək üzərində qələbə.

ÜST-nin qurulduğu 1948-ci ildə çiçək çiçəyi hələ də bütün dünyada yayılmışdı və buna nəzarət etmək səylərinə baxmayaraq, 1960-cı illərin sonlarına qədər 33 ölkədə, əsasən Afrikanın alt hissəsində yayılmışdır. Saxara, Braziliya və Cənub-Şərqi Asiya, ildə təxminən 10-15 milyon yoluxma hadisəsi və iki milyon ölüm halları qeydə alınır. 1958-ci ildə Ümumdünya Səhiyyə Assambleyasının XI iclasında Sovet nümayəndə heyətinin təklifi ilə çiçək xəstəliyinin aradan qaldırılması proqramının həyata keçirilməsinə qərar verildi. Çiçək vəziyyətinin qəbul edilməz vəziyyət olduğunu elan edən 20-ci Dünya Səhiyyə Assambleyası, 1967-ci ildə genişləndirilmiş çiçək xəstəliklərinin aradan qaldırılması proqramının yaradılması barədə qərar qəbul etdi. 1975-ci ildə Asiyada çiçək əleyhinə kampaniyanın strategiyası, infeksiya ocaqlarında epidemiya əleyhinə tədbirlərlə tamamlanaraq hazırlandı. Geniş Hindistan yarımadasında, son çiçək xəstəsi haqqında məlumat verildi (Rahima adlı 3 yaşlı bir qız Banu Banqladəşdə). 1977-ci ildə xəstəliyin ağırlıq mərkəzi Asiyadan Afrika Buynuzuna keçdi. Afrika dünyada yeganə Təbii çiçək ocağına çevrildi. Dünyada son endemik hadisə 26 oktyabr 1977-ci ildə Somalidə aşkar edilmişdir. Xəstə, Ali Maou Maalin – xəstəxanalardan birinin aşpazı – sağaldı.

8 May 1980-ci ildə Ümumdünya Səhiyyə Assambleyası Cenevrədəki XXXIII sessiyasında planetimizdə çiçək xəstəliyinin tamamilə aradan qaldırıldığını rəsmən elan etdi[8].

Ədəbiyyat:

1. Аклеев А.А. Преимущество в изучении ВИЧ-инфекции в Южно-Уральском государственном медицинском университете / А.А.Аклеев, А.В. Аксенов, И.В. Красильникова и др.//Вестник совета молодых учёных и специалистов Челябинской области. – 2016. – Т. 2. №3 (14). – С. 4-11.
2. Алёхин Е.К. Вклад уральских ученых в развитие иммунофармакологии / Е.К. Алёхин, Л.И. Ратникова, В.В. Юшков // Вестник Уральской медицинской академической науки. – 2012. – №4 (41). – С. 189-191.
3. Белов Д.В. Роль С.Ф. Хотовицкого в изучении холеры в России / Д.В. Белов, И.В. Красильникова, Е.С. Матвеева и др./ Вестник совета молодых ученых и специалистов Челябинской области. – 2016. – №3 (14), Т. 1. – С. 6-7.
4. Боровикова О.С. Н.В. Склифосовский – новатор в оперативной хирургии и асептике / О.С. Боровикова, А.В. Чукичев, Т.В. Васильева и др. // Вестник совета молодых учёных и специалистов Челябинской области. – 2016. – Т. 2. – №2 (13). – С. 13-16.
5. Васильев В.С. Иммунизация против натуральной оспы: история и перспективы / В.С. Васильев // Журнал Гродненского государственного медицинского университета. – 2009. – №3 (27). – С. 20-22.
6. Гальперин Э.А. Клиника оспы и прививочных реакций / Э.А. Гальперин. – М., Гос. Из-во мед.лит., 1962. – 160 с.
7. Дубровинский С.Б. Оспа и оспопрививание / С.Б. Дубровинский. – М., Медгиз, 1959. – 160 с.
8. Ермилова О.С. Вакциномика натуральной оспы: влияние вариабельности генов цитокинов на показатели эффективности и безопасности вакцинации / О.С. Ермилова, В.А. Белявская // Евразийский союз ученых. – 2014. – №8- 6. – С. 32-36.

Summary

About the History of Mankind Struggle with Pandemics

Historical information and current understanding of smallpox and plague as unusual cases of dangerous infections are extremely important for contemporary and future health and education professionals. The facts described demonstrate the significant contribution of world's scientists to the development of medicine and health care in the global system. Moreover, this contribution, systemic and multidimensional, is important from the point of view of the national education of our youth. Students of medical and pedagogical universities are young people who determine the future of our country and act as a “bank of professional knowledge, skills and abilities” necessary to protect and improve the health of the population. Thus, the content presented on smallpox and plague clearly show that only the sufficient acceptance of the problem, as well as the combined efforts of medical professionals, health care providers, the general population and governments at all levels could become key factors to resolution of the life-threatening problems facing humankind. The Covid-19 pandemic, which the entire planet is

undergoing today, proves this again. Today we understand that high-tech digital systems and expeditions to other planets did not prevent a person from becoming helpless in the face of nature. Today's quarantine rules are not much different from those of the Middle Ages. Despite the development of science and technology, nature is always one step ahead of us.

Резюме

Об истории борьбы человечества с пандемиями

Историческая информация и современные представления о натуральной оспе и чуме, как о необычных случаях опасных инфекций чрезвычайно важны для сегодняшних и будущих специалистов в области здравоохранения и образования. Описанные факты показывают значительный вклад мировых ученых в развитие медицины и здравоохранения в мировом векторе. Более того, этот вклад был системным и многомерным, важным с точки зрения патриотического воспитания нашей молодежи. Студенты медико-педагогических вузов - это молодые люди, которые определяют будущее нашей страны и выступают своеобразным «банком профессиональных знаний, навыков и умений», необходимых для защиты и улучшения здоровья населения. Таким образом, представленные материалы по оспе и чуме ясно показывают, что только достаточное принятие проблемы и совместные усилия медицинских работников, организаторов здравоохранения, населения в целом и правительств на всех уровнях могут стать ключом к решению угрожающих жизни проблем, стоящих перед человечеством. Пандемия Covid 19, которой сегодня подвергается вся планета, еще раз доказывает это. Сегодня мы еще раз понимаем, несмотря на то, что развиваются высокотехнологичные цифровые системы и экспедиции на другие планеты, человечество беспомощно перед лицом природы. Сегодняшние правила карантина мало чем отличаются от правил средневековья. То есть, несмотря на развитие науки и техники, природа всегда на шаг впереди нас.

Rəyçi: dos. S.X.Zamano

Aytən Quliyeva
Rəna Əhmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti

ALZHEYMER XƏSTƏLİYİNƏ MÜASİR BAXIŞ

Açar sözlər: *yaddaş, xəstəlik, neyron, amiloid zülal, demensiya.*

Keywords: *memory, disease, neuron, amyloid proteins, dementia*

Ключевые слово: *память, болезнь, нейрон, амилоидный белок, деменция*

Alzheimer xəstəliyi hal hazırda insanlar arasında çox geniş yayılmış neyrodegenerativ xəstəlikdir. Əsasən 65 yaşdan yuxarı insanlar arasında rast gəlinir. Dünya statistikasına baxsaq hal hazırda dünyada 30 milyon insan bu xəstəlikdən əziyyət çəkir. Alimlərin fikrincə 2050-ci ildə bu göstərici dörd dəfə artacaq. Qadınlarda bu xəstəliyə daha çox rast gəlinir. Bunu qadınların daha çox yaşaması, həmçinin menopauzadan sonra yaranan hormon çatışmazlığı ilə əlaqələndirirlər.

Xəstəlik neyrodegenerativ pozğunluqlarla nəticələnən bir xəstəlikdir. Xəstələrdə koqnitiv funksiyaların pozulması müşahidə olunur. Koqnitiv funksiyaların pozulması dedikdə – yaddaşaın itməsi, əqli fəaliyyətin zəifləməsi – nəzərdə tutulur.

Xəstəliyin etiologiyası tam dəqiq öyrənilməmişdir. Ancaq xəstəliyin əmələ gəlməsində hipertoniya xəstəliyi, artıq çəki, metabolik sindrom, şəkərli diabet, hiperxolesterinemiya, tütündən istifadə, xüsusən də orta yaşlı insanların alkoqoldan uzun müddət istifadəsi böyük rol oynayır.

Alzheimerin inkişaf mexanizmi dəqiq müəyyən olunmamışdır. Təcrübələr göstərirki, patogenezi heterogen gedişlidir. Xəstəliyin əmələ gəlməsində amiloid zülalın orqanizmdə yığılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həmin zülal beyin parenximasında və beyin damarlarında düyünlər şəklində yığılır və neyronları sıradan çıxardır. Həmçinin yuxu pozğunluqlar, orqanizmdə mis ionlarının mübadiləsinin pozulması da Alzheimerin patogenezinə çox təsir edir [1, s. 26-32].

Bu sadalanan səbəblərdən xəstəlik zamanı zülalların beyin hüceyrələri arasında yığılması və orda gedən dəyişikliklər hüceyrə metabolizmini pozur. Nəticədə yaddaş mexanizmində böyük rol oynayan sinapslar arası əlaqə pozulur. Həmçinin hüceyrələrinin özüdə əhəmiyyətli dərəcədə azalması baş verir, beynin işi pozulur. Xüsusən də beyində gedən koqnitiv funksiyalar pozulur.

Xəstəliyin gedişi bir neçə mərhələdə baş verir. Predemensiya mərhələsini qocalıqla səhv salırlar. Erkən koqnitiv dəyişikliklər diaqnozun qoyulmasından bir neçə il qabaq başlayır. Bunu neyropsixoloji testlə müəyyən etmək olur. Məsələn, çoxda köhnə olmayan bir hadisənin unudulması və ya yeni informasiyanı qəbul etməmək. Həmçinin bu mərhələdə apatiya başlayır və xəstəliyin bütün gedişi boyu davam edir.

Erkən demensiya mərhələsində yaddaşın itməsi progressivləşir və aqnoziya baş verir. Bu mərhələdə artıq diaqnozu təsdiqləmək olur. Bu zaman yaddaş itkisindən əlavə nitq pozğunluqları, hərəkət pozğunluqları-aproksiya başlayır. Koordinasiya və planlaşdırma prosesləri pozulduğuna görə xəstələr yazı yazmaq, şəkil çəkmək, paltarlarını geyinməkdə çətinlik çəkirlər. Ancaq yenədə özlərini idarə edə bilirlər.

Aşkar demensiya mərhələsində xəstəlik daha da progressivləşir. Söz ehtiyatı tükəndiyinə görə xəstələr sözləri başqa sözlərlə əvəz edirlər. Oxuma, yazma vərdişləri sıradan çıxır. Zaman koordinasiyası pozulur. Gündəlik işlərini yerinə yetirə bilmirlər. Öz yaxın qohumlarını tanıya bilmirlər. Xəstələrdə səbəbsiz aqressivlik, kövrəklik müşahidə olunur, ona qulluq edənlərə müqavimət istəyi yaranır.

Axırıncı mərhələ olan ağır demensiya mərhələsində xəstə başqalarından asılı vəziyyətə düşür. Xəstə arıqlayır, əzələlər tamamilə zəifləyir, xəstə köməksiz tərpenə bilmir.

Pasiyentlər ortalama bu xəstəliklə 8-10 il yaşayırlar. Bu əsasən xəstəliyin hansı yaşda başlamasından asılıdır [2, s. 325-373].

Alzheimer xəstəliyinin diaqnostikasında müasir dövrdə MKB-19, DSM-4 və s. kriteriyalardan istifadə olunur. Diaqnoz tipik kliniki şəkilə və koqnitiv funksiyaların pozulmasına başqa bir səbəbin mane olmamasına əsaslanır.

Hal hazırda belə hesab olunur ki, Alzheimer xəstəliyində baş verən patofizioloji dəyişikliklər xəstəliyin ilkin əlamətləri başlayandan uzun illər qabaq başlayır.

Müasir dövrdə həm laborator, həm neyrovizual diaqnostik metodlardan istifadə olunur. Bunlara-beyin və onurğa beyni mayesində betta amiloid zülalın və tay proteinin tapılması, Pozitron Emission Tomografiya (PET), struktur MRT və s. aiddir.

Yaşlanma problemləri və Alzheimer asosiyasiyası institutunun gəldiyi nəticəyə görə xəstəlik 3 stadiyada gedir:

- simptomsuz dövr
- predement-mild cognitive
- demensiya

Simptomsuz dövrdə xəstələr sağlam insanlardan heç nə ilə fərqlənmirlər. Ancaq müayinə zamanı sinir hüceyrələrində betta amiloidlər tapılır. Halbuki bəzi digər xəstəliklər zamanı, məsələn şəkərli diabet, karsinoma xəstəliklərindədə bu hal rast gəlinə bilər. Həmçinin müxtəlif tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, sağlam insanlardada 20-40% hallarda amiloidopatiya müşahidə oluna bilər. Buna görədə uzun müddətli müşahidələr aparmaq məsləhət görülür. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, kliniki simptomlar olmadan biomarkerlərin tapılması xəstəliyin göstəricisi deyil. Ancaq o zaman prodromal Alzheimer xəstəliyi diaqnozu qoymaq olar ki, müayinə zamanı markerlərdən əlavə koqnitiv dəyişikliklər aşkar edilsin[3, s. 28-33]

Alzheimerin diaqnostikasında demensiya əsas kliniki göstəricidir. Laborator və neyrohumoral müayinələr ancaq köməkçi vasitədir.

Demensiyanın kliniki kriteriyaları intellektual səviyyənin çox aşağı düşməsi, görmə pozğunluqları və nəhayət şəxsiyyətin dəyişilməsidir.

Xəstəliyin müalicəsi zamanı vaxtında aparılan patogenetik müalicə çox vacib əhəmiyyət daşıyır. Patogenetik müalicə dedikdörək-damar patologiyasının aradan götürülməsi, amiloidogenezin səviyyəsini aşağı salmaq, damar problemlərinin aradan götürülməsi nəzərdə tutulur.

Xəstə dəqiq müayinə edilməlidir. Yanaşı gedən xəstəliklər, zərərli vərdişlər də araşdırılmalıdır. Xəstəyə fiziki və əqli fəaliyyətin əhəmiyyəti barədə məlumatlar verilir. Məlumdur ki, aktiv fiziki fəaliyyət Alzheimer xəstəliyinin progressivləşməsinin qarşısını alır.

Xəstəliyin erkən mərhələsində aktiv fiziki hərəkətlər, koqnitiv – motor treninq, yanaşı geden ürək damar xəstəliklərinin profilaktikası əsas müalicə metodudur. Koqnitiv – motor treninqi hətta xəstəliyin demensiya mərhələsində belə dayandırmaq olmaz. Hətta ağır demensiya zamanıda bu treninq xəstənin vəziyyətini yüngülləşdirir.

Patogenetik amiloid terapiyası-beyində amiloid zülalın səviyyəsini aşağı salmağa yönəldilir. Amiloid zülalın əmələ gəlməsinin qarşısını almaq üçün hazırlanan preparat hal-hazırda istifadə olunmur və bunun üzərində tədqiqatlar aparılır. Çünki bu preparatların istifadəsi zamanı yüksək toksiki təsirlər aşkar edilir. Əsas istifadə olunan patogenetik müalicə metodu-passiv immunizasiya metodudur. Bu metod mono və poliklonal antitellərin yeridilməsinə əsaslanır. Bu antitellər amiloid zülalın orqanizmdən xaric olmasını gücləndirir [5, s. 17-25]

Hal hazırda Qantenequmab və Solanezumab preparatlarından daha çox istifadə olunur. Bu preparatlar betta amiloidi özünə birləşdirir və orqanizmdən xaric edir. Müşahidələr nəticəsində müəyyən olunmuşdurki, hematoensefalik baryeri asanlıqla keçən bu preparatlar amiloid zülalla birləşir və mikroqliyanı aktivləşdirir, həmçinin effektiv nəticə verir və təhlükəsizdir.

Alzheimerin bazis simptomatik terapiyası asetilxolinesterazanın inqibitorları ilə aparılır. Bu preparatlara-Donopezil, Qalantamin, Rivastiqmin və s. aiddir. Bu preparatlardan ona görə istifadə olunur ki, Alzheimer xəstəliyi zamanı yüksək dərəcədə asetil xolinergik defisit müşahidə olunur.

Əlavə olaraq bu inqibitorların təsirini artırmaq üçün Xolinalfoferatdanda istifadə olunur. Bu preparatlar demensiya mərhələsində təyin edilir. Müalicə yüksək dozalarla, daimi, davamlı olaraq ara vermədən aparılır. Preparatlar tək-cə koqnitiv funksiyaların bərpasına deyil, həmçinin xəstənin gündəlik həyata adaptasiyasında müsbət təsir göstərir. Əgər üç ay müddətində yaxşılaşma müşahidə olunursa müalicə effektiv hesab olunur. Əlavə təsirləri azaltmaq üçün daha gec sorulan preparatların istifadəsi məsləhətdir.

Xəstə artıq Alzheimerin ağır demensiya stadiyasındadırsa bu preparatlardan əlavə Akatinol-memantin preparatından istifadə olunur. Bu preparat xəstəliyin erkən və aşkar demensiya mərhələsində də yaxşı effekt verir. Əlavə olaraq qeyd etməliyəm ki, Xolinalfoferat qrupasına daxil olan dərmanlardan ən yaxşı effekt göstərən – Qlitolindir. Bu preparat uzun illərdir alimlər tərəfindən öyrənilir və

xəstəliyin müalicəsində əsas bazis terapiya kimi istifadə olunur və digər preparatlarla kombinasiyada çox yaxşı effekt verir. Aparılan müşahidələr nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Qlitolin və Donopezil kombinasiyası çox gözəl effekt verir.

Xəstəliyin müalicəsində Serebrolizindən də geniş istifadə olunur. Bu preparat təbii preparatdır. Donuz beynindən hazırlanmışdır. İnsan beyninə neyrotrofik təsir edir. Müəyyən olunmuşdur ki, Serebrolizinin Alzheimer xəstəliyində istifadəsi koqnitiv funksiyalara müsbət təsir edir göstərir və əlavə təsirlər müşahidə olunmur. Hətta müəyyən olunmuşdur ki, Serebrolizinin təyini asetilxolinesterazanın inqibitorlarına reaksiya verməyən xəstələrin sayını azaldır və bu müsbət effekt hesab olunur [4, s. 70-87]

Dərman terapiyası ilə bərabər qeyri-medikamentoz müalicənin də çox böyük əhəmiyyəti var. Bu xəstənin gündəlik həyatına müsbət təsir edir və onun həyatını asanlaşdırır.

Bu üsullardan ən yaxşı effekt verəni koqnitiv – motor treningdir. Bu məqsədlə müxtəlif kompüter proqramları işlənilib hazırlanmışdır. Ancaq bu proqramların müalicəyə necə təsir etdiyi elmə tam məlum deyil. Alimlər zənn edirlər ki, koqnitiv-motor treninqlər müxtəlif mexanizmləri aktivləşdirir, neyronlar arasındakı əlaqəni yaxşılaşdırır, beyin toxumasından qlükozanın utilizasiyasını aktivləşdirir, serebral reseptorların həssaslığına təsir edir.

Xəstəliyin müalicəsində xəstələrin psixoloji adaptasiyası, yaxınlarının, qohumlarının xəstəliyə adaptasiyası, təsiri çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həkimlər bu haqqda xəstənin yaxınlarını mütləq xəbərdar etməlidir. Xəstəyə qulluq edən insan ona həmişə dəstək olmalıdır. Xəstəni depressiyaya düşməyə qoymamalıdır.

Bütün bunlardan məlum olur ki, xəstəliyi lap erkən vaxtlarda aşkara çıxarmaq, vaxtında müalicə aparmaq, ürək-qandamar sistemi xəstəliklərinin profilaktikasını yerinə yetirmək düzgün taktika hesab olunur. Xəstəliyin müalicəsində medikamentoz müalicə ilə yanaşı aparılan psixoterapiya, psixoloji dəstək, koqnitiv-motor treninqlər aparılması mütləqdir. Demensiya mərhələsində olan Alzheimer xəstələrində müalicə əsasən xəstəliyin proqresivləşməsinin qarşısının alınmasına yönəldilməlidir.

Alzheimer xəstəliyinin profilaktikası müxtəlif metodlarla aparılır. Bunlara aiddir:

- həyat tərzinin dəyişdirilməsi;
- arterial təzyiqin müalicəsi;
- stressin azaldılması;
- hormonal və metabolik pozğunluqların korreksiyası.

Requlyar fiziki aktivlik sağlam həyat tərzinin əsas göstəricilərindəndir. Bu həmçinin çəki artımını azaldır. Arterial təzyiqi tənzimləyir. Beyin qan dövranını yaxşılaşdırır. Toxumaların qlükozaya qarşı tolerantlığını yüksəldir. Müəyyən olunmuşdur ki, yaşlı insanlar nə qədər az fiziki işlə məşğul olursa beyində bir o qədər çox neyron məhv olur. Heyvanlar üzərində aparılan tədqiqatlara istinadən qeyd edə bilərik ki, fiziki aktivliyin çoxaldılması beyin qabığının qalınlığını çoxaldır və bu da demensiyanın inkişafını zəiflədir. Xəstələr arasında aparılan mü-

şahidələr nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, fiziki aktivliyin artırılması onlarda koqnitiv funksiyaları yaxşılaşdırır. Ancaq bu fiziki aktivliyin dərəcəsi subyektiv olaraq ölçülür və xəstəyə uyğun olaraq seçilir. Hətta koqnitiv pozğunluqları olmayan yaşlı insanlar belə həftədə üç dəfə yarım saat piyada gəzməli, idmanla məşğul olmalıdırlar.

Əlbətdə ki düzgün qidalanma yaşlı insanlarda baş verən bir çox xəstəliklərdə böyük rol oynayır. Meyvə və tərəvəzlərdə olan antioksidantlar neyrodegenerativ proseslərin qarşısını alır. Həmçinin balıq məhsullarının istifadəsi, gün ərzində 250-500 ml şərab qəbulu demensiya riskini azaldır[6, s. 160]

Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, yüksək səviyyədə elmlə məşğul olmaq Alzheimer xəstəliyi zamanı beynin zədələnməsini zəiflədir. Yüksək ali təhsilə malik olan insanlarda Alzheimer riski daha azdır.

Nəticə olaraq müəyyən olunur ki, yaşlı insanlarda demensiyanın əsas səbəbi Alzheimerdir. Əhaliyə bu xəstəlik haqqında müəllumatlar verilməsi və profilaktika işlərinin aparılması tövsiyyə olunur.

Ədəbiyyat:

1. Акшулаков С.К.- Болезнь Алзгеймера, патоморфология, единичная проявления. -2015, стр. 26-32;
2. Alzheimers Asosiation 2017-Alzheimers Disease Facts and Fiqures. Alzheimers Dement 2017 -325-373;
3. Парфенов В.А.Ранная диагностика и лечение болезни Алзгеймера. 2015-ст 28-33;
4. Захаров В.В. Лакшина.А.Б. и др-Когнитивные расстройство.2014.ст 68-75;
5. Солмина А.В. Восполнения и старение мозга.2015.ст17-25;
6. Захаров В.В.Нарушение памяти.2011.ст160

Summary Modern Look at Alzheimer

The leading cause of dementia in order people is Alzheimer. The etiology of Alzheimer is not completely finished yet. In the article, we are talking about the possible causes of emergence, the symptoms, also treatment and prevention of the disease. If, in the future, scientists can find the exact cause of the formation of this disease, then it will lead to a big breakthrough in the treatment and prevention of Alzheimer.

Резюме Современный взгляд на болезнь Альцгеймера

Главная причина деменции у пожилых людей - это болезнь Альцгеймера. Этиология Альцгеймера еще не до конца изучена. В статье речь идет о возможных причинах появления, о симптоматике, также лечении и профилактики болезни. Если в будущем ученые смогут найти точную причину появления данной болезни, то это приведет к большому прорыву в лечении и профилактике болезни Альцгеймера.

Rəyçi: dos. S.X.Zamanova

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin nəşri olan “ADU-nun Elmi Xəbərləri” sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, tarix və digər elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə 4 nömrəsi nəşr olunur. Məqalələr üç (3) dildə - Azərbaycan, rus, ingilis dillərində qəbul edilir. “ADU-nun Elmi Xəbərləri” yalnız elmi yeniliyi, originallığı ilə seçilən məqalələr dərc edir. Məqalələrin çapı **PULSUZDUR**.

Məqaləyə dair tələblər

1. Məqalənin həcmi 6 səhifədən az olmamalıdır.
2. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
3. Məqalələr Microsoft Word formatında (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 14, Times New Roman, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.
4. Açar sözlər (3-5 söz) üç dildə başlıqdan sonra kursivlə verilir.
5. Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:
 - a) İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (Məsələn: [1] və ya [1, s.119].)
 - b) Eyni mənbəyə təkrar istinad olunarsa, həmin mənbə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısındakı nömrə ilə göstərilir.
 - c) İstinad olunan mənbə nəşr olunduğu dildə göstərilir. Son 5-10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.
6. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə, yaxud mənbəyə mətndə müraciət ardıcılığına görə tərtib olunmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı aşağıdakı kimi verilməlidir:

Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olunduğu yer, nəşr olunduğu il.
Məsələn: Abbasov E.Ə. Mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 2017.

Jurnal və ya məcmuələr: müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşrin adı, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr.
Məsələn: İsmayılı Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. 2016, №1, s.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.
7. Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis dillərində) xülasələr verilməlidir. Xülasələr identik və məqalənin məzmununa uyğun olmalı, məqalənin adı tam göstərilməlidir.
8. Məqalələrlə birgə onun aid olduğu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi və müvafiq kafedra iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).

Dear Author!

The journal of Azerbaijan University of Languages "AUL Scientific News" invites you to publish your papers on different scientific fields, such as language studies, literatures, students, pedagogics, psychology, history etc. The journal is published quarterly papers for publication are accepted in three languages: Azerbaijani, Russian, and English. Only scientifically original papers are published in "AUL Scientific News" journal. Publication of papers is free of charge.

Publication Requirements

1. Paper length has to be at least 6 pages long
2. The author's name and surname, workplace and its address, his e-mail address must be written.
3. The papers must be written in Microsoft Word format in 1.5 interval, in 14-point, Times New Roman, 2 cm on the right side, 3 cm on the left side. 2 cm on the top and bottom
4. The key words 3-5 words must be given in italics in three languages after the title
5. It is important to give references and sources in the papers. References and sources must be given in the following way
 - a) The number and page of the references book is shown written the paper (f.ex: [1] or [1, p.119])
 - b) Repeated reference to the same source, must be given under the number of the source in the used literature
 - c) References must be given in the original language. It is advisable to use the references of the latest 5-10 years.
6. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text.

The list of literature must be written in the following way:

Books: author, title, publication, place and year

For example: Abbasov E.A Linguistic analysis of the text. Baku: Science and Education, 2017

Journals or collections: author, title of the paper, title of the publication, issue number, date of publication, pages.

For example: Ismaili G.G. Suppletivism in the English language. // Philological issues, 2016, № 1, p.p 47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.p 594-609.
7. At the end of the paper, except the original language of paper, the abstract must be written in two languages. The abstracts must be identical and appropriate to the content of the paper. The title of the paper must be written fully.
8. Review of Doctor of Sciences on a certain scientific field and extract from the Protocol of the department meeting are required for the paper to be printed (only for Azerbaijani authors).

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Вестник Азербайджанского университета языков” принимает статьи по языковедению, литературоведению, педагогике, психологии и другим областям науки. Статьи принимаются на английском, русском или же азербайджанском языках. В год выходят четыре (4) номера журнала. **Плата за публикацию не требуется.**

Требования к публикации

1. Объем статьи должен быть 6-10 страниц.
2. Должны быть указаны имя, фамилия автора (авторов), место и адрес его работы, адрес электронной почты.
3. Статьи должны быть представлены в формате MS Word (межстрочный интервал-1,5, размер шрифта – 14, Times New Roman; поля – 2 см. справа, 3 см. слева, отступы сверху и снизу – по 2 см).
4. Ключевые слова должны быть приведены на трех (азербайджанский, русский и английский) языках (3-5 слов) после заглавия жирными буквами.
5. Необходимым условием является указание использованных источников. Названия источников даются в следующем порядке:
 - а) Список использованной литературы, представленный в конце статьи, должен быть составлен в алфавитном порядке или в порядке обращения к источнику в тексте.
 - б) номер источника и страница указываются в самом тексте (Например: [1] или [1, с.119]).
 - в) В случае повторного обращения к источнику его номер приводится по списку использованной литературы .
6. Источники (литература) должны быть пронумерованы в алфавитном порядке или же в порядке их использования в тексте.

Книги: автор, название, место и год издания.
Например: Аббасов Э.А. Лингвистический анализ текста. Баку: Наука и образование, 2017.

Статьи, опубликованные в журналах или сборниках: автор, название статьи, название издания, номер издания, дата опубликования, страницы.
Например: Исмаиллы Г.Г. Супплетивизм в английском языке. // Вопросы филологии. 2016, №1, с.47-56.
Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.
7. В конце статьи кроме языка её написания необходимо дать резюме на двух языках (азербайджанский, русский или английский). Резюме должны быть идентичны, соответствовать содержанию статьи и обязательно содержать её название.
8. Вместе со статьёй необходимо представить отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).

Сара imzalanıb: 19.11.2020.
Format: 84x108 1/16. Qarnitur: Times.
Həsmi: 8,5 ç.v. Tiraj: 300.

Bakı, R.Rza küç., 125

**AZƏRBAYCAN
DİLLƏR UNIVERSİTETİ**

Az1014, Bakı, R.Behbudov küç., 134
e-mail: info@adu.edu.az
www.adu.edu.az